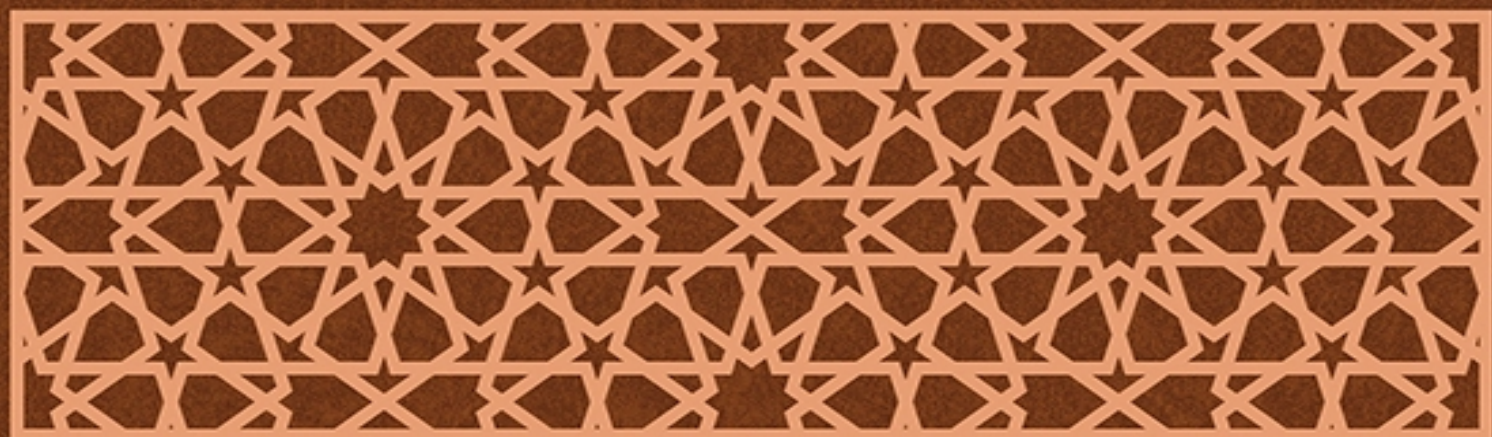

KUR'ÂN'IN SİHİRLİ UFKU

FATİHA VE
BAKARA
SÛRESİ (1-39)

M. FETHULLAH GÜLEN

Kur'ân'ın Sihirli Ufku
Fatiha Sûresi
ve
Bakara Sûresi
(1-39. Âyetler)

M. Fethullah Gülen

Kur 'ân'ın Sihirli Ufku

FATİHA SÛRESİ VE BAKARA SÛRESİ (1-39. Âyetler)

Copyright © *Cascade Trust*, 2026

Bu eserin tüm yayın hakları *Süreyya Yayınları*'na aittir.

Eserde yer alan metin ve resimlerin, *Süreyya Yayınları*'nın önceden yazılı izni olmaksızın, elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılması, yayımlanması ve depolanması yasaktır.

Süreyya Yayınları

-

<https://sureyyakitap.com>

Takdim Yerine

M. Fethullah Gülen Hocaefendi ömrü boyunca talebelerine tefsir, hadis, fıkıh, kelam, fıkıh usulü, tefsir usulü, hadis usulü gibi İslamî ilimlerde dersler vermiş; ayrıca bu alanlarda derinleşmek için gerekli görülen sarf, nahiv ve belagat gibi “âlet ilimleri”nde birçok temel eseri okuyup okutmuştur. Bu derslerde zaman zaman okunan metinler üzerinden yorum ve izahlar yapmış, bazen de sorulan sorulara cevap vermiştir. Dersler kimi zaman “takrir” şeklinde olmuştur. Yani dersi doğrudan Hocaefendi anlatmıştır. Bazen de “arz” şeklinde olmuştur. Yani talebeler ders metinlerini hazırlayıp okumuşlar Hocaefendi de kendi metninden dersi takip etmiş, gerekli gördüğü yerlerde izahlarda bulunmuştur.

İlmî titizliğin manevî heyecanla iç içe geçtiği bu dersler hem Hocaefendi’nin hem de talebelerinin hayatında müstesna bir yere sahiptir. Hocaefendi, bu dersleri hayatının gayesi bilmiş; ders halkalarıyla huzur bulmuş ve ders müzakereleri onun için âdeta bir rahatlama vesilesi olmuştur. Talebeleri de ellerinden geldiğince bu duygu ve düşünceye ortak olmaya çalışmışlardır.

Hocaefendi, derslere her zaman cami bir dua ile başlar, talebeleri arasında “ders duası” olarak bilinen bu dua sayesinde derse manevî bir iklim içinde girilirdi. Ders boyunca Hocaefendi’nin derin bir dikkat ve yoğun bir konsantrasyon hâlinde olduğu hissedilirdi. Okunan metinleri yıllarca kendi kitabından takip etmiş, sonraki yıllarda ise metinler geniş ekrana yansıtılmış, Hocaefendi de dersleri önüne konulan sinevizyon ya da televizyondan izlemiştir.

Uzun yıllar boyunca bu dersler Hocaefendi ve talebeleriyle baş başa gerçekleşmiş, sonraki yıllarda misafirler de derslere katılabilmişlerdir. Ders esnasında Hocaefendi zaman zaman talebelerin, kimi zaman da misafirlerin yönelttiği soruları cevaplar, gerekli gördüğünde kendi değerlendirme ve yorumlarını mutlaka paylaşırdı. Lügatlerin onun nazarında ayrı bir kıymeti vardı. Ders esnasında yanında daima Arapça ve Türkçe birkaç sözlük bulundurur, ihtiyaç duyduğunda hemen onlara müracaat ederdi.

Okunan metinlerde zaman zaman Hocaefendi’nin katılmadığı veya tasvip etmediği bazı ifadeler yer alırdı. Ancak ders ortamının hassasiyetine binaen bunu hiçbir zaman doğrudan bir eleştiri üslubuyla dile getirmezdi. Yanlış anlaşılması

ve ulemaya karşı saygının zedelenmemesi için önce sözün sahibine hürmetini dile getirir, o âlimin ilim ve tarih içindeki yerini takdir eder, temel esaslar dışında her dönemde farklı yaklaşımların bulunabileceğini vurgular, ardından da nazik bir üslupla ilgili görüşe katılmadığını belirtip kendi kanaatini ortaya koyar. Bu tavır, Hocaefendi'nin ilmî titizliği kadar sefeye duyduğu derin saygının da bir göstergesiydi. Bu incelikli yaklaşım, talebelerde ve diğer dinleyenlerde ilme ve âlime karşı özel bir şuurun oluşmasına vesile olurdu.

Okunan konuların tedailerıyla duygulanan Hocaefendi'nin zaman zaman gözlerinin yaşardığına şahit olunurdu. Bu ise ders halkasına, misafirlere ve ders okunan salona apayrı bir atmosfer kazandırır. Böyle anlarda ilim ile kalbî incelik sarmaş dolaş olur ve dinleyenler kendilerini tarihin altın çağlarına götüren derin bir manevî iklimin içinde bulurdu.

Hocaefendi'nin ilmî derinliğinin yanında dil hassasiyeti de ehlinin malumudur. Özellikle Türkçenin düzgün kullanılmasına çok dikkat ederdi. Bazen *Türk Dil Kurumu'nun Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* ile *Derleme Sözlüğü*'ne bakar, aradığı kelimenin mânâsını ve farklı kullanımlarını okurdu. Yerel lehçelerin korunmasına dair hassasiyeti de dikkat çekiciydi. Sesi ve çağrışımı güçlü bir kısım yerel ama kuşatıcı kelimelerin dile kazandırılmasını tavsiye ederdi. Bazı kelimelerin okunuşunu bizzat kendisi düzeltir, harflerdeki inceltme ve uzatmaları hatırlatır. Aynı hassasiyet Arapça kelimelerin mânâsında da görülürdü. Bazı kelimelerin Türkçe karşılıklarını tasvip etmez, "Onun yerine şöyle dense daha iyi olur.", "Bu mânâ o kelimeyi tam karşılamıyor, doğrusu şöyle olmalı." gibi ifadelerle tashihlerde bulunurdu.

Yıllar boyunca bu şekilde sürdürülen, zengin muhtevalı ve renkli derslerin kayda alınmaması büyük bir eksiklik olurdu. Bu sebeple diğer derslerin yanı sıra özellikle tefsir müzakerelerinin büyük bölümü sesli olarak kaydedildi. Böylece hatırı sayılır bir arşiv oluştu ve sırada bu kayıtların deşifresi vardı. İlgili bir ekip, bütün ders kayıtlarını büyük bir titizlikle çözüp yazıya aktardı. Kaydedilmiş ne varsa –okunan metinler, tercüme, sorular, aradaki konuşmalar ve elbette Hocaefendi'nin yorum, tashih ve cevapları– tamamı eksiksiz biçimde metne döküldü.

Takip eden yıllarda bu deşifre metinleri, Hocaefendi'nin tensip ve tasdiğiyle oluşturulan bir heyet tarafından kitaplaştırılmaya başlandı. Elinizdeki eser de bu çalışmaların bir mahsulüdür. Yıllar boyunca yapılan tefsir derslerinde ve ramazan aylarındaki mealli mukabele okumalarında Hocaefendi'nin yaptığı izahlar derlenip düzenlenmiş; böylece bu kitap ortaya çıkmıştır. Özellikle 2010 yılından itibaren Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'ân Dili* tefsiri merkeze alınarak, klasik ve modern döneme ait otuza yakın tefsirin müzakere edilmesi, bu eserin oluşumunda önemli bir paya sahiptir.

İmla, takrir ve arz gibi uygulamalar, İslam ilim tarihinde öteden beri kullanılan ve usul-i fıkıh, tefsir, hadis, Arap dili ve belagati gibi birçok ilim sahasında benimsenen birer ders verme yöntemidir. İmla, hocanın talebesine bir konuyu yazdırmasıdır. Takrir, hocanın talebeye dersi anlatmasıdır. Bu esnada talebe hocasının anlattıklarını not alabilir. Arz ise talebenin derse hazırlanarak gelip hocasının huzurunda okumasıdır. Pek çok âlim, talim ve teliflerinde bu usullere müracaat etmiştir. Mesela İmam Ebû Hanife'nin fikir ve içtihatları genel olarak talebesi İmam Muhammed'in tuttuğu notlardan derlenmiş, tasnif edilmiş ve külliyat hâline getirilmiştir. Daha sonraki Hanefî uleması bu kitapların üzerine şerh ve haşiyeler yazarak Hanefî mezhebinin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Benzer bir ilişki İmam Şafiî ile talebeleri Rebî el-Murâdî ve Ebû İbrahim el-Müzenî arasında da mevcuttur. Rebî, hocasının *el-Ümm* adlı eserini imla yoluyla yazıp rivayet etmiştir. Sa'leb, İbnü'l-Enbârî ve İbn Düreyd gibi dil üstatları da aynı yöntemle eserler vermiştir. Özellikle hadis ilminde "semâ"ın en önemli şekillerinden biri kabul edilen imla meclislerinde, hocanın dikkatle yazdırdığı, talebenin de aynı hassasiyetle kaydettiği rivayetler daha sağlam ve güvenilir sayılmıştır.

Tefsir geleneği, muhteva ve usul açısından tarih boyunca tek bir çizgide ilerlememiş, aksine oldukça renkli ve çeşitli eserler telif edilmiştir. Bazı müfessirler Kur'ân'ın her bir âyetini lafız, sarf-nahiv tahlilleri, belagat unsurları, kıraat farklılıkları, nüzûl sebebi ve fikhî-kelamî çıkarımlarla tefsir ederek kuşatıcı eserler kaleme almışlardır. Bunun yanında bazıları da kendi döneminin ihtiyaç duyduğu hususları ele almış ve âyetleri bunları merkeze alarak tefsir etmişlerdir. Hocaefendi'nin bu eserindeki metot ikinci şıkka yakındır. Aslında Muhterem Hocamız yetmişli yılların sonunda *Bir İcâz Heccelemesi* kitabının aslı olan derslerine bütün Kur'ân'ı tefsir etme niyetiyle başlamıştı. Fakat o günkü şartlardan dolayı bu arzusunu gerçekleştirmedi ve sadece Bakara sûre-i celilesinin 25. âyetine kadar tefsir edebildi. Merhum Hocaefendi'nin sadece ders tarzında değil pek çok vaaz ve sohbetlerinde de bazı âyet veya sûreleri tefsir ettiği dinleyenlerin malumudur. *Fatiha Üzerine Mülâhazalar, Kur'ân'dan İdrake Yansıyanlar* ve *Kur'ân'ın Altın İkliminde* adlı eserler onun Kur'ân etrafında yaptığı sohbet ve vaazlarından derlenerek hazırlanmıştır. Bu eserler okunduğunda Hocaefendi'nin âyetlere nasıl geniş perspektiften yaklaştığı, kelime ve cümlelere ne zengin açılımlar getirdiği ve âyetlerin muhtevasını nasıl sistematik şekilde işlemiş olduğu rahatlıkla görülecektir. Gönül isterdi ki o geniş bakış açıları ve zengin yorumlarıyla Kur'ân'ı baştan sona tefsir edebilseydi. Fakat imkân ve şartlar buna müsaade etmedi.

Ne var ki mevcut şartlar onu tefsir okumalarından büsbütün alıkoymadı. Zaten onun hayatının gayesi okumak ve okutmaktı. Hocaefendi Kur'ân'ı baştan sona tefsir etmeye fırsat bulamasa da yıllarca talebelerine çok sayıda tefsir eseri okuttu. Her derste ihtiyaç gördüğü hususlara açıklık getirdi, sorulan soruları cevaplandırdı,

tefsirlerde geçen bazı yorumlarla ilgili müspet-menfi değerlendirmelerde bulundu, yer yer takdirlerini ifade etti ve böylece ciddi bir birikim ortaya çıktı. İşte elinizdeki bu eser, yıllar boyu süren söz konusu derslerde 'not düşme' ölçüsündeki izah ve yorumlardan elde edilen birikimlerden meydana gelmiştir. Bu yönüyle esere Kur'ân'ı baştan sona kelime kelime cümle cümle tefsir eden bir kitap gibi bakılmamalıdır. Zira bütün âyetler ve kelimeler tek tek açıklanmamış, ihtiyaca göre ve biraz da dersin akışına göre bazen genel bazen de kısmen detaylı açıklamalar yapılmıştır. Dolayısıyla elinizdeki bu eserin hazırlanması, yukarıda sözü edilen o köklü geleneğin günümüzün modern imkânlarıyla geliştirilmiş bir tezahüründen ibarettir. *Yusuf Sûresi* tefsiri, bu serinin (*Kur'ân'ın Sihirli Ufku*) ilk kitabı olmuştur. Elinizdeki bu kitap ise ikincisidir. Seri inşaallah bu şekilde devam edecektir.

Esasında sadece Kur'ân etrafında kaleme alınan bu kitaplar değil, *Kırık Testi*, *Prizma*, *Fasıldan Fasıla*, *Sohbet Atmosferi* gibi seri eserlerle, *Sonsuz Nur*, *Kader*, *Namaz*, *Zekât* gibi seri olmayan eserlerin vücut buluş süreçleri de aynı şekilde gerçekleşmiştir. Sürecin böyle olmasını isteyen de bizzat Hocaefendi'nin kendisidir. O, vaaz, ders ve sohbetlerinin kitaplaşması yönünde bir talep ortaya çıktığında bu vazifeyi yıllardan beri okuttuğu talebelerine tevdi etti. Talebeleri heyet hâlinde eldeki ses kayıtlarını deşifre ve tasnif etti, kaynakça hazırladı, indeks oluşturdu ve böylece tam bir kitap formatına ulaştırdı. Bu süreçte diğer vaaz ve sohbetlerden istifade edilmesi, onların ilgili kısımlarının esere alınması da yine bizzat Hocaefendi'nin tavsiye ve tensipleriyle gerçekleşti. Böylece Hocaefendi bir konuda kendisine ait kitap oluşturulurken o konuyla alâkalı nerede ne demiş, ne anlatmış ve ne yazmışsa hepsinin bir araya getirilmesi arzusunun ortaya koymuş oluyordu. Şu hususu da göz ardı etmemek gerekir: Bütün bu çalışmaların kaynakları olan vaaz, ders ve sohbetlerdeki üslup farklılığı, o kaynaklardan elde edilen eserlere de yansımıştır. Mesela *Fatiha Üzerine Mülâhazalar*'da vaaz üslubu, *Bir İcâz Hecelemesi*'nde ders takrir üslubu, *Prizma*, *Kırık Testi* ve *Sohbet Atmosferi* serisinde ise sohbet üslubu hâkimdir denebilir. Elinizde bulunan *Kur'ân'ın Sihirli Ufku* serisinde de sohbet üslubu hâkim sayılır.

Her zaman hatırdan tutulması gereken bir gerçektir ki hayatı boyunca heyet hâlinde çalışmaya özen gösteren Hocaefendi, eserlerin meydana gelmesinde de işleri hep heyete havale etti. Eserlerin hazırlanmasında vazife alacak heyeti talebeleri arasından bizzat kendisi oluşturdu, heyetin işlerini kendine has yöntemlerle takip etti, kendisine gelişmeleri arz eden heyeti dinledi ve yönlendirdi, meydana gelen eserlerin büyük bir kısmının tashihini bizzat kendisi yaptı. Hocaefendi'yle bire bir sıcak diyaloglarla yapılan bu faaliyetler heyetteki talebelerin eserlerin dili, üslubu, muhtevası ve tasnifi konusunda yetişmesine, yetişmenin de ötesinde hassasiyet kazanmasına vesile oldu. Dolayısıyla ortada Hocaefendi'nin eserleriyle alâkalı olarak bizzat Hocaefendi'nin nezaretinde yıllar

boyunca yaşanan büyük bir tecrübe birikimi söz konusudur. Bu birikim bugün yeni eserlerin meydana gelmesinde bir rehber olarak misyonunu edaya devam etmektedir.

Son yıllarda derslerin kitaplaştırılması gündeme gelince Hocaefendi'nin talebelerinden oluşan bir heyet bu konuyu kendilerine arz etti. Hocaefendi hem oluşan heyeti hem de yapılması planlanan işleri onayladıktan sonra dikkat edilmesi gereken bazı ölçü ve kriterler verdi. Hazırlanacak eserlerin büyük bir titizlikle, akademik çalışma formatına uygun biçimde çalışılmasını ve günümüzün dil seviyesinin mutlaka gözetilmesi gerektiğini vurguladı. Heyet, Hocaefendi'nin işaret ettiği bu kriter ve tavsiyeler doğrultusunda ve istişare içinde tefsir serisini hazırlamaya başladı. Hocaefendi'nin ifade ettiği veya işaret ettiği hususlar, aslına sadık kalınarak mümkün olan en güzel şekilde kitaplaştırılmaya çalışıldı. Bu çalışma yürütülürken, Hocaefendi'nin tefsir ve meal derslerindeki açıklamalarının yanı sıra mevcut eserlerinden ve çeşitli dönemlerde talebeleri tarafından tutulmuş notlardan da geniş ölçüde yararlanıldı. Bu son husus, Hocaefendi'nin hayattayken de tavsiye ettiği ve uygulattığı bir yöntemdi.

Yapılan izahlardan da anlaşılacağı üzere, pek çok yönden olduğu gibi insanlara hitap açısından da bereketli bir ömür yaşayan M. Fethullah Gülen Hocaefendi, yıllarca çeşitli ortamlarda sohbet etmiş, ders, vaaz, hutbe ve konferanslar vermiştir. Daha sonra bu sesli eserleri talebeleri tarafından kitaba dönüştürülmüş, kendisinin tashihine arz edilmiş, o da bunları satır satır gözden geçirmiştir. Uzun zaman devam eden bu gelenek son dönemlerde değişmiş ve Hocaefendi, kitaplarının yazımı gibi tashihini de üslubuna aşına olan talebelerinden seçtiği bir heyete havale etmiştir. Kendisi sadece kitap yayımlanmadan önce son kez göz atmış, kitabın kapak ve ismini seçmiştir. Bunda elbette Hocaefendi'nin ilerleyen yaşı ve sağlık durumu da etkili olmuştur. Hayatta iken heyete yaşattığı bu güzel tecrübe, onun ruhunun ufkuna yürümesinden sonra aynı metot üzere devam etmektedir ve edecektir, inşaallah.

Siz kıymetli okuyucularımızı Hocamızın varidatıyla baş başa bırakırken Rabbimizden kendisini rahmetiyle kuşatmasını, Firdevs'iyile sevindirmesini, bizi de onun çizgisinden ve ideallerinden ayırmamasını dileriz.

Süreyya Yayınları

Giriş

Kur'ân-ı Kerim Okurken

Herhangi bir işe başlarken belli yöntemlerin yanında hedef ya da hedefler belirlemek çok önemlidir. İnsanı dünya ve ahiret mutluluğuna götüren Kur'ân'ı okumaya başlarken de belli yöntem ve hedeflerin olması gerekir. Bu hedeflerden bazıları şu şekilde sıralanabilir:

1. Kur'ân'ın her bir âyetini kendine hitap ediyor gibi okumak.

Bu anlayış Kur'ân-Hakîm'i anlamamanın ve ondan istifade etmenin ilk basamağıdır. Başta sahabe efendilerimiz olmak üzere selef-i salihîn Kur'ân'ı hep kendilerine hitap ediyormuş, sanki her bir âyet bizzat kendileri için inmiş veya iniyormuş düşüncesi ve şuuruyla okuyorlardı. Böyle okuduklarından dolayı da ondan azami derecede istifade ediyorlardı. Kur'ân Peygamber Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) şahsında bütün insanlığa inmiş bir kitaptır. Onu böyle değerlendirir, kalbimizi, aklımızı, vicdanımızı ve hislerimizi ona açarak her bir sûre ve âyetin bize ne deyip ne anlattığına dikkat kesilirsek, onu anlamamanın ilk merhalesini kat etmiş oluruz. Böyle bir okuma sayesinde bir mümin, Ehl-i Kitap'tan, müşriklerden, münafıklardan bahseden âyetlerden bile kendisi için çok zengin ve derin mânâlar çıkarır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, muhasebe adına kâfirlerden bahseden âyetlerden bile ders çıkarırken bu işi Allah'tan ümit kesecek dereceye vardırılmamaktır. Zira ümitsizlik bir kâfir sıfatıdır.

2. Kur'ân-ı Azîmüştan'ı Allah rızası için okumak.

Kur'ân, hazinelerini ancak onu samimi duygularla, tertemiz bir gönülle ve tam bir teslimiyetle okuyanlara açar. Böyle bir okuyuş Kelam'ın sahibine karşı saygının gereğidir ve aynı zamanda insana daha fazla sevap kazandırır. Aksine o, sırf kendini ispat etmek, sesinin güzelliğini sergilemek, makam bilgisini göstermek, dünyalık bir menfaat elde etmek gibi gayeler için okunduğunda Allah'a karşı saygısızlık olur. Ayrıca bunun Allah'ın âyetlerini ucuza satma anlamına geleceğinde de şüphe yoktur. Dolayısıyla böyle bir kişi –hafizanallah– sevap elde edeceği yerde günaha girmiş, haram irtikâp etmiş olur.

3. Nasıl bir kitapla muhatap olduğumuzu unutmamak.

Aslında mutlak mânâda kitap denildiğinde akla gelen yalnız Kur'ân'dır ve onun

güzel isimlerinden bir tanesi de *el-Kitab*'dır. Kur'ân, yolumuzu aydınlatmak, Rabbimizi tanıtmak, O'na karşı nasıl kulluk yapacağımızı talim etmek, dünyevî ve uhrevî mutluluğumuzu sağlamak üzere Cenab-ı Hak tarafından bize gönderilmiş ilahî ve evrensel bir mesajdır. Kur'ân okurken onun bu kuşatıcı özelliklerini asla hatırdan çıkarmamalı, bu inanç ve arayışla ona yönelmeliyiz.

4. Kur'ân-ı Hakîm'i çağın bilgi ve birikimine göre bir daha anlayıp yorumlamaya çalışmak.

Kur'ân'daki kelime, ibare ve cümleler üzerine baştan bu yana yorumlar yapılmış, o mübarek kelime ve cümleler, ima ve işaretlerine varıncaya kadar bütün detaylarıyla tek tek incelenerek daha iyi anlaşılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte Kur'ân'ın her asra söyleyecek bir sözü olduğu unutulmamalı, günümüzün anlayışı ve bilgi birikimiyle ona tekrar tekrar bakılarak ondan yeni cevherler çıkarılmalıdır. "Kur'ân bugün bize ne ifade ediyor, ne anlatmak istiyor, onun âyetlerini günümüzde nasıl anlayabiliriz, bir kaynak olarak Kur'ân'ı nasıl değerlendirebiliriz, ondan alacağımızı nasıl alabiliriz?" diyerek onun insan düşüncesine açık bıraktığı uçlardan hareketle yeni yorumlar, yeni mânâlar çıkarabiliriz. Böyle bir fikir ameliyesi, aynı zamanda, yaşadığımız çağın ihtiyaç ve problemleri karşısında Kur'ân'a ve onun Sahibine sığınma mânâsına gelir. Ancak bunu yaparken çağın bilgi birikimini esas yaparak Kur'ân'ın önüne geçirmemek, âyetlerin asıl mânâlarını kendi aslî yörüngelerinden uzaklaştırmamak son derece önemlidir. Buna dikkat edilmediği takdirde bir kısım çarpıtmalar bile söz konusu olabilir.

5. Kur'ân-ı Mübîn'i okurken hem ulûhiyet hem de rubûbiyet yönüyle ondaki tevhid vurgusuna dikkat etmek.

Vakıa, sahabe döneminde tevhid-i ulûhiyet ve tevhid-i rubûbiyet şeklinde bir taksimat yapılmamıştır. Onlar tevhidin her çeşidini bilseler de böyle bir ayrıma ve isimlendirmeye gitmemişlerdir. Bilinebildiği kadarıyla bu taksimat ilk olarak İbn Teymiyye (v. 728/1328) ile meşhur olmuştur. Ondan önce de sonra da yapılan bazı tevhid taksimatları ve tarifleri vardır ama meşhur olanı onun yaptığı şekildedir. Meselenin teferruatı ve teknik izahı bir yana, Kur'ân başından sonuna kadar tevhid-i ulûhiyet, tevhid-i rubûbiyet ve tevhid-i ubûdiyet açılarından süzülmalıdır. Yani o, Allah Teâlâ'nın, Zâtında birliği, Kendisinden başka ilah olmadığı, isim, sıfat, fiil ve icraatlarında ortağı bulunmadığı ve kulluğun sadece O'na yapılacağı hakikati açısından okunmalıdır. Çünkü Kur'ân'ın en temel konusu tevhid olduğundan onun her cümlesinde, her âyetinde bu konuya dair işaretler bulunabilir. Endülüslü büyük âlim İmam Şâtıbî (v. 790/1388) Kur'ân'a bu açıdan bakmış, onda tevhid inancının çok sistematik olarak ve insanı hayran bırakacak şekilde ortaya konduğunu ifade etmiştir. Evet, Kur'ân evvela tevhid eksenli okunmalı ve o açıdan süzülmelidir. Mesela **إِيَّاكَ نَعْبُدُ** veya **الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ** cümlesini okuduğumuzda burada nasıl bir

tevhid mülâhazasının bulunduğunu hakkıyla anlamaya çalışmak gerekir.

6. Kur'ân'a bütüncül bir nazarla bakabilmek ve okunan her bir âyeti Kur'ân'ın kendi bütünlüğü içinde anlayabilmek.

Bu da Kur'ân'ı âdeta avucunun içi gibi bilmeye bağlıdır. Bu, her Müslümanın gaye-i hayali ve hedefi olmalıdır. Elbette böyle ihatalı bir bakış için bazı şartlar vardır: Her şeyden önce Arapçayı çok iyi bilmek gerekir. Okuduğumuz kitabın dilini bilmemek büyük bir eksiklik olarak kabul edilmelidir. İkincisi onu en geç ayda bir hatmetmek icap eder. Muhtevanın bir harita gibi göz önüne gelmesi için onun aralıksız ve yoğunlaşarak okunması şarttır. Bu ölçüde bir vukufiyet hem Allah'a (celle celâluhu) hem Peygamber Efendimiz'e (sallallâhu aleyhi ve sellem)hem de bize bizi anlatan Kur'ân'a karşı saygının ifadesidir.

7. Kur'ân'ı çok katmanlı mânâ tabakaları olduğu şuuruyla okumak ve onun engin mânâlarını daraltmamak.

Nitekim bazı müfessirler de bunu ifade etme adına Kur'ân lafızlarının delalet ettiği mânâlar için yüzlerce, binlerce gibi tabirler kullanmışlardır. Mesela Bediüzzaman Hazretleri Risale-i Nur'un birçok yerinde, "Bu âyetin yüzlerce mânâsından birkaçını söyleyeceğiz." gibi ifadeler kullanır. Bu ifadeler kesinlikle mübalağa değildir. Çünkü biz Kur'ân'da Allah'ın neler murad ettiğini, maksadının sınırlarını ve sayısını bilemiyoruz. O yüce maksatları bir ölçüde anlasak da bunların künhüne vâkıf olamıyoruz. Sonsuz hikmet sahibi Cenab-ı Hak, mânâ hazinesinden kime ne kadar açmışsa herkes o kadarını bilebiliyor. Bir müfessir ya da müçtehit, bir âyetten yüz tane mânâ çıkarabilir. Sonraki asırlarda gelen başka bir müfessir mevcut mânâlara farklı yüz mânâ daha ilave edebilir. Allah'ın sonsuz ilminden gelen Kur'ân, bu mânâların hepsine de açık bir zenginliğe sahiptir. Yeter ki çıkarılan mânâlar Arapça dil kurallarına, tefsir usulü kaidelerine ve Kur'ân'ın muhkematına uygun olsun. Dolayısıyla Kur'ân'ı okuyup anlamaya çalışan kimse, ondaki bu mânâ zenginliğini mutlaka hesaba katmalıdır. Kur'ân'dan anladığı mânâları ifade edenler de Kur'ân'ın sadece kendisinin anladığı mânâdan ibaret olduğunu düşünmemeli ve onu daraltmamalıdır.

8. Kur'ân'ın ele aldığı şahsiyetlerin, her devirde görülen bir prototip olduğunu fark ederek okumak.

Kur'ân, ana konuları iman ve salih amel olan mukaddes bir kitap olarak insan ve toplumların psikoloji ve karakterlerine dair önemli bilgiler ve ipuçları sunar. Bir tarafta inanan, inancında sabit olup sağlam bir karakter sergileyen, inancı uğrunda pek çok mesuliyeti ve musibeti göğüsleyen, bu karakteriyle insanlara rehber olan, hatta tarihin akışına yön veren insan ve toplum tiplerini nazara verir. Diğer tarafta insanın mahiyetindeki ve kâinattaki akîl delillere rağmen inanmayan, inkârında ısrar eden, inanan insanları gittikleri yoldan alıkoymaya çalışan, bunların yanında

bir de inanmış gibi yapıp aslında inkârın koyu karanlıklarında yüzen, iğreti bir duruşa sahip olup, fesada açık, kaypak ve iki yüzlü ne kadar insan ve toplum tipi varsa bunları ortaya koyar. Biz bu insan tiplerini genel bir taksimatla mümin, kâfir ve münafık şeklinde ifade ederiz. Fakat bunların da kendi içlerinde farklı kategorileri vardır. Malumdur ki bu insan ve toplum tipleri her devirde olmuştur ve olacaktır. Bir mümin Kur'ân okurken bu karakterleri nazara alacak, kendi zamanında bunların olabileceğini düşünecek ve bunlara karşı nasıl hareket edeceğini, kimin yanında duracağını, kime karşı nasıl bir tavır sergileyeceğini belirlemeye çalışacaktır.

9. Kur'ân'ı her türlü ön yargıdan ve şüpheden uzak bir şekilde ve ihtiyaç tezkeresiyle okumak.

Kur'ân-ı Kerim, bütün zamanları ve olmuş olacak her şeyi gören bir Zât'ın kelamı olduğundan ve bozulmaya uğramamış biricik semavî kaynak olarak kıyamete kadar devam edeceği gerçeğinden hareketle, onu her türlü problemin çözümünü içinde barındıran mukaddes bir kitap olarak okumak gerekir. Bu tarz okuyuş, aynı zamanda ona her zaman ihtiyaç tezkeresiyle başvurmanın ifadesidir. Kur'ân, hazinelerini kendisine bu inanç, bu teslimiyet ve bu samimiyetle yönelenlere açar. Yoksa onu götürüp tarihselcilik anlayışına hapsedenler, onun günümüz problemlerine dair çözümler ortaya koyduğundan/koyacağından şüphesi olanlar, ondan istifade edemezler.

Kur'ân, şahsî, ailevî, içtimaî bütün problemlerin çözümünü ihtiva eder. Yeter ki biz ona üzerinde durduğumuz bu inanç ve anlayışla yönelmiş olalım. Son birkaç asırdır yaşanan problemlere çare bulunamayışının sebebi, –hâşâ– Kur'ân'ın kusuru ve yetersizliği değil, biz Müslümanların ona karşı asırlar öncesinden başlayan ilgisizliği, uzaklığı, ona bakıştaki ufuk darlığı ve yaşadığımız problemlerin çarelerini gidip başka yerlerde arama bahtsızlığıdır.

Hâsılı, Kur'ân'ı okuyacak olanlar, bütün bu hususları *berâat-i istihlal¹ nev'inden zihninde tutmalı ve okumaya öyle başlamalıdır.*

Sûrelerin Sıralanışı ve Birbiriyle İrtibatı

Kur'ân sûrelerinin sıralanışı tevkifîdir. Yani Cenab-ı Allah tarafından tayin edilmiş, Peygamber Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) tarafından uygulanmış, sahabe zamanında bu sıraya göre Mushaf hâline getirilmiş ve günümüze kadar da o şekilde intikal etmiştir. Bu konuda ileri sürülmüş bazı farklı görüşler olsa da bunlar bahsettiğimiz genel kabulü etkileyecek mahiyette değildir. Dolayısıyla, tefsir çalışmalarında Kur'ân'ın bütünlüğünü ve sûrelerin sıralanışını korumak gerekir. Ayrıca o sıralanışta bizim bildiğimiz/bilmediğimiz pek çok hikmet vardır.

Kur'ân sûrelerinin sıra tertibi anne karnındaki ceninin embriyolojik gelişimine

benzetilebilir. Nasıl ki cenin nutfe ve alâkadan sonra bir çiğnem et şeklinde beliriyor. Sonra kemikler, adaleler teşekkül ediyor, vücut kalıptan kalıba giriyor ve derken birden insan yapısı ortaya çıkıyor. İlk safhalara bakıldığında sanki hiçbir şey olmayacakmış gibi bir görünüm arz ederken her tarafı birbirine uyumlu mükemmel bir insan vücudu oluşuyor. Kur'ân'ın parça parça inmesi, inen her âyet ve sûrenin Allah'ın emri ve Peygamber Efendimiz'in de (sallallâhu aleyhi ve sellem) işaretiyle yerli yerine yerleştirilmesi neticesinde böyle kâmil bir kitap ortaya çıkmıştır. Öyle ki o, her bir parçası birbiriyle uyumlu, kelime, âyet ve sûreleri birbiriyle sıkı irtibatlı, küçük bir değişikliğin bütün yapıyı bozacağı mükemmel bir kitaptır.

Bakara Sûresi ile Fatıha Sûre-i Celîlelerinin arasındaki irtibata bu açıdan baktığımızda, Bakara Sûresi'nin konu akışının, Fatıha Sûresi'nin muhtevasıyla fevkalade bir âhenk ve uyum gösterdiği görülür. Mesela Fâtıha Sûresi'nde yer alan imanın ikrarı, kulluk şuurunun arz edilmesi, hidayet talebi, ardından kendilerine gazap edilenler ve dalalete sapanlar şeklindeki konu sıralamasına uygun olarak Bakara Sûresi'nin başında hidayet ehli müminler ile o hidayetten mahrum olan kâfir ve münafıkların vasıfları hakkında daha tafsilatlı bilgi verilir.

Kur'ân'ın bütününde bu türden koordinat ve münasebetleri yakalamak âyet ve sûrelerin daha iyi anlaşılması adına büyük önem arz eder. Özellikle hafızası güçlü olup da fikrini Kur'ân'ın konuları üzerine yoğunlaştıran ve bu yönde araştırmalar yapan insanlar bu münasebetleri daha iyi yakalayabilirler. Bunlar Kur'ân'ın sayfa, makta ve hiziplerini zihinlerinden geçirerek konuları birbiriyle irtibatlandırabilirler. Bazı müfessirlerin yaptığı gibi çok farklı konuların peş peşe işlendiği yerlerde farklı münasebet hatları bulabilir, bir kısım mânâ bağlantıları keşfedebilirler. Tıpkı insan anatomisini anlatır gibi önce parmaklar, sonra el, kol ve ardından dirsek, pazu derken omuza ulaşma şeklinde bir metotla konular arasındaki o müthiş âhenk yakalanabilir. Mesela “Bu konudan sonra şu konunun gelmesi şuna binaendir. Bu iki konu arasında şu münasebetler vardır, hikmetleri şunlardır:” gibi açıklamalar yapılabilir. Bazı müfessirlerimiz bunu yapmışlarsa da pek çok tefsirde bu münasebetlere yeterince temas edilmemiştir. Ve kanaatimce Kur'ân'ın bu yönü üzerinde özenle ve daha çok durmak gerekir.

Kur'ân'ın kendi içinde bir insicam, uyum ve âhenk vardır. Âyetler, âyetlerin ihtiva ettiği konular ve sûreler hep birbiriyle uyum hâlinde, su gibi akar gider. Kur'ân'a bakarken bunu görmeye çalışmamız gerekir. Bazı tefsir ve meal yazarları sûre ve âyetlerin muhtevalarından bahsetmiş, onlardaki zengin içeriğe dikkat çekmiş olsalar da esasında bu yeterli değildir. Yapılması gereken şey, o konuların birbiriyle irtibatını kurabilmektir. “Şu konudan sonra neden bu geldi, o âyetten sonra neden şu âyet zikredildi?” gibi sorular üzerinde durup bunları anlamaya çalışmaktır. Hangi konunun mukaddime ya da bir başlangıç, hangisinin bir netice olduğunu,

aralarında ne gibi bağlantıların bulunduğunu görebilmektir. Şairane duygulara açık kimseler açısından düşünecek olursak, bir şiirin mısraları arasındaki münasebetler gibi âyetler, fasıllar ve sûreler arasında münasebetler yakalamak mümkündür. Bu şekilde yapılan bir Kur'ân okuması ilim adına çok şey ifade edecektir. Yoksa, Kur'ân'da hangi konuda kaç âyet olduğunu bilmek, bir sûrenin hangi mevzulardan bahsettiğini söylemek, hangi konudan sonra hangi konunun geldiğini belirtmek çok önemli olsa da Kur'ân'ı bilmek ve ondan hakkıyla istifade etmek adına tek başına çok da bir şey ifade etmez.

Bâkılânî (v. 403/1013), Cürcânî (v. 471/1078), Zemahşerî (v. 538/1144), Sekkâkî (v. 626/1229) gibi âlimler –Allah'ın rahmet ve rızası hepsinin üzerine olsun– eserlerinde âyet ve sûreler arasındaki bu âhenk, tenasüp ve muvafakata sıklıkla dikkat çekmiş ve buna dair örnekler vermişlerdir. Bazıları sahayla alâkalı müstakil eserler de telif etmişlerdir. Özellikle *Keşşâf* sahibi Zemahşerî, tefsirinde bu konuya seleflerine nispetle daha sistematik şekilde yaklaşmıştır. Mutezilî fikirlerine ve Sünnî dünyada diğer Mutezilî müelliflere gösterilen alâkasızlığa rağmen *Keşşâf* tefsiri, Sünnî dünyada alâka uyarırsa, bunda onun Kur'ân'ın söz konusu özelliğiyle alâkalı ortaya koyduğu sistematik yaklaşımın tesiri büyüktür. O kadar ki Beyzâvî ve Ebussuud Efendi gibi müfessirler üzerinde bile onun önemli tesirleri vardır. Bikâî de (v. 885/1480) *Nazmu'd-dürer* tefsirinde bu yaklaşımı benimsemiş ve son derece güzel örnekler ortaya koymuştur. Hatta onun tefsirinin bu konuda diğerlerinin önünde olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür.

‡ *Berâat-i istihlal*, bir metin ya da esere, onun içeriği hakkında fikir veren güzel bir üslupla giriş yapmak demektir.

Fatiha Sûresi

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

“Rahmân ve Rahîm Allah’ın adıyla.”

(Fatiha sûresi, 1/1)

“Bismillah” Hakkında

Bismillahirrahmânirrahîm, bir cümledir. Allah, Rahmân ve Rahîm isimlerini içinde bulundurur. Biz bu mübarek ifadeye kısaca *bismillah* veya *besmele* deriz. Allah ismi, Rabbimizin zâtının ismidir. O yüzden ona ism-i Zât denir. Yani Allah denilince sadece O’nun yüce Zât’ı akla gelir, başkası gelmez. Zât’ını ifade eden bir isim olması itibarıyla *Allah* lafz-ı celâlesi, Allah Teâlâ’nın diğer bütün isimlerini de içine alır ve onları da temsil eder. Rahmân ve Rahîm isimleri de Allah’ın en başta gelen isimlerindedir. Rahmân, en geniş dairede tecelli eden rahmeti ifade ederken, Rahîm isminin tecellisi daha hususidir.

Bismillah, bütün hayırlı işlerin başıdır. O, Allah Teâlâ’nın yüce arşından insana doğru uzanmış nuranî bir hat ve bağ olma özelliğine sahiptir. Şöyle ki; Allah Teâlâ (celle celâluhu), kâinatı semalar, galaksiler, sistemler ve gök cisimleri olmaya müsait şekilde birbirinden ayırdı. Bu muhteşem icraatlar, temelinde Peygamber Efendimiz’in (sallallâhu aleyhi ve sellem) nuru bulunan, içinde rahmeti ve muhabbeti de barındıran birer celâli tecelliden ibarettir. Bu azametli ve heybetli icraatının ardından Rabbimiz, Rahmân isminin umumi bir tecellisi olarak yeryüzünü, Rahîm isminin hususi bir tecellisi olarak da varlığın meyvesi olan insanı, bilhassa da o meyvenin en hası, en özeli ve en seçkini olan Peygamber Efendimiz’i (aleyhi ekme-lü’t-tehâyâ) yarattı. Yarattı ve âlemlere rahmet kıldığı o Mustafa’sına *rahîm* sıfatını verdi.² Dolayısıyla kâinat, yeryüzü ve insanın yaratılışı *bismillah* ile başlamıştır. Varlık bismillah ile başladığı gibi kıyamet de *bismillah* ile kopacak, dünya *bismillah* ile kapanacağı gibi ahiret de onunla açılacak, ebedî âlemler de yine *bismillah* ile teessüs edecektir. İnananlar cennete vardıklarında oradan Rahmân ve Rahîm isimlerinin sahibi olan Allah’ı *bismillah* burcunda müşahede edeceklerdir.

Allah Teâlâ, rahmetiyle yeryüzünü insan için sımsıcak bir döşek gibi hazırlamış ve orada onun için sayısız nimetler yaratmıştır. Ayrıca ona irade vermiş, sorumluluk yüklemiş ve onu yeryüzü halifeliği ile şereflendirmiştir. Rahmet içinde rahmete mazhar olan insan, bu nimetlere mukabele etmek için O'na ait olduğunun, O'ndan geldiğinin ve O'na döneceğinin idraki içinde Allah'a (celle celâluhu) yönelecektir. Her güzel işe *bismillah* ile başlayacak, yiyip içtiğini *bismillah* ile yiyip içecek, hayvanı keserken *bismillah* deyip kesecek, yatarken kalkarken *bismillah* diyecek ve her zaman Allah'la olan bağına ortaya koyacaktır. Böylece hem dünyada hem de ahirette Allah'a karşı hamd ü sena duygularıyla dolup taşacaktır. Diğer yandan o, *bismillahın* bereketine, *bismillah* ile başlanan işlerin hem dünyada hem de ahirette devam edeceğine, aksi durumda ise başlanan her şeyin bir yerde kesileceğine, bereketsiz ve neticesiz kalacağına inanacaktır.

Nitekim Allah Resûlü, bir hadislerinde şöyle buyurmuşlardır: **كُلُّ كَلَامٍ أَوْ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَا يَفْتَحُ بِذِكْرِ اللَّهِ فَهُوَ أَتَمُّ** *"Allah'ın adıyla başlamayan her söz veya her iş güdüktür, kesiktir."*³ Bu sözün sahibi *Söz Sultanı* (sallallâhu aleyhi ve sellem) her güzel işte olduğu gibi *'bismillahın'* bereketi konusunda da en güzel örnektir. O, *bismillah* demiş tebliğ başlamış ve Allah'ın bereketiyle din-i mübin-i İslam, yeryüzüne yayılarak günümüze kadar gelmiştir. Bundan sonra da Allah'ın izniyle kıyamete kadar devam edecektir.

² Bkz.: Tevbe sûresi, 9/128.

³ Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned*, 2/359. Benzer ifadeler için bkz.: Ebû Dâvûd, *edeb* 21; İbn Mâce, *nikah* 19.

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ * الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ * مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ * إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ
نَسْتَعِينُ

“Bütün hamdler, övgüler âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur. O Rahmân’dır, Rahîm’dir. Dîn gününün, hesap gününün tek hâkimidir. (Haydi öyleyse gelin) ‘Yalnız Sana ibadet eder, yalnız Senden medet umarız.’ diyelim.”

(Fatıha sûresi, 1/2-5)

“Elhamdülillah” İfadesi Hakkında

Besmelede Kendisini Rahmân ve Rahîm isimleriyle tanıtan ve âlemlere rahmetiyle tecelli buyuran Allah’a (celle celâluhu) insanın bir şükür mukabelesinde bulunması gerekmektedir. İşte bu mukabele *elhamdülillah* kelimesiyle gerçekleşir. İnsan bütün hamd ve senaların Allah’a ait olduğunu ifade ederek O’nun rahmet ve nimetine karşılık vermiş olur. *Elhamdülillah*, “Bütün hamd, şükür, övgü ve senalar Allah’a aittir.” demektir. Mümin, bu dünyada *elhamdülillah* diyerek Allah’ın nimetlerine mukabele edeceği gibi cennette de aynı mübarek kelimeyle hamd ü senasına devam edecektir.

Sûrenin başında Allah’a (celle celâluhu) arz edilen hamd, fiil kipi yerine masdar şeklinde gelmiştir. *حَمِدْتُ* veya *أَحْمَدُ* şeklinde mazi (geçmiş zaman) ya da muzari (geniş zaman) kipinde gelseydi, yine bir genişlik ifade edecek fakat sadece belirli bir zamanı kapsamış olacaktı. Çünkü fiil kipi belli bir zamana delalet eder. Oysaki fiilin delalet ettiği o zamanda Cenab-ı Hak’a hamdeden hiç kimse bulunmasa bile O yine Mahmud’dur. Yani Kendisine her zaman hamdedilen Zât’tır. Bu yüzden cümle “*Elhamdülillah*” şeklinde isim cümlesi ile başlamış ve bütün zamanları içine almıştır. Öyleyse ‘*Elhamdülillah*’ın mânâsı şöyle ifade edilebilir: Cenab-ı Hak, biz var edilmeden evvel de Mahmud’du, biz varken de Mahmud’dur, bizden sonra da yine Mahmud’dur.

Meseleye bir de *الْحَمْدُ* kelimesinin başındaki lâm-ı tarif (ال) açısından bakılacak olursa şu hususlar söylenebilir: Kelimelerin başındaki bu elif-lâm, harf-i tarif olarak isimlendirilir ve başına geldiği kelimeye bir kısım mânâlar kazandırır. Bu mânâlardan biri de istiğraktır. İstiğrak, konuyla alâkalı bütün fertleri, bütün cüzleri kapsamayı ifade eder. Bunu hesaba katarak *elhamdülillah* ifadesine şu şekilde mânâ verebiliriz: Kimden kime, ne zaman, nasıl ve hangi şartlar altında olursa olsun, dil dudak arasında şekillenen ve oradan ifadeye dökülen bütün hamd ve senalar, bütün övgüler Allah’a mahsustur. Meseleyi böyle geniş bir çerçeveden ele alınca yaratılanlardan herhangi birini övdüğümüz zaman bile biz aslında bununla

Allah'ı sena etmiş oluyor ve O'nu övüyoruz demektir.

اللّٰهُمَّ الْحَمْدُ لِلّٰهِ lafzındaki *lâm* harf-i cerrinin ifade ettiği mânâ ise önümüze daha başka ufuklar açar. Allah lafzının başına *lâm* getirilerek hamd ve senanın yalnızca ve yalnızca Allah'a ait olduğu ifade edilir. Yani biri övülecekse O sadece Allah olmalıdır. O, Mahmud-u Mutlak'tır, övgü ve senanın bütününe bizzat ve yalnız O layıktır. Yani herhangi bir sebebe veya karşılığa bağlı olarak değil, Allah, Allah olduğu için övgü, hamd ve senaya layıktır. Madem O (celle celâluhu) Kendi Zâtını yüceltiyor, bize de kulları olarak O'nu tazim edip yüceltmek düşer.

Bazen bir şeyi söze döküp kelimelerle ifade etmek, o şeyi darlığa mahkûm etmek gibi olur. Hamdi de böyle düşünebiliriz. *Elhamdülillah* derken hamdin genişliğini, enginliğini içimizde tam duyamayabiliriz. Fakat duyduğumuz zamanlar da olur. İşte o demlerde hamdin o ihata edilmez menfezlerinden, panjurlarından içeri girerek hamd düşüncelerine açılmak ve Allah'a olan hamd, sena ve medyuniyetimizi engince görmek, duymak ve dile getirmek çok önemlidir. Yani "Allah'ım, Sana olan hamd ve sena duygularımı tam ifade edemedim, güzelce derleyip seslendirmeye muvaffak olamadım." diyebilmeli ve kendini hamdin engin deryasına salıvermelidir.

Bazen mânâyı tam ifade edememe endişesinden dolayı sözlü ifadeden kaçır ve meseleyi kelâm-ı nefsiye (iç konuşmalara/mülâhazalara) emanet ederiz. Yani dilimizle ifade edemediğimiz şeyleri kalbimizle duymaya çalışırız. Lafızlar mânâları bir yönüyle daraltır, tam aksettiremez. Çünkü dil, lafızlar yoluyla mânâları belirli kalıplara dökmek için kullandığımız bir vasıtasıdır. Mânâ ve mülâhazalar ise daha hürdür. Belli kalıplara girip sıkışmak istemezler. Daha geniş açılardan ele alınmak ve hissedilmek isterler.

Bu açıdan, Kur'ân-ı Kerim'deki kelimeler ele alınırken onların mânâ ve mefhumları üzerinde durulmalı ve bunlar derinlemesine incelenmelidir. Bununla beraber daha ötesine geçilip ilahî kelâmın yarı açık yarı kapalı ve buğulu bir şekilde kelâm-ı nefsiye emanet edilmesi, içte duyulması, oradan engin sezgi ve duyulara ulaşılması insana yeni yeni ufuklar kazandırır. Mesela *hamd* kelimesini incelerken "Birinci mânâsı şudur, ikinci mânâsı budur." şeklinde tahliller yapılmakla beraber, kelimelerin veya aklın darlığından çıkıp mülâhazaların enginliğine açılarak meseleyi çok geniş buutlarda duymaya çalışmak gerekir. Bu da büyük ölçüde mümareseye yani temrinat ve egzersize bağlı olarak zamanla elde edilebilecek bir meziyettir.

Rab İsminin Zikri

Allah ism-i şerifi, Cenab-ı Hakk'ın Zât'ına has, özel bir isim olması yönüyle, ister doğrudan isterse de dolaylı yollardan olsun, O'nun bütün isimlerini ihata eder. Bu yüzden Allah ism-i celâli, daha umumi ve kapsayıcıdır. Bununla beraber Cenab-ı Hakk'ın her şeyi Zât-ı Ulûhiyet'ine yaraşır şekilde terbiye etmesi, elverişli hâle

getirmesi, büyütmesi, yetiştirmesi, ebediyete namzet hâle getirmesi açısından Rab isminin çok geniş bir tasarruf alanı vardır. Onun için âyette evvela Allah, hemen ardından da Rab ism-i şerifi gelmiştir.

Rahmâniyet ve Rahîmiyet

Rahmâniyet ezele, rahîmiyet ise ebede bakar. Cenab-ı Hakk'ın her şeyi ilk başta yaratması daha ziyade O'nun rahmâniyetiyle alâkalıdır. Bu sebeple O, rahmâniyetiyle hem iman edenlere hem de inkâr edenlere lütufta bulunmaktadır. Rahîmiyet ise ebedî hayatta daha ziyade müminler üzerinde tecelli edecektir.

Dîn Gününün Sahibi

Allah Teâlâ, iki ism-i şerifiyle rahmetini nazara verdikten sonra insanın zihninde ve kalbinde bir denge kurmak, rahmete güvenerek gevşekliğe düşmemek için **مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ** “Dîn gününün malikidir.” buyurur. “Dîn”in bütün yönleriyle ortaya çıkacağı, iman erkânının ve İslam kaidelerinin tamamıyla anlaşılacağı ve her şeyin karşılığının alınacağı bir günün geleceğini haber verir. Dîn; ceza, mükâfat, hesap ve itaat demektir. Öyle bir gün gelecektir ki herkes iyi ya da kötü bütün yaptıklarının karşılığını görecektir. Hiç kimse zerre kadar zulme ve haksızlığa uğramayacaktır. İşte bu güne “*yevmiddîn*” (dîn günü) denir. Bu yüzden hiç kimse Allah'ın rahmetine güvenerek amelden dûr olmamalı, sadece “İnandık” deyip gevşekliğe düşmemelidir.

Mâlik kelimesi ise hem malın hem de o malın idaresinin sahipliğini ifade eder. Yani Allah hem Mâlik hem de Melik'tir. Gökler ve yer bütünüyle O'nun mülküdür ve hepsinin idaresi O'nun elindedir. Bu hakikat ahirette ayan beyan ortaya çıkacaktır. O gün Kahr olan Allahu Zülcelal, bütün mülkün ve mülkiyetin kendi elinde olduğunu ilan edecektir.

“Na'büdü” Kelimesindeki “Nûn” Harfinin İfade Ettikleri

Fatiha Sûresi'nin ilk âyetlerinde gaib zamiri kullanılarak Allah (celle celâluhu) “O, âlemlerin Rabbi”, “O, Rahmân, Rahîm”, “O, dîn gününün sahibi” şeklinde medh ü sena edilir. Ardından muhatap zamiri kullanılarak “Sadece Sana ibadet ederiz ve yalnız Senden yardım dileriz.” denilir, istek ve talepte bulunulur. Bu şekilde gâibden muhataba, muhataptan gâibe geçişe Arapçada *iltifat* denir. İltifat, birine ya da bir yere dönmek, yönelmek demektir. Burada kul, Yüce Rabbisinden “O” diye bahsederek hamd ve senasını arz ettikten sonra Allah'a yaklaştığını hisseder ve birden kendini O'nun huzurunda bulur. Bulur da O'na “Sen” demeye başlar ve isteyeceklerini istemeye durur.

Allah'a hamd ü senada bulunduktan sonra doğrudan **إِيَّاكَ نَعْبُدُ** “Yalnız Sana kullukta bulunuruz.” deriz. Âyette *biz* zamirini ifade eden harf *nûn*'dür. Allah'a (celle celâluhu) kulluğumuzu arz ederken, *biz* diyerek bütün insanları, şuurlu varlıkları ve

hatta bütün varlığı yanımıza alarak arz ederiz. Bu da kulluğun ne kadar önemli olduğunu gösterir. Zira o bizim yaratılışımızın ve bütün varlığın mevcudiyetinin temel gayesidir. Öyleyse bizim için en başta dikkat etmemiz gereken iş bu olmalıdır. **إِيَّاكَ نَعْبُدُ** ifadesinde üslup, gaybdan hitaba döner. Bazı belagatçılar buradaki iltifat sanatının sebebini sözdeki televvüne (renklilik, çeşitlilik) bağlarlar. Onların bu yaklaşımı kanaatimce doğru değildir. Zira televvün, bir bakıma sözü süslü söyleme, monotonluktan kurtarma düşüncesiyle yapılır. Kur’ân-ı Kerim’deki bir sözün söyleniş sebebini ele alırken, televvünden ziyade makamın gereği olarak öyle ifade edildiğini düşünmek gerekir. Yani âyetlerin akışı ve takip ettiği güzergâh insanı öyle bir noktaya ulaştırır ki orada o üslubun kullanılması gerekir.

Âyetlerin yukarıda bahsedilen şekilde gelmesi, dua ve yakarışlarla Allah’a teveccüh ederken nasıl davranacağımıza, ne diyeceğimize dair güzel bir örnek sunar. Demek ki O’nun huzuruna girerken ve O’ndan bir şeyler isterken, önce O’na hamd edilmeli, saygı ifade eden cümlelerle O’na olan şükran ve medyuniyetimiz arz edilmeli, daha sonra istenecek şeyler istenmeli. Bu zaviyeden baktığımızda Fatıha Sûresi’nin bize dua adabını öğreten mübarek bir sûre olduğunu da fark etmiş oluruz.

نَعْبُدُ kelimesindeki *nûn* harfiyle alâkalı Üstad Bediüzzaman Hazretleri orijinal bir yorum ortaya koyar. O, kendi ibadetini yeterli görmediğinden Allah’ın küllî rubûbiyetine karşılık kulluğunu ifade edebileceği bir kapı arar. Birden hayaline açılan kapılardan girerek kendi vücudundaki zerrelere bulduğu camideki insanlara, oradan yeryüzündeki bütün müminlere, oradan da bütün kâinata uzanan bir genişlikte her bir varlığın kendine has lisanıyla Allah’a kullukta bulunduğunu, “Ancak Sana kulluk ederiz Allah’ım!” dediğini, böylece onların da kendi ibadetine ve duasına iştirak ettiklerini hisseder, namazda dile getirdiği hakikatleri tasdik ettiklerini, şehadetine ortak olduklarını düşünür. Kendisini de şuurlu bir varlık olarak, onların şehadetlerini seslendiren bir şahit olarak görür.⁴

Demek ki canlı cansız bütün varlığın yaptığı kulluk, insanın kulluğunu takviye eder ve onun bu konuda yalnız olmadığını gösterir. Esasında bu, çok küllî bir şehadettir. Namazı eda ederken kelimelere mânâ vermekten, harfî mânâlar üzerinde durmaktan yani bütün detaylarıyla onları düşünmekten ziyade bu icmalî mânâlar mülâhazaya alınmalı, böylece esas muhteva ortaya konmalıdır. Bu yapılırken de hadiste buyrulduğu üzere *“Allah’ı görüyor gibi kullukta bulunma”⁵ şuuruyla hareket edilmelidir. O’nu görüyor gibi kullukta bulunmak çok zor olduğundan ilk başlarda hadisin ikinci kısmı olan فَإِنَّ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ “Sen O’nu görmesen de O seni görüyor.”* ifadesi esas alınabilir. O’nun tarafından görülüyor olma düşüncesi, O’nu görüyor gibi ibadet etmeye bir basamak olarak kullanılabilir. Günde en az beş defa namazla bu mülâhazalara dalan biri, zamanla öyle bir hâle gelir ki Allah tarafından

görülüyor olma mülahazasıyla ezilir, büzülür, preslenir. Sonra da bir yönüyle, belki âsârıyla O'nu görür. Nitekim ehllullahtan bu mânâda “Gördüm!” diyenler dahi olmuştur. Demek ki hadis-i şerifteki ihsanın mânâsı, kâmil şekilde o insanlara lütfedilmiş.

Bir insan çok kıymet verdiği birine hediye takdim ederken “Şu gördüğünüz mal mülk benim olsaydı hepsini size hediye etmek isterdim.” der, kendi verdiği hediyesini yeterli görmez. İşte bir kul da kendi şahsi kulluğunu Cenab-ı Hakk’a takdim ederken böyle düşünür ve der ki: “Allah’ım! Sana o kadar çok ibadet edilmeli ki.. ben bundan âcizim. Şahsi ibadetimi çok az görüyorum. İmkânım olsaydı, şu sağımda-solumda saygıyla el pençe divan durmuş olan insanların ibadetlerini, hatta bütün mahlukatın kendi dillerince tesbihlerini, Senin bana karşı olan teveccühüne mukabil Sana takdim ederdim.”

İnsan kendi kulluğunu çok ihlaslı bir şekilde yerine getirirse, onu vicdanında derinlemesine duysa ve okuduğu her harfi kalbinde duya duya okusa bile yine de Allah’a arz ettiği şeyler belli bir darlık içinde kalır. Vakıa böyle bir kullukla biz takatimiz çerçevesinde vazifemizi yerine getirmiş olur ve mükellefiyetten kurtulmayı ümit ederiz. Fakat yine de O’nun hakkını tam eda etmiş olmayız. İşte bu mülahazalar eşliğinde namazı cemaatle kılmanın ne derece önemli olduğunu bir kere daha düşünmek icap eder. Zira cemaatle namaz kılmanın, Allah’a olan medyuniyetimizi ve O’na olan kulluğumuzu edadaki yetersizliğimizi ifade etmede ayrı bir yeri vardır. Belki bu tür mülahazalardandır ki büyük imam Ahmed İbn Hanbel namazı cemaatle kılmanın namazının geçerli olmayacağını söylemiştir. Hükümlerin farklı olduğu bu türlü durumlarda bize düşen şey, imamların görüşleri arasında en ihtiyatlısını tercih etmektir. O kadar ki bir mümin, yerinden kalkamayacak kadar hasta olsa bile namazını yanına çağıracağı biriyle cemaat hâlinde eda etmeye çalışmalıdır. Evet ibadet ü taatte ihtiyat her zaman evladır.

Kulluk İçin Yardım Talebi

Kulluğunu ilan ve itiraf eden bir insan **إِيَّاكَ نَعْبُدُ** “Allah’ım kulluğumu Sana tahsis ettim.” dediği zaman içinde belki bir iç beğeni hâsil olabilir. Kullukta bulunuyor olmak insanı kendine beğendirebilir ve o kimse, ibadet etmekten dolayı gurura kapılabilir. Böyle bir vartaya düşmemek için hemen ardından **وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ** der. Yani “Sana kul olabilmem, ancak Senin yardımınla mümkündür.” demek suretiyle iradenin hakkını verir, kendini beğenme mülahazalarının tepesine biner. O tür sevimsiz düşüncelere hayat hakkı tanımamalı, hayalin o tarafa kaymasına müsaade etmemeli. Akla ve hayale gelen her türlü kendini beğenme düşüncelerine karşı tevbe ve istiğfarla mukabele etmeli, her an Allah’a olan saygı ve medyuniyetimizi yenilemeli. Yoksa insan yatar kalkar ibadet eder de –Allah korusun– hiç farkına varmadan kaybeder. Yorgunluk ve uykusuzluktan başka da yanına bir şey kalmaz.

“Yalnız Sana kulluk ederiz.” denildikten sonra **وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ** “Yalnız Senden yardım isteriz.” cümlesinin gelmesindeki nüktelerden biri de şudur: “Sana kâmil mânâda kulluk yapmak istiyoruz ancak bu çok ciddi bir güç ve takat istediğinden dolayı, bu konuda yardımı da yine Senden istiyoruz.” Zira kulluğun farklı derinlikleri vardır. Mesela bir insanın Kur’ân ve Sünnet’in tarif ettiği üzere namazını kâmil bir şekilde ikâme edebilmesi, onu şekil şartlarına riayet ederek yerine getirmesi yanında onda derinleşmeye, onu duyarak ve hakkını vererek eda etmeye bağlıdır. Aynı şekilde Kur’ân’ı hakkıyla okumak onu anlamaya, derince duymaya, içtenleştirmeye ve onunla bütünleşmeye bağlıdır. Bütün bunlar da ancak Allah’ın yardım ve inayetiyle olur.

Sadece ibadetlerde değil, hayatın değişik sahalarında yaptığımız işlerde de aynı durum söz konusudur. Mesela Allah’ı ve Resûl’ünü insanlara tanıtır ve sevdirmeye bir mümin için çok önemli bir vazife ve hizmettir. Böyle bir hizmetin yapılabilmesi ve devam edebilmesi pek çok sebebin bir araya gelmesine bağlıdır. Bu ise ihtimal hesaplarına göre belki milyonda birdir. Fakat şu anda böyle bir hizmet var ve devam ediyor. Öyleyse bütün bu olup bitenler –iradenin varlığı mahfuz– netice itibarıyla bize ait değildir. Ne oluyorsa ancak Allah’ın inayetiyle oluyordur. İnsanlar kimi zaman hataya düşerek hâsıl olan neticeleri iradelerine bağlayabilir, onları kendileri yapmış zannedebilirler. Fakat ihtimal hesapları içinde bu işin insana mal edilmesi mümkün değildir.

Dolayısıyla biz, namazı duyarak eda etme ve bu duyuyu namazın sonuna kadar devam ettirme, namazda Kur’ân okurken onu duyarak okuma, kalbin onunla bütünleşmesi gibi konularda Allah’tan yardım isterken aslında şunu da demiş oluyoruz: Allah’ım, Senin huzurunda namaz ile miracımı yaparken Kur’ân’la dolup taşmaya çalışırken yani şahsî olarak yaptığım bir ibadette yardımı Senden istediğim gibi hayatımın diğer alanlarında da yine Senden yardım bekliyorum. En dar dairede yaptığım şu cüzi amelimi, Senin yardımına bağladığım gibi namazımı şefaathane yaparak sair işlerimi de Senin yardımına ve lütfuna bağlıyorum ve her daim Senden inayet diliyorum.

⁴ Bkz.: Bediüzzaman, *Mektubât*, s. 443-444 (Yirmi Dokuzuncu Mektup, Birinci Bölüm, Altıncı Nükte).

⁵ Buhârî, *imân* 37, *tefsîru sûre* (31) 2; Müslim, *imân* 5, 7.

إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ۞ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

“Bizi doğru yola, Sana doğru varan yola ilet. Nimet ve lütfuna nail ettiklerinin yoluna ilet. Gazaba uğrayanların ve sapkınlarınkine değil”

(Fatıha sûresi, 1/6-7)

İstikamette Süreklilik

“Yalnız Senden yardım dileriz!” cümlesinin hemen ardından hidayet talebinde bulunma mânâsına *إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ* “Bizi sırat-ı müstakime hidayet buyur!” duası geliyor. Yukarıda da belirttiğimiz gibi kulluk vazifesinin altından kalkmak ancak Cenab-ı Hak’ın inayet ve yardımıyla olabilir. Önceki âyette Cenab-ı Hak’tan yardım talebinde bulunulduktan sonra sıra bu yardımın hangi konuda olacağına gelmiştir. Kendisine âdeta “Ne istersen iste!” denilmiştir. Bu konumdaki bir insan ilk olarak ne istemelidir? Bu fırsatı değerlendirmek için insanın isteyeceği ilk şey sırat-ı müstakime hidayet olmalıdır. Zira dosdoğru yolu bulmak ve o yolda devam etmek bir insan için her şey demektir. İşte biz de *إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ* diyerek bunu talep ederiz. رَبَّنَا لَا تُرْغِ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا “Allah’ım bize hidayet et!” talebi bir anlamda *إِهْدِنَا* “Rabbimiz, bize hidayet ettikten sonra kalblerimizi kaydırma!”¹ duasını da ihtiva eder. Zira hidayete mazhar olmuş kimse, kalbinin kaymasından da korunmuş olur. Hidayetin bir yönü olan kalb istikameti o kadar önemlidir ki Peygamber Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) her gece uyandığında Kur’ân’ın talim ettiği üzere *اللَّهُمَّ زِدْنِي عِلْمًا وَلَا* “Allah’ım, ilmimi arttır, bana hidayet buyurduktan sonra kalbimi kaydırma!”² diye yakarmıştır.

Âyetin devamında *صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ* “Nimet ve lütfuna nail ettiklerinin yoluna ilet!” ifadesiyle sırat-ı müstakimin kimlerin yolu olduğu açıklanır. Başka bir âyette ise nimet verilen bu kimselerin nebiler, siddıklar, şehitler ve salihler olduğu ifade edilir. İlgili âyet şu şekildedir: *وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ* “Allah’a ve o şanı yüce Resûl’e itaat edenler var ya işte onlar Allah’ın bol bol nimet verdiği nebiler, siddikler, şehitler ve salihlerle beraberdir.”³

Her iki âyette de *nimetlendirmeyi* ifade eden fiil *عَلَى* harf-i cerri ile kullanılmıştır ve bu, yukarıdan sağanak sağanak nimet yağdırma mânâsına işaret eder. Burada hidayet söz konusu olduğundan dolayı, âyeti Allah’ın o insanlara bol bol hidayet yağdırması şeklinde anlayabiliriz. Esasen *عَلَى* harf-i cerri genellikle ağırlık, mesuliyet

ve külfet mânâsını ifade etmek için kullanılır. Fakat burada külfet için değil, lütuf için kullanılmıştır.

إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ cümlesi kişilerin manevî konumuna ve seviyesine göre farklı anlamlar ifade eder. Mesela kulluğunu olması gereken yerin uzağında yaşayan biri için kulluğun merkezine doğru ilerleme talebi, kulluğun merkezine yakın biri için merkez daireye girme ve gerçek kulluk seviyesini yakalama gayreti, zaten kulluğun merkezinde olan biri için de her an kulluk şuuruyla dolup taşma ve istikameti koruma çabası şeklinde anlaşılabilir. Meseleyi bir benzetmeyle anlatacak olursak bu talep, kapının dışında olan biri için “Beni içeriye al!”, içeride olan biri için “Beni umumi kabul salonuna al!”, kabul salonunda olan biri için ise “Beni harem dairesine al!” şeklinde anlaşılabilir. Zira kulluğun pek çok buut ve derinliği vardır. Dolayısıyla bir insan kullukta ne kadar derinleşirse derinleşsin bu duayı yapacak ve bununla, ulaştığı buudun daha ötesini, onun da ötesini arzulayacaktır.

Böyle bir arzuyla insan hidayet istemeye devam etmelidir ki düşme tehlikesi yaşamasin, bezginliğe düşmesin, yol yorgunluğu hissetmesin. Zira insan ilimde, irfanda, Allah’ı sevmede ve topyekûn kullukta zirveye çıksa bile bir beşer olarak dalalet çukurlarına düşme ihtimali vardır. Nitekim tarihte bunun Bel’am İbn Bâûrâ veya Bersisa gibi değişik örnekleri vardır. Onun için **إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ** “*Bizi sırat-ı müstakime (dosdoğru yola) hidayet buyur!*” dedikten sonra **صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ** “*Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet!*” şeklinde duamızı biraz daha müşahhaslaştırıp tekit ederiz. Yani “Bizi, o sapmaktan koruyarak teminat altına aldığın, kendilerine emniyet verip emin kıldığın, onların da o emniyeti Allah korkusu ve Allah saygısı ile taçlandırdıkları salih kulların yoluna hidayet et!” deriz. Çünkü biz hep önümüzde onları yürüyor gibi görür ve onları rehber tanırız. Yürüdüğümüz şehrahta onların ayak izleri vardır. Görülecek şeyleri onların nuranî ikliminde görür, tadılacak ve duyulacak şeyleri onların rehberliğiyle tadar ve duyarız.

Âyet-i kerimede kendilerine nimet verilenlerin kim oldukları meçhul bırakılmıştır. Bunlar tek başlarına birer şahıs olabilecekleri gibi birer cemaat de olabilirler. Tıpkı Allah’ın onları, onların da Allah’ı sevdiği bildirilen meçhul topluluk gibi.² Dolayısıyla Hazreti Âdem’den bu yana değişik dönemlerde kullukları ve Allah’ın dinine sahip çıkmaları sayesinde bu âyetin müjdesine mazhar olmuş pek çok topluluk gelip geçmiştir. Allah onların eliyle bir tecdit hareketi başlatmış ve dini ihya etmiştir. İşte onların yolu, sırat-ı müstakimdir. Biz bu yola şehrah da diyoruz. Yani yol darlığının, trafik tıkanıklığının olmadığı otoyol gibi geniş bir yol. Cenab-ı Hak, bizleri bu şaşmaz ve şaşırtmaz yola hidayet buyursun!

Hidayetin Kaynağı ve Vesilesi

Cenab-ı Allah'tan sırat-ı müstakime hidayet etmesi istenirken, burada hidayetle alâkalı ince bir nükte düşünülür. Hidayet kelimesinin Kur'ân'da hem masdar anlamında hem de masdardan ortaya çıkan netice olarak zikredildiği yerler vardır. Masdar anlamında zikredildiğinde, **هَدَى** fiili **إِلَى** harf-i cerrriyle beraber bir şeye vesile olmak, bir yere iletmek mânâsında kullanılır. Mesela şu âyette Hidayet Timsali Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) sırat-ı müstakime vesile olduğu beyan edilir: **وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ** “*Sen gerçekten insanları doğru yola iletirsin.*”¹⁰

*Hidayet kelimesi masdardan ortaya çıkan netice olarak geldiğinde ise **هَدَى** fiili harf-i cer kullanılmadan doğrudan meful alır. Bununla doğrudan bir şeye ulaşmak mânâsı kastedilir. Üzerinde durduğumuz âyet-i kerime buna bir misaldir. **إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ** “*Bizi sırat-ı müstakime hidayet et!*” derken Allah'ın herhangi bir vesile ya da vasıta olmaksızın doğrudan sırat-ı müstakime ulaştırması, yani hidayeti doğrudan yaratması kastedilir.*

Hidayetin kaynağı Allah Teâlâ'dır. O (celle celâluhu) hidayet etmezse kimse hidayete ulaşamaz, doğru yolu bulamaz. O'nun hidayetinin başta Kur'ân-ı Hakîm ve Hidayet Güneşi Peygamber Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) olmak üzere çeşitli vesileleri vardır. Evet Kur'ân, isteyen, talep eden, arayan herkes için bir hidayet kaynağıdır. Kur'ân gibi Peygamber Efendimiz de bir hidayet vesilesidir. Yani Peygamber Efendimiz de Kur'ân gibi yol gösterir, bir ibre gibi insanların yöneleceği doğru hedefi işaretler. İşte az önce de ifade edildiği gibi Kur'ân, Efendimiz'in bu konumunu, **وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ** “*Şüphesiz sen, sırat-ı müstakime ulaştırırsın.*” şeklinde beyan eder.

Sırat Bu Dünyada Geçilir

Sırat-ı müstakim lafzı, ahirette cehennem üzerine kurulacak olan sırat köprüsünü de akla getirir. Bu sırat inişli çıkışlı, bazen dar bazen geniş, geçmesi, aşması zor bir yoldur. Sırat köprüsü hadis-i şeriflerde de tarif edilmiştir. Bir hadiste şöyle buyrulur: “*Cehennem üzerine sırat köprüsü kurulur. Buradan ümmetiyle ilk geçecek peygamber benim. Oranın dehşetinden peygamberler **اللَّهُمَّ سَلِّمْ سَلِّمْ** ‘Rabbim selamet ver, ne olur selamet ver!’ diye yalvarıp yakarırlar.*”¹¹ Rivayetin devamında da sıratın özellikleri beyan edilir: “*Kıyamet gününde cehennem üzerine sırat köprüsü kurulur. Bu köprüde kaygan yerler, bazı insanları kapıp götüren demir kelepçeler, dikene benzer kancalar ve çengeller vardır. İnananlardan kimileri orada amellerine göre göz açıp kapayıncaya kadar bir şimşek gibi, kimileri rüzgâr gibi, kimileri bir kuş, kimileri de hızlı koşan bir at gibi geçer gider. Kimileri koşarak, kimileri yürüyerek, kimileri de sürünerek geçmeye çalışır. Orayı geçmeyi başaran selamete erer. Bazıları geçerken yara bere içinde kalır. Bazıları da –hafızanallah– cehenneme düşer.*”

Bu hadiste sözü geçen kanca ve çengellere takılıp kalanların kimler olduğu şu şekilde de izah edilmiştir: Bu insanlar dünyada bir kısım iyilikler yapmışlardır fakat sırat-ı müstakimi tam yaşayamamışlardır. Günahlardan kaçınıp güzel ahlakla, Kur'ân ahlakıyla ahlaklanamamışlardır. Bazı güzel yönleri olsa bile onunla iki adım yürüyüp ileride tepe taklak yuvarlanmışlardır. İşte böyleleri dünyada hep zikzak çizdiklerinden, nefislerine takıldıklarından dolayı ahiretteki sıratın geçerken kancalara takılırlar. Oradaki kancaların her birini buradaki bir şehvet kancası, öfke kancası, hırs kancası, haset kancası olarak düşünebiliriz. Burada bu kancalara takılanlar orada da o kancalara takılırlar. Burada nasıl yaşamışlarsa orada onunla karşılaşılırlar.

Ebedî huzurun kazanılması ya da kaybedilmesi söz konusu olan böyle bir anda sıratın hızla geçebilmek ve cennetlere ulaşabilmek, dünyada sırat-ı müstakim üzere yaşamaya bağlıdır. Diğer bir tabirle, sırat bu dünyada geçilir. Bu sebeple üzerinde durduğumuz âyet bize çok önemli bir dua öğretmekte dolayısıyla da esas derdimizin ve talebimizin ne olması gerektiğini göstermektedir. Hâsılı bu dünyada sırat-ı müstakim üzere yaşama, ahirette sıratın hızlıca geçip gitmeyi ve cennete ulaşmayı netice verir. Burada yaşanan sırat-ı müstakim, orada cennete, Firdevs'e, Cenab-ı Hakk'ın rızasına ulaşmaya bir yol olur. Burada inanç, ibadet ü taat, ihsan şuurunda derinleşme şeklinde yaşanan İslam, öbür tarafta çok farklı güzelliklere inkılap eder, farklı bir mahiyet kazanarak sürpriz şekillerde karşınıza çıkar.

Fıkıh kitaplarında abdest azalarını yıkarken okunacak muhtelif dualardan bahsedilir. Bir kısmı itibarıyla sahih kaynaklarda olmasa da bunlar ulemanın âyet ve hadislerden ilham alarak okudukları ve okunmasının güzel olacağını ifade ettikleri dualardır. Bunlardan biri de ayaklar yıkanırken **اللَّهُمَّ ثَبِّتْ قَدَمَيَّ عَلَى الصِّرَاطِ** "Allah'ım, ayaklarımı sıratı sabit kıl!"¹² şeklinde yapılan duadır. Buradaki sıratın maksat ahiretteki sıratıdır. Sırat ise cennet ehlini cennete ulaştırın köprü olup hayatını sırat-ı müstakim üzere yaşayanlar için emniyetli bir güzergâhtan ibarettir. Bu açıdan hidayet talebini sadece sıratın geçme ile sınırlandırmamak için bu duanın şu ilavelerle okunması daha güzel olabilir: **اللَّهُمَّ ثَبِّتْنَا عَلَى صِرَاطِ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ** "Allah'ım, bizi kendilerine nimet verdiğin nebilerin, siddıkların, şehitlerin ve salihlerin yolunda sabit kıl!"

Ayrıca bu esnada sadece hidayet değil, daha ötesine talip olup **اللَّهُمَّ خَالِصَ الْعِشْقِ** "Allah'ım Senden Sana karşı halis aşk ve kavuşma arzusu istiyorum!" diye dua edilebilir. Sağlık, afiyet, şifa gibi daha başka şeyler de istenebilir. Bazen şöyle de söylenebilir: **اللَّهُمَّ ثَبِّتْ قَدَمَيَّ عَلَى مَا تُحِبُّ وَتَرْضَى** "Allah'ım, sevdiğin ve razı olduğun yol üzere ayaklarımı sabit kıl!" Hâsılı, sırat-ı müstakim çok önemlidir. Dünyada doğru yoldan ayrılma, kayıp gitme, ahirette de kayıp gitmenin sebebidir. Dolayısıyla insan sadece abdest alırken değil, günlük hayatının sair

zamanlarında da dua dua yalvarıp sırat-ı müstakimi talep etmelidir. Allah (celle celâluhu) kalblerimizi ve ayaklarımızı kaymaktan muhafaza buyursun!

Bütün Duyguların Orta Yolu

Mümin, **إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ** cümlesini söylemek suretiyle, aynı zamanda ahlâkı oluşturan şehvet, gazap, akıl gibi temel kuvvelerin ifrat ve tefritinden de sakınma duasıyla orta yolu istemiş olur. İnsan donanımındaki bu temel dinamikler eskiden beri ahlakçılar ve felsefeciler tarafından ele alınmıştır. Hatta bunu Aristo'ya kadar götürülenler de vardır. Müslüman ahlakçılar da konuya yakından eğilmiş ve onun felsefesini yapmışlardır. Nitekim Üstad Bediüzzaman da *İşârâtü'l-î'câz'*da bu âyeti tefsir ederken konuya açıklık getirir; söz konusu duyguların ifrat, tefrit ve orta yolunu açıklar.¹³ Evet insanda şehvet, gazap, haset, hırs, rahat arzusu gibi ağır basan duygular vardır. Bu duygular, zahirî açıdan olumsuz görülüp kötülüklerin kaynağı olarak algılansa da aslında bunlar bazı hikmetleri elde etmek için insanın mahiyetine yerleştirilmiş nüveler, çekirdekler ve tohumlar gibidir..

Mesela dünyayı değerlendirme ve hayatta rahat etme duygusunun tefrit tarafı, dünyayı bütünüyle terk etmek, onu kendi yaratılış hikmeti istikametinde kullanmayı düşünmemektir. Dünyayla hiç ilgilenmeme, farkına varmadan meydana kötü düşünceli insanlara bırakma, dolaylı yoldan onların hâkimiyetini baştan kabul etme anlamına gelir. İfrat yönü ise tıpkı bir Karun gibi dünyaya saplanmak ve âdeta onda yok olmaktır. Bu duygunun orta yolu ise dünyayı yaratılış hikmeti istikametinde imar etmek, onu ahiretin bir basamağı, tarlası, ticarethanesi olarak görüp en iyi şekilde değerlendirmektir.

Mesela kâmil insan olma düşüncesiyle kendini ibadete verme, insanlarla alâkayı kesme, halvete çekilme ve tamamen kendiyile meşgul olma, dıştan çok takdir edilecek bir davranış gibi görünebilir. Fakat bu konuda denge, Rehber-i Ekmel Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) buyurduğu üzere, insanların içinde bulunup onlardan gelecek eziyetlere katlanma pahasına iç dünyasında tattığı şeyleri onlara da tattırmaya, ulaştığı manevî seviyeye onları da ulaştırmaya ve gönülleri Allah'la buluşturmaya çalışmaktır.¹⁴ İşte bu yol Peygamber yoludur, sahabe yoludur. Bu yol ifrat ve tefritten uzak istikamet yoludur. Eskilerin ifadesiyle, hatt-ı müstevidir. Yani inişi çıkışı, zikzak, rampa ve virajı olmayan düz ve dosdoğru yoldur.

Dünyaya meyiletme ve rahat etme hissiyle irtibatlı olarak giyim kuşam arzusunu da bu açıdan değerlendirebiliriz. Giyinmenin ifratı lükse kaçma, israfa girme, gösteriş yapma, caka satma şeklinde ortaya çıkar. Tefriti ise itici, pejmürde ve perişan, bir yerinden ipliğini çeksen bütün elbise önüne dökülecek şekilde giyinmektir. Orta yoluna gelince o, yadırganmayan, itici olmayan fakat dikkatleri üzerine çekmeyen, aynı zamanda lükse de girmeyen güzel bir elbise giymektir. Güzel koku sürünmek, estetiğe dikkat etmek de güzel giyinmenin önemli bir parçası

sayılabilir. Ancak bunlarda bile dengeli hareket etmek, yapmacık tavırlara girmemek ve kendini beğenmişliğe kapılmamak gerekir. Vaki bazı zatlar, şahsî bir kısım mülahazalardan dolayı eski veya yamalı elbiseler giyerek tevazularını bu şekilde ortaya koymak isteyebilirler. Fakat bu, kişilerin niyetine bağlı sübjektif bir tutumdur. Onlar bunu belli maslahatlara ve hikmetlere binaen yapmış olabilirler. Fakat bu konuda herkes için geçerli olan kriter, ifrat ve tefrite girmemek ve insanlardan bir insan olarak orta hâlli giyinmektir.

İfrata ve tefrite girmeden insanî davranışların orta yolunu bulanlar, bir şehrahta, bir otoyolda gidiyor gibi hayat yolunda rahatça ilerlerler. Nefislerine takılıp orta yoldan ayrılan, aşırı noktalara savrulanlar ise ifrat ve tefritin ağında her türlü zulüm ve günahı işleyebilirler. Orta yol olan sırat-ı müstakim, herkese açık rahat bir güzergâhtır. İfrat ve tefritlerle girilen yollar ise kıldan ince kılıçtan keskin, geçilip gidilmesi zor, her türlü riske ve tehlikeye açıktır. O yollarda inhıraf etmeden, eğilip bükülmeden, şehvî arzulara takılmadan ilerlemek çok zordur. Bazen insan Bedir'e giderken bile yolda takılıp kalabilir. Yolu Bedir'dir, hedefi Bedir'dir ama nefisine ettiği gadirdir. İşte **إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ** derken Allah'tan bizi, insan benliğindeki bu eğilimlerin olumsuz neticelerinden korumasını istiyoruz. Yani eğri büğrü yollardan, dar geçitlerden, tehlikeli uçurumlardan O'na sığınıyoruz. Bu duyguların dengeli kullanılmasıyla ulaşılan, herkes için uygun ortamın ve huzurun bulunduğu o orta yola hidayet etmesini diliyor ve dileniyoruz.

Dünya cihetiyle esas sırat-ı müstakim, İslam'ın emrettiği yoldur. Bu yolu üç ayrı sahada şu şekilde ifade edebiliriz: **Birincisi**, teorik olarak inanılması gereken hususlara gerektiği gibi inanmak. **İkincisi**, amelî planda yapılması gerekli olan şeyleri kâmil şekilde yerine getirmek. **Üçüncüsü** ise ihsan ufku da diyebileceğimiz kalbî ve ruhî planda mertebe kat ederek ilerlemek. Eğer dünyada böyle dosdoğru yolda yürünürse bu, ahirette üzerinden geçeceğiniz bir sırat olarak tecelli eder. Oradan yürüyerek mi geçilir, koşarak mı, uçarak mı, yürüyen merdiven gibi bir şeyle mi bilemeyiz. Hem o köprü sıradan bir köprü müdür, yoksa helezonik bir şey midir, onu da bilemeyiz. Çünkü eşyanın isimleri dünyada ve ahirette aynı olsa bile mahiyetleri farklıdır. Fakat her hâlükârda oradaki geçişler, buradaki amellere göre şekillenir. Burada dosdoğru yaşayan, orada yollara hiç takılmadan geçer gider. Burada eğri büğrü yaşayan orada da eğri büğrü ve düşe kalka ilerler. Hiç kimse emniyet altında değildir. Allah istikametten ayırmasın!

Gazaba Uğrayanlar ve Sapanlar

Âyetin başında sırat-ı müstakim ve o yolun erbabının çizgisi talep edildi. Ardından sırat-ı müstakimi bulduktan sonra yoldan çıkma riski bulunduğundan ya da baştan o yollara sapma ihtimalinin mevcudiyetinden dolayı âyet **غَيْرِ الْمَغْضُوبِ**

عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ “Kendilerine gazap ettiğin kimselerin ve dalalete sapmış olanların yoluna iletme!” duasıyla böyle bir akıbetten sakınmayı da talim eder. Yani “Yâ Rabbi, bazen nimet veriyorsun ancak bazı kimselerin başı dönüyor, nimetleri kendilerinden biliyor, küstahlık yapıyorlar. Enaniyetlerine güvenmek suretiyle yoldan sapıyor, dalalet vadilerinde geziyorlar. Bizleri işte bu, gazabına uğrayan, yoldan çıkmışlar güruhundan eyleme!” deriz.

Kendilerine gazap edilenler ve dalalete sapanların kim olduğuyla alâkalı gelen rivayetlerde Allah Resûlü (sallallâhu aleyhi ve sellem), birincilerinin Yahudiler, ikincilerinin de Hıristiyanlar olduğunu beyan etmiştir.¹⁵ Hadis-i şerifin yanlış anlaşılması için bazı noktaların açıklanmasına ihtiyaç vardır:

Öncelikle bundan maksat bütün Yahudiler ve Hıristiyanlar değildir. Çünkü onların hepsinin aynı olmadığını Kur’ân bildiriyor. Mesela bir âyette şöyle buyruluyor: *لَيْسُوا سَوَاءً مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ* “Ehl-i Kitab’ın hepsi bir değildir. Onların içinde öyle dosdoğru bir cemaat vardır ki gece saatlerinde Allah’ın âyetlerini okuyarak secdelere kapanırlar.”¹⁶ Yine mesela bir yerde Yahudilerden bazıları için *وَمِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ* “Musa’nın kavminden bir topluluk da vardır ki hak dinle insanları doğru yola götürür ve onunla halk içinde adaleti tatbik ederler.”¹⁷ buyrulur. Başka bir yerde Hıristiyanların gözü yaşlı kıssîslerinden / ruhbanlarından bahsedilir. Onların kibirlenmedikleri, Kur’ân’ı dinlediklerinde hakkı hakikati duymalarının neticesi olarak ağladıkları anlatılır.¹⁸ Böylece Kur’ân, Ehl-i Kitab’ı toptancı bir bakışla değil, değişik kategoriler içinde ele alır. Nitekim bugün de bunu görüyor ve bütün Yahudi ve Hıristiyanların aynı kategoride değerlendirilemeyeceğini bizzat müşahede ediyoruz.

İkincisi, Kur’ân’ın ilk muhatapları açısından ilk etapta akla gelenler Yahudi ve Hıristiyanlardı. Çünkü en yakından görüp bildikleri onlardı. Mürşid-i Ekmel Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) onlara bildikleri insanlardan misal vermiş oluyordu. Müşriklere gelince onların durumu zaten belliydi ve onlar için hususi hükümler vardı.

Üçüncüsü, Kur’ân’ın gözettiği üsluplardan biri de bir şeyin en hafif olanını söyleyip daha fenasından sakındırmaktır. Mesela *“Anne babana öf deme!”*¹⁹ derken onları dövebilirsin, onlara sövebilirsin demek istemiyor. Onları incitecek en hafif söz olan “öf” demek yasaklanırken onun ötesinde ne kadar kaba söz, hareket ve davranış varsa hepsi yasaklanmış oluyor. Bunun gibi burada da kendilerine peygamber gelmiş, kitap inmiş olan, kendilerini aynı ilaha inanmaya davet ettiğiniz, dolayısıyla Müslümanlara en yakın konumda bulunan Ehl-i Kitab misal kabilinden zikredilerek onlarla beraber daha ne kadar inançsız ve inkârcı grup varsa hepsi gazaba uğramış ve yoldan sapmışlar zümresine dâhil edilmiş oluyor.

Bir de Kur’ân evrensel bir kitap ve evrensel bir beyandır. Onun hitabı, belli bir

zaman veya bölgeyle sınırlı değildir. Her ne kadar gazaba uğrayan ve sapanlardan maksat, rivayete binaen,²⁰ ilk akla gelen Ehl-i Kitap olsa da meseleyi tamamen o rivayete bina etmemek gerekir. Âyette belirtilen sıfatlar bir prototip ortaya koyar. Aslında “Mutlak zikir, kemaline masruftur.” kaidesine bu özelliklere sahip herkes kastedilmektedir. Yani ne kadar Allah’ın gazabına uğramış, gazabı tabiat hâline getirmiş, ne kadar sapmış ve sapıklığı tabiatının bir derinliği ve buudu hâline getirmiş insan varsa hepsi bu âyetin kapsamına girer.

Yüceler Yücesi Allah’a (celle celâluhu) ait sıfatların bazıları beşeriyet ölçüleri içerisinde insanlarda da vardır. Bu yüce sıfatları, insandaki özellikler gibi ele alıp değerlendirmek hata olur. Mesela yed kelimesi insan için kullanıldığında bundan el mânâsı anlaşılır. Ayrıca bu kelime tutup kaldırma, kavrama, hükmetme gibi anlamlara da gelir. Yedullah (Allah’ın eli) şeklinde Allah için kullanıldığında ise lafzî mânâsıyla değil, O’nun mukaddes, münezze ve yüce Zât’ına layık şekilde düşünmeli ve Allah’ın kudreti, hâkimiyeti, inayeti şeklinde mecazî olarak anlaşılmalıdır.

Aynı şekilde insandaki şefkat, merhamet, acıma gibi duygular da Allah (celle celâluhu) hakkında kullanıldığında O’nun münezzehiyetine, mukaddesiyetine, büyüklüğüne uygun bir şekilde anlaşılır. Şefkat, merhamet, acıma gibi duygular övgüye layık olsa da içinde bir kısım zaafılar da barındırır. Bu duygular insan iradesini baskılayarak onu makul olmayan bir kısım davranışlar yapmaya sevk edebilir. Dolayısıyla bunları Allah için kullandığımızda aynı şeyi düşünemeyiz. Zira hiçbir şey O’nu zorlayamaz, O hiçbir şeye mecbur kılınamaz. Dolayısıyla O’nun merhameti O’na has bir şekilde cereyan eder.

Sûrenin sonunda yer alan gazap sıfatı hakkında da aynı mülâhazalar geçerlidir. Allah’ın (celle celâluhu) gazap sıfatı olduğu gibi insanda da gazap duygusu vardır. Ancak Allah’ın gazabıyla insanınki aynı değildir. Gazap duygusunun nasıl insana has bir gerçekleşme şekli varsa, Allah için de O’na has bir tecellisi vardır. İnsan sinirlendiğinde kendi beşerî sınırları içerisinde bir davranış sergiler. Allah’ın gazapta bulunması ise Kendine has münezzehiyet, mukaddesiyet içinde Kendine layık bir tecelli ile muamelede bulunması demektir. İnsanda gazap, kanın kaynaması gibi bir hâldir. O, sadece bir kızma olarak belirebileceği gibi önu alınamayan bir öfke, feveran, köpürme, kendini kaybetme, cinnet geçirme ve hezeyan şeklinde de ortaya çıkabilir. Bu tür beşerî hâllerin hiçbiri Allah hakkında düşünülemez. O (celle celâluhu), hiç şüphesiz bu tür beşerî garîze ve zaafılardan münezzehtir. Bu yüzden gazab-ı ilahî, Allah’ın münezzehiyeti, yüceliği, mukaddesiyeti açısından düşünülmelidir.

Diğer yandan Allah’ın gazabı her zaman azap şeklinde tecelli etmeyebilir. O bazen bir nimet şeklinde de gelebilir ki buna *istidraç* denir. Mesela Allah (celle celâluhu) dünya zaafı olan bir insanın başından sağanak sağanak nimetler yağdırabilir. O insan da bu nimetleri kendinden bilir, onların şükrünü eda etmez ve zamanla

şirazeden çıkar. Bu, ona Allah'ın dolaylı yoldan gazabıdır. Bazen de Allah (celle celâluhu), böyle bir insanı sıkıştırır, ona darlık yaşatır. O da yaşadığı sıkıntılar karşısında Cenab-ı Hakk'a teveccüh eder. Bu da onun için gazap görünümlü bir nimet olur. Bu konuda Kur'ân, *muztar* örneğini verir: **أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ السُّوءَ وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ** “Çaresiz kalıp kendisine yalvaran insanın duasını kabul edip sıkıntısını gideren ve sizi dünyada halifeler yapan kimdir?”²¹ Evet, Allah (celle celâluhu) bazen insanı çaresiz bırakır, canını gırtlığına getirir ki insan Rabbisine dönsün, O'nu bulsun, O da kulunun duasını, yönelişini kabul etsin ve sıkıntısını gidersin. Bu da gazap şeklinde gelen bir nimettir.

Öyleyse bir şeyin gazap mı rahmet mi olduğunu anlamak için sonuca bakmak gerekir. Bu sonuç dünyada görülebileceği gibi ahirete de ertelenebilir. Hazreti Üstad, **وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ** “Akıbet müttakilerindir.”²² âyeti gereğince, akıbetin ahiret şeklinde anlaşılacağını, müminlerin yaşayacağı muvakkat sıkıntıların ahirette giderileceğini ve dünyadaki kayıpların orada telafi edileceğini ifade eder.²³

“Allah'ım kabul buyur!": Âmin

Fatiha bittikten sonra *âmin* denmesi sünnettir. Bu kelime “Allah'ım kabul buyur!” anlamında bir duadır. Bazı rivayetlerde bu kelimenin sessiz okunduğu bildirilmiştir.²⁴ Bu rivayetlere binaen ve ayrıca duanın daha ziyade sessiz yapıldığı gerçeğinden hareketle Hanefiler *âmin* lafzının hem imam hem de cemaat tarafından sessiz okunması gerektiğini belirtmişlerdir. Bazı rivayetlerde ise bu kelimenin sesli okunduğu/okunabileceği nakledilmiştir. Mesela Ebû Hureyre'den (radiyallahu anh) gelen bir rivayette Allah Resûlü'nün (sallallâhu aleyhi ve sellem) Fatiha'yı bitirdikten sonra *âmin* dediği, bunu ilk safın duyduğu, *âmin* sesinden mescidin lerzeye gelip âdeta titrediği anlatılır.²⁵ Buhârî ve Müslim'de geçen rivayetler de bu mübarek kelimenin sesli okunabileceğine dair delil olarak zikredilir.²⁶ Başka bir rivayette Allah Resûlü ile beraber cemaatin de *âmin* dediği nakledilir.²⁷ Diğer bazı rivayetlerde ise imam Fatiha'yı bitirince meleklerin de “âmin” dediği, kendi âminlerini meleklerinkine denk getirenlerin geçmiş günahlarının affedileceği beyan edilir.²⁸ Konuyla alâkalı farklı rivayetlerin varlığı ve bazı rivayetlerin yoruma müsait olması sebebiyle, *âmin* kelimesinin sesli ya da sessiz söylenmesi konusunda mezhep imamları farklı içtihatlarında bulunmuşlardır. Netice itibarıyla Hanefiler sessiz, Şafîî ve Hanbeliler ise sesli okumayı tercih etmişlerdir.

Bu tür konularda, mezhepler arası farklı tercihlere saygılı olmak gerekir. Çünkü farklılıkların hepsi de rivayetlere dayanmaktadır. Bununla beraber bir mezhep içtihadının uygulandığı yerde, başka bir mezhebin içtihadını uygulamaya kalkarak ihtilaf çıkarmamak gerekir. Mesela hacca, umreye giden Hanefiler, orada sesli olarak *âmin* denmesinden etkilenerek bunu memleketlerine döndüklerinde uygulamaya

kalkarlarsa cemaat içinde ihtilaf olur, namazın huzuru bozulabilir.

Bazıları mezhepler arası bu tür küçük farklılıkları ihtilaf sebebi yapabilirler. Mesela bir kısım kimseler namazlardan sonra müezzinin komutlarıyla tesbihat yapılmasını dillerine dolayabilirler. Oysaki içtihadı dayalı bu tür farklı uygulamalar yadırganmamalı, problem hâline getirilmemelidir. Tesbih ve duanın ihmal edilmesi ihtimaline karşılık böyle bir tedbiri ben de şahsen yadırgamıyorum, aksine güzel görüyorum.

-
- ⁶ Âl-i İmrân sûresi, 3/8.
- ⁷ Ebû Dâvûd, *edeb* 99; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ* 6/216; el-Hâkim, *el-Müstedrek* 1/724.
- ⁸ Nisâ sûresi, 4/69.
- ⁹ Bkz.: Mâide sûresi, 5/54.
- ¹⁰ Şûrâ sûresi, 42/52.
- ¹¹ Buhârî, *tevhîd* 24. Ayrıca bkz.: Buhârî, *ezân* 129, *rikâk* 52; Müslim, *imân* 299.
- ¹² Ali el-Müttakî, *Kenzü'l-ummâl*, 9/205.
- ¹³ Bkz.: Bediüzzaman, *İşârâtü'l-İcâz*, s. 21-22.
- ¹⁴ Bkz.: Tirmizî, *kıyâmet* 55; İbn Mâce, *fiten* 23.
- ¹⁵ Bkz.: Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned*, 4/378, 5/32, 77.
- ¹⁶ Âl-i İmrân sûresi, 3/113.
- ¹⁷ A'râf sûresi, 7/159.
- ¹⁸ Bkz.: Mâide sûresi, 5/82, 83.
- ¹⁹ İsrâ sûresi, 17/23.
- ²⁰ Bkz.: Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned* 4/378, 5/32, 77.
- ²¹ Neml sûresi, 27/62.
- ²² A'râf sûresi, 7/128; Kasas sûresi, 28/83.
- ²³ Bkz.: Bediüzzaman, *Lem'alar*, s. 90, 108 (Birinci ve On ikinci İşaret).
- ²⁴ Bkz.: Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned*, 4/316; ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/334.
- ²⁵ İbn Mâce, *ikâme* 14.
- ²⁶ Buhârî, *tefsîr*, (1) 2; Müslim, *salât*, 62, 87.
- ²⁷ Nesâî, *iftitâh* 21.
- ²⁸ Buhârî, *ezân* 113, *tefsîru sûre* (1) 2; Müslim, *salât* 76.

Bakara Sûresi

Bakara Sûre-i Celîlesinin tamamı Medenî'dir. Yani Medine döneminde nazil olmuştur. Ancak *miraç armağanı* olduğuna dair bazı rivayetlere binaen son iki âyetin Mekkî olma ihtimali söz konusudur.²⁹ Sûre, Medine'nin ilk günlerinden itibaren inmeye başlamış ve Peygamber Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) ruhunun ufkuna yürüyeceği son günlere kadar devam etmiştir. Bu açıdan sûrenin nüzulünün bütün bir Medine hayatı boyunca sürdüğünü söyleyebiliriz. İki yüz seksen altı âyeti olan sûrenin, İslam'ın bütün ahkâmına uzun ya da kısa çeşitli açılardan temasları vardır.

Sûreler Arası İrtibat

Bediüzzaman Hazretleri'nin yaklaşımlarıyla, her bir âyetin diğer pek çok âyete bakan birer gözü, birer irtibatı, birer münasebeti vardır.³⁰ Dolayısıyla her bir sûrenin de diğeriyle gizli açık irtibatları söz konusudur. Kur'ân talebelerine düşen vazife, bu irtibatları keşfetmeye çalışmaktır. Böyle bir çalışma, Kur'ân'ı bütüncül nazarla okuyabilme adına atlabilecek önemli adımlardan biridir.

Fatiha Sûresi, ihtiva ettiği konular açısından ister ibare ister işaret ister delalet isterse de iktiza yoluyla olsun, mânâya delaletin çeşitli yollarıyla diğer sûrelere göndermelerde bulunur. İslam'ın hemen bütün hükümlerini ihtiva eden yaklaşık iki buçuk cüz uzunluğundaki Bakara Sûresi bu mânâda Fatiha Sûresi'nin ilk açılımıdır. Bu sebeple iki sûre arasındaki mânâ ve muhteva irtibatı üzerinde dikkatle durulmalıdır. Fatiha Sûresi'nde icmalen bahsedilen konuların Bakara Sûresi'nde detaylı şekilde anlatıldığı görülür. Mesela Fatiha'da ehl-i imana, Allah'ın gazabına uğramış ve yoldan çıkmış topluluklara kısaca işaret edilirken Bakara Sûresi'nde bunlardan daha detaylı olarak bahsedilir.

Bakara ve Fatiha sûrelerinin inanç konusu açısından irtibatını değerlendirecek olursak, Yahudilerden bahseden âyetlerin önemli bir kısmını bakara/inek kesme olayının oluşturduğu görülür. Bu olayın birçok yönü vardır. Önemli bir yönü de içinde Hazreti Musa'ya muhalefet etmenin farklı bir versiyonunu barındırmasıdır. Zira ineğin kesilmesi emredildiğinde İsrailoğulları, meseleyi ısrarla üç defa sorgulamış, kesilmesi emredilen inek hakkında gereksiz detaylara girmiş, onun rengini, mahiyetini sorarak işi yokuşa sürmüşlerdi. Onların her sorusuyla birlikte

emri uygulamak biraz daha zorlaşmış, neredeyse kendilerine emredileni yapamayacak hâle gelmişlerdi. Fakat nihayetinde güç de olsa tarif edilen ineği bulup kesmişlerdi. Burada aslında ineğin kesilmesi, İsrailoğullarının içindeki inekperestliğin de kesilmesi mânâsına gelmekteydi. Bu olay Fatıha Sûresi'ndeki tevhid vurgusunun açılımlarından sadece biridir.

İnanç açısından iki sûre arasındaki irtibat bununla bitmez. Bakara Sûresi'nde İsrailoğulları arasında bir insanın öldürülmesi olayı anlatılır. Katilin belli olmadığı bu olayda Allah (celle celâluhu), kesilen ineğin bir parçasıyla ölen insana vurulmasını emreder. Neticede ölü dirilir ve katilin kim olduğunu söyler. Allah, maddeci bir kavme böyle büyük bir mucize göstermekle kalplerde ahiret inancını yeşertmeyi, yeniden dirilişin nasıl olacağını göstermeyi murad buyurmuştur. Bu da mezkûr olayla Fatıha Sûresi'ndeki *“Ceza/mükâfat gününün maliki”²¹ mealindeki âyet-i kerime arasında bir irtibat ortaya koyar.*

Bakara Sûre-i Celîlesinde dinî hükümlere ait neredeyse bütün konular ele alındığından, onunla sonraki sûreler arasında da şöyle ya da böyle bir irtibat vardır. Onda icmalen ve işareten temas edilen konular sonraki sûrelerde tafsil edilmiştir. Bazen de onda tali derecede ele alınan bir konu sonraki bir sûrenin aslî konusu hâline gelmiştir. Kısa ya da uzun, icmalen ya da tafsilen anlatımlar arasında üslup farklılığının olması ise gayet tabiidir.

Sûreler arasında çok farklı açılardan irtibatlar kurulabilir. Ne var ki herkes o derin incelemeleri yapamaz, nüansları kavrayamaz. Dolayısıyla bu konuda derin incelemelere ihtiyaç vardır. Burada sûrenin girişi mahiyetindeki bu ifadelerle Fatıha ile Bakara sûreleri arasındaki irtibata sadece bir açıdan dikkat çekmek istedik.

Sûrenin İsmi

Sûrelerin isimleriyle muhtevaları arasında kapsamlı bir irtibat kurmak her zaman kolay olmayabilir. Her sûre için bu konuda bir şeyler söylemek zor olabilir. Bazı sûrelerin birden fazla isminin olduğunu da düşünürsek bu zorluk biraz daha artar. Dolayısıyla bu konuda bir şeyler söylene bile işin hakikatini Allah'a havale etmek gerekir.

Bakara Sûre-i Celîlesine dair şunları söyleyebiliriz: İçinde *Âyetü'l-Kürsî* geçtiği için sûreye *Kürsî*, ihtiva ettiği hükümlerin çokluğu sebebiyle *Fustâtü'l-Kur'ân* isimleri verilmiştir. Ayrıca sûre, parlak ve nurlu mânâsına *Zehrâ*, Kur'ân'ın zirvesi mânâsına *Senâmü'l-Kur'ân* şeklinde de isimlendirilmiştir. Ancak Arapçada *inek* mânâsına gelen Bakara, sûrenin en meşhur ismidir. İsrailoğullarına, aralarındaki bir olayın çözüme kavuşması için emredilen *inek kesme* hâdisesinden bahsettiği için sûreye bu isim verilmiştir.

Sûrenin ismini zikrederken her ne kadar Bakara Sûresi veya Bakara Sûre-i Celîlesi

dense de izafet *ednâ mülâbese*³² çerçevesinde “içinde bakaranın zikredildiği sûre-i celîle” gibi ifadelerin kullanılması saygı açısından daha uygun olur. Buna dair – senetleri kuvvetli olmasa bile– Allah Resûlü’nden (sallallâhu aleyhi ve sellem) rivayetler de vardır. Bir rivayette şöyle buyrulur: لَا تَقُولُوا سُورَةَ الْبَقَرَةِ وَلَكِنْ قُولُوا السُّورَةَ الَّتِي يُذَكَّرُ فِيهَا الْبَقَرَةُ “Bakara Sûresi demeyin, içinde bakaranın zikredildiği sûre deyin.”³³ Her ne kadar “Bakara Sûresi” ifadesi kullanıldığında, Allah’ın maksadımızı bildiği gerekçesiyle bu hassasiyet abartılı görülebilirse de bu tavır, Kur’ân-ı Azîmüşşan’a duyulan saygının dile yansımaları olarak anlaşılabilir. Ne var ki konuşup yazarken sözün akışı içinde her zaman bu hassasiyeti gözetmenin zorluğu da bir gerçektir.

Kanaatimce sûrelerin isimleriyle muhtevaları arasındaki irtibata tefsirlerde yeterince yer verilmemiştir. Bu konuda özel ve dikkatli çalışmalara ihtiyaç vardır. Mesela bu sûrenin ismi, içinde geçen *inek kesme* olayından ve bu olayın sadece bu sûrede anlatılmasından dolayı *Bakara* olarak tayin edilmiştir. Fakat söz konusu olay basit bir inek kesme işi değildir. İnek kesilirken aslında boğazlanan şey, şirkettir. Orada bu olay vasıtasıyla, buzağıya tapınmaya başlayan İsrailoğullarını içine düştükleri şirkten kurtarıp tevhide ulaştırma gibi büyük bir gaye gözetilmiştir.

Bakara Sûre-i Celîlesinde ubûdiyetin bütün esasları ele alınmış, Kur’ân’ın ana gayesi olan tevhid hakikatine vurguda bulunulmuştur. Buradan hareketle: “Allah’a karşı nasıl kullukta bulunmanız gerektiğini öğrendiniz. Bundan böyle bakarperestlik ve benzeri şirkleri kalbinizden silip atın ve bütün benliğinizle Allah’a yönelin!” mesajı verilmiştir. Dolayısıyla sûreye bu ismin verilmiş olması gayet yerindedir.

Aynı şekilde Kürsî ismiyle sûrenin muhtevalarının irtibatını şu şekilde kurabiliriz: Allah’ın kürsîsi bütün varlığı kuşatmıştır. Böyle bir kuşatıcılık, sûrenin muhtevalarında da mevcuttur. Nitekim sûre İslam’a dair hükümlerin çoğunu kapsar. İman esasları başta olmak üzere, ibâdât ve muamelât konuları, ahlakî kurallara ve kalbî hayata dair pek çok hüküm bu sûrede yer alır. Bu yönüyle isim ile muhteva arasında tam bir uygunluk vardır.

²⁹ Bkz.: Müslim, *imân* 279; Tirmizî, *tefsir* 54; Nesâî, *salât* 1.

³⁰ Bkz.: Bediüzzaman, *Sözler*, s. 147 (On Üçüncü Söz, Birinci Makam).

³¹ Fatıha sûresi, 1/4.

³² Bir şeyi/bir bütünü, kapsadığı bütün konularla/cüzlerle değil, basit bir yönüyle irtibat kurarak isimlendirme.

³³ Nesâî, *menâsik* 226; et-Taberanî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 4/278.

“Elif Lâm Mîm”

(Bakara sûresi, 2/1)

Mukattaa Harflerine Dair Bir Mûlahaza

Bazı sûreler, bir ya da birden fazla harfin müstakil olarak okunuşuyla başlar. Bu harflere *mukattaa harfleri* denir. Bunlar birden fazla olduğunda ayrı birer harf olarak okunur. Bakara Sûre-i Celîlesinin birinci âyeti *elif*, *lâm* ve *mîm* harflerinden oluşur. Tefsir kitaplarında bu harflerle alâkalı çeşitli yorumlar yapılmıştır. Mesela, bunların anlatılacak hakikatlere dikkat çekme, söylenecekleri dinlemeye hazır hâle getirme, zihinleri uyarma gibi hikmetlerinden bahsedilmiştir. Bazıları *elif*'in Allah Teâlâ'ya, *lâm*'ın Hazreti Cebrail'e *mîm*'in ise Peygamber Efendimiz'e (aleyhisselam) işaret ettiğini, diğer bazıları da *elif*'in *âlâ*'ya (Allah'ın nimetlerine), *lâm*'ın Allah lafzına, *mîm*'in de Allah'ın mülküne delalet ettiğini belirtmişlerdir. Bir kısım müfessirler ise bu harflerin müteşabihattan olduğunu ve mânâlarının tam olarak bilenemeyeceğini ifade etmişlerdir.

Her ne kadar bu konuda farklı mûlahazalar ortaya konmuş olsa da bu harflerle neyin murad edildiğini ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş, rûsûh bulmuş âlimler de Allah'ın izni çerçevesinde bu ve benzeri konularda bazı şeylere muttali olabilirler. Bu harflerin her biriyle alâkalı yapılan yorumları bir yana bırakacak olursak, bunların Kur'ân'da yer almasının önemli maksatlarından biri Kur'ân'ın benzerinin getirilemeyeceğine dair bir meydan okumadır. Yani Allah Teâlâ, “İşte Kur'ân bu harflerden oluşuyor! Size, sizin de bildiğiniz harflerle konuşuyorum. Eğer bu kitabın başka bir kaynağının olduğunu düşünüyorsanız, buyurun gücünüz yetiyorsa bu harflerden siz de bir kitap yazın.” dercesine meydan okumaktadır.

Varlık âleminin yaratılmasında da böyle bir meydan okuma vardır. Mesela kimya nazarıyla bakıldığında bir canlının atom ve molekülleleri, kimyevî parçacıkları, aslî maddeleri bellidir. Fakat insan, bu parçacıkları kullanarak bir canlı meydana getiremez. Görünüşte çok basit malzemelerden yaratılmış bir canlının insan eliyle meydana getirilememesi Yüce Allah'ın sınırsız kudretini gösterir. İşte Bakara Sûresi'nin başındaki bu üç harf de hem ilahî icraatlerdeki harikuladeliği hem de beşerin aciziyetini ortaya koyar.

Arapça, İbranice, Aramice gibi dillerde her harfin bir sayı değeri vardır. Eskiden beri bu harflerden yola çıkarak bir kısım hesaplamalar yapılmıştır. Bu hesaplamalara *ebced* denir. Ulema, mukattaa harflerinden ebced hesabıyla bazı mânâlar elde etmiş, bu harfler üzerinden geleceğe dair bir kısım tahminlerde

bulunmuştur. Harflerle hesap yapma, ezoterik yorumlarda bulunma, onlar üzerinden tahminler yürütme âdeti eskiden beri Yahudilerde de yaygındır. Özellikle Kabala Yahudileri bu konuda daha öne çıkmıştır. Nitekim bir kısım Yahudiler Peygamber Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) huzuruna gelip O'ndan Bakara Sûresi'ni dinlediler. *Elif lâm mîm* harflerinin matematik değerinden hareketle Efendimiz'in ümmetinin ömrünün yetmiş bir yıl olacağı neticesini çıkardılar ve böyle kısa sürecek bir dine giremeyeceklerini söylediler. Peygamber Efendimiz onlara diğer bazı mukattaa harflerini de okuyunca kafaları karıştı, anlayamadı ve bir şey diyemediler.³⁴ Aslında geleneklerinde mevcut olduğundan, harflere dayalı hesaptan anlıyorlardı. Öte yandan ümmetin ömrünün uzunluğuna kısalığına göre İslam'a girip girmeyeceklerini belirlemeleri tam bir demagojiydi. Peygamber Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) ümmetinin ömrünü, yani kıyametin ne zaman kopacağını yalnız Allah bilir. Bu konuda *ebced* hesabına dayalı bir kısım tahminlerde bulunanlar olmuştur. Ancak Allah'ın atâsı da söz konusu olabilir. Yani Allah (celle celâluhu) dünyanın ömrünü ekstra lütfuyla uzatabilir. Dolayısıyla *ebced* metoduyla gayba dair yapılan hesaplamalar her zaman isabetli olmayabilir.

Hazreti Ali Efendimiz (radiyallâhu anh) başta olmak üzere büyükler dualarında huruf-u mukattaaı birer sığınma vesilesi olarak kullanmış ve onlar vesilesiyle Allah'tan yardım talep etmişlerdir. Mesela *he* harfine *hibetullah*, *lâm* harfine *lütfullah*, *mîm* harfine *minnetullah* mânâsını vermişlerdir. Biz de aynı şekilde onları dualarımızın arasına katarak Allah'a iltica edebiliriz. *كَهَيْعَصَ كُفِينَا* "Kâf, hâ, yâ, ayn ve sâd harfleri hürmetine Senin bize kâfi olduğunu içimize duyur Allah'ım!" diyebiliriz. Eskiden beri üzerinde durulduğuna, sahabe tarafından kullanıldığına ve büyükler tarafından dualara dâhil edildiğine göre bu harflerin Süryanice, İbranice, Aramice gibi dillerde Allah'ın isim ve sıfatlarına delalet ettikleri de düşünülebilir. Bu dillerden Arapçaya geçmiş ve zamanla arapçalaşmış da olabilir. Bu yönüyle dualarımızda onları zikretmenin kendine göre sırlı bir mânâsı olduğunu söyleyebiliriz.

Hâsılı, mukattaa harflerine bir açıdan *sir* nazarıyla bakılabilir. Bu harflerin ifade ettiği gerçek mânâlar birer sırdır. Bu sırdan Allah dilediğine dilediği kadar verir. Allah vermezse kimse onların gerçek mânâlarına dair bir şey söyleyemez; söylenenler ise birer tahmin ve yorumdan ibaret kalır.

³⁴ Ibn Hişâm, *es-Sîratü'nnebeviyye* 3/82.

ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ

“(Ey Muhammed!) İşte o şanı yüce ve azametli Kitap budur! Asla şüphe yoktur onda. Rehberdir takva ehline!”

(Bağara sûresi, 2/2)

Harflerdeki İncelikler

ذَلِكَ uzağa işaret etmek için kullanılan bir edattır. Kullanıldığı yere göre bazen uzaklığı bazen de yücelik, büyüklük, azamet ve ihata edilmezliği ifade eder. *Zel* harfi, işaret içindir, uzağa da yakına da işaret eder. *Lâm*, lâm-ı bu'ddur; uzaklık, ihtişam, büyüklük ve yüceliği gösterir. *Kef* harfi ise hitap harfidir; burada hitap öncelikle Peygamber Efendimiz'edir (sallallâhu aleyhi ve sellem).

Ardından *الْكِتَابُ* kelimesi gelir. Kelimenin başındaki *elif lâm*, bu kitabın özel ve malum bir kitap olduğunu ifade eder. Evet o, hususi bir kitap olup herhangi bir kimsenin yazdığı herhangi bir eser değildir. Yüceler Yücesi Allah'tan gelen ezeli bir hitaptır. Hatta o Eski Ahit ya da Yeni Ahit gibi tahrife uğramış ilahî kitaplardan da çok farklıdır. Dolayısıyla *mutlak zikir kemaline masruftur* kaidesince, *el-kitab* denilince akla ilk önce Kur'ân gelir.

Bu incelikleri en iyi anlayanlar, ehl-i ilim olanlar, hususiyle de dil üstatlarıdır. Söz konusu ince mânâları onların anladığı şekilde başka bir dile, mesela Türkçeye tercüme etmek mümkün olmasa da ona yakın bir şekilde ifade etmek hedeflenmelidir. Harflerin taşıdığı mânâları göz önünde bulundurarak iki kelimedenden oluşan bu cümleye Türkçemizde şu şekilde meal verebiliriz: “Ey Muhammed, işte o makamı mualla, şanı yüce ve azametli Kitap budur!”

Sadece *ذَلِكَ* kelimesine bile baksanız Kur'ân'ın tercüme edilemeyeceğini rahatlıkla görebilirsiniz. Zira onun her bir harfinin kelimeye kattığı mânâ, Türkçe de dâhil olmak üzere herhangi bir dilde ancak birkaç kelimeyle ifade edilebilir. Kur'ân'ın bu mânâ derinliğini görmeye çalışmak gerekir. Kur'ân'ın indiği dönemde dil inkişaf etmiş olduğundan sahabenin büyük bir kısmı, hususiyle de muhacirîn-i kiram Kur'ân'daki incelikleri hissedebiliyorlardı. Nitekim Cahiliye Dönemi'ndeki önde gelen şairlerin şiirlerine (Muallakât-ı Seb'a) bakıldığında, o zamanki dil zevkinin zirvede olduğu görülür. Temel değerlerimiz açısından bizim katılmadığımız yerleri olsa da dil ve belagat açısından o şiirlerin kolay yazılamayacağı kanaati hâkimdir.

Bu zamana kadar ulemadan niceleri Kur'ân'ın derinliklerine vâkıf olmuşlar ve ifade edebildikleri kadar da keşiflerini insanların istifadesine sunmaya çalışmışlardır. Mesela Zemahşerî, Cürçânî, Sekkâkî, Bâkılânî, Fahreddin Razî (v. 606/1210) gibi âlimler onun derinliklerine dalmış ve ondan nice cevherler çıkarmışlardır.

Allah hepsinden razı olsun, hepsinin sayını meşkur kılsın. Ortaya koyduğu izahlarla bu konuda ayrı bir konuma sahip olan âlimlerden biri de Üstad Bediüzzaman'dır. O, Kur'ân'dan hem çok derin ve ince mânâlar çıkarmış hem de bu mânâları yalnız âlimlerin değil, o ölçüde ilmi olmayan geniş kitlelerin de anlayabileceği bir şekilde ifade etmiştir. Özellikle *İşârâtü'l-İcâz* ve *Yirmi Beşinci Söz*'de buna dair pek çok örnek bulunmaktadır.

Şüpheyi Düşmemek İçin

لَا رَيْبَ فِيهِ “Onda şüphe yoktur.” cümlesinde olumsuzluk bildiren *lâ-i nâfiye li'l-cins* (cinsini nefyeden lâ) vardır. Yani buradaki *lâ* edatı, olumsuz yaptığı bir cinsin bütün fertlerinden hükmü kaldırır ve o hükmün yokluğunu ifade eder. Buna göre mânâ şöyle olur: “Kur'ân'da şüphenin hiçbir çeşidi, hiçbir şekli yoktur.” Bununla Kur'ân, eskiden bu yana ortaya atılan şüphe çeşitlerinin hiçbirinin kendisi hakkında söz konusu olmadığını ve olamayacağını daha baştan ilan etmektedir. Zira onun âyetleri, hakikati ortaya koyar, delillerle, bürhanlarla konuşur; insanı şaşkınlığa, tereddüde, şüpheyi sevk etmez. İnsana itminan verir ve onda yakîn oluşturur.

Meseleyi duraklara göre değerlendirdiğimizde de aynı mülahazaları dile getirebiliriz. Şöyle ki; Kur'ân okurken bir kısım duraklarda durulur. Bunlar mushaflarda çeşitli harflerle gösterilmiştir. Bunlara *secâvend* denir. Durağın bulunduğu yere göre âyete farklı mânâlar verilebilir. Mesela üzerinde durduğumuz âyette iki yerde durak vardır. Birincisi *لَا رَيْبَ فِيهِ*, ikincisi *لَا رَيْبَ فِيهِ* dedikten sonradır. Birinde durulduğunda diğerinde durulmaz. Birincisinde durulacak olursa âyetin mânâsı “*İşte Kitap, şüphe yok.*” şeklinde olur. İkincisinde durulduğunda ise mânâ şöyle olur: “*Meseleye derinliğine baktığınızda onun içinde hiçbir şüphe göremez, şüphenin en küçüğüne dahi yer bulamazsınız. Sathî baktığınız zaman ise bir kısım şüphelere düşme ihtimaliniz vardır.*”

Kur'ân'da şüphe olmadığını kabul etmek ve bunu içimizde duyabilmek için onu bir bütün hâlinde nazara almak gerekir. Bu yapılabildiği takdirde insanın selim hisleri Kur'ân'ı farklı mertebelerde duyabilir. Nasıl ki imanın *ilme'l-yakîn*, *ayne'l-yakîn* ve *hakka'l-yakîn* mertebeleri vardır. Kur'ân'ın anlaşılıp duyulmasının da bu türlü mertebeleri söz konusudur. Bir bütün olarak Kur'ân'a bakabilmenin yolu ise onunla yakından ve gönülden çokça meşgul olmaktan geçer.

Her müminin kendi seviyesine göre Kur'ân'la günlük meşguliyeti olmalıdır. Kimi birkaç sayfa okur kimi on sayfa okur kimi günde bir cüz bitirir kimi de onu üç günde bir veya haftada bir bitirmeyi hedefler. Seleflerimiz Kur'ân'la irtibatın asgari seviyesini onu *ayda bir hatmetme* şeklinde be-lirlemişlerdir. Kur'ân'ı ayda bir hatmedenlerin, onu bir haftada, üç günde hatmedenlerin ulaştığı bütüncül bakışa ulaşmaları, Kur'ân'ı o derinlikte duymaları mümkün değildir. Kur'ân'ı birkaç ayda

bir hatmedenler de onu her ay okuyup bitirenlerin ulaştığı ufka ulaşamazlar.

Kur'ân'ı sürekli okuyan ve onun mânâsında derinleşen kimseler, onun mânâ ve maksatlarına vâkif olur, âyetler ve sûreler arası irtibatları görürler. Dış yüzleri itibarıyla anlaşılamayan veya irtibatsız zannedilen yerler üzerinde yapacakları tahlil ve terkipler sayesinde ne ince mânâlar ne kuvvetli irtibatlar bulurlar. Onlar, âdeta bir levhaya veya bir haritaya bakar gibi Kur'ân'ın tamamını bir bütün hâlinde görebilirler. İşte böyle kimselerin kalbinde Kur'ân'a dair en ufak bir şüphe dahi bulunmaz. Onlar, Kur'ân hakkında üretilen şüpheler karşısında asla sarsılmazlar. Sarsılmak bir yana onlar sürekli Kur'ân rehberliğine sığınır ve onu hayatlarına hayat yaparlar. Kur'ân'ın müdafaasını yapacak, onu çeşitli yönleriyle anlatarak insanları aydınlatacak olanlar da işte böyle kimselerdir. Ne var ki bu seviyeyi yakalayabilmek de büyük bir ceht ve gayret ister.

Kur'ân'ı sathî nazarla, derinleşmeden okumanın da Allah katında bir değeri olabilir. Bu şekilde okuyanların Kur'ân'la kendi seviyelerinde bir irtibatlarının olduğu söylenebilir. Ancak böyle kimseler, ortaya atılan şüphelere kapılıp Kur'ân hakkında tereddüt etme ihtimaliyle karşı karşıyadırlar. Özellikle düşmanca duygularla hareket eden kimseler tarafından ortaya atılan şüphelerle bunların başları dönebilir, bakışları bulanabilir. Kur'ân'la hiç alâkası bulunmayan, ondan kopuk yaşayan kimselerin durumları daha vahimdir. Dileriz Allah Teâlâ onları da nurundan nasiplendirsın, onlara da Kur'ân'ı okuma, anlama ve yaşama aşkı şevki versin.

Kur'ân hakkında şüpheye düşmemenin bir diğer yolu da ona Allah'ın (celle celâluhu) kelamı olarak bakmak ve onu kendine nazil oluyor gibi okumaktır. Yani "Ben Allah'ın kuluyum, beni yaratan Allah'tır. Kur'ân da Allah'ın kelamıdır. Onu benim hayatımı düzenlemek için göndermiştir. Ben aradığımı onda bulur, huzuru onunla elde ederim." diyebilmektir. Diğer bir ifadeyle gez-göz-arpacık hassasiyeti içinde ona bakabilmektir. Eğer dün bu hassasiyetle ona baktığınızda hayranlıktan külahınızı havaya attığınız hâlde bugün aynı hayrete sahip olamıyor, aynı seviyeyi yakalayamıyorsanız dün tutturduğunuz gez-göz-arpacık çizgisini bugün tutturamamışsınız demektir. Öyleyse ona olan bakışınızı her gün yeniden bir kere daha kontrol edeceksiniz ki onda derinleşebilesiniz ve ondan her gün yeni meyveler devşirebilesiniz. Böylece onunla alâkalı herhangi bir şüpheye düşmekten de kendinizi çok uzakta tutmuş olursunuz.

Şüphelere Cevap Verirken

Kur'ân elbette kendisinde en küçük şüphe olmayan bir kitaptır. Allah'tan gelmiş, geldiği gibi yazılmış ve indiği şekliyle günümüze kadar ulaşmıştır. Onun lafzı değişmediği gibi ele aldığı bütün konular da birer hakikatin ifadesidir. Geldiği günkü gibi tazeliğini korumuştur ve koruyacaktır da. Bizim bu konularda hiçbir şüphemiz

yoktur. Ne var ki geçmişten günümüze onun hakkında kasıtlı olarak bir kısım şüpheler üretilmiştir. Bu şüpheler maalesef günümüzde daha da ileri götürülmüş ve değişik açılardan ona olan iman ve güvenin sarsılması için çalışılmıştır. Onun – hâşâ– beşer kelamı olduğu, onda dil hataları bulunduğu, sonradan bozulduğu, bilimsel tespitlerle uyuşmadığı gibi hezeyan düzeyinde bir kısım iddialar dile getirilmiştir.

Bu asılsız iddialar ehl-i Kur'ân tarafından geçmişte cevaplandırılmış, günümüzde de cevaplandırılmaya devam etmektedir ve edecektir. Şüpheleri izale etmek için ortaya konulan bütün gayretler takdire şayandır. Bu iddia ve şüphelere cevap verirken günümüzün bakış açılarını ve ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmamak, tahlil isteyen konular üzerinde derin araştırmalar yapmak icap eder. Hakkında şüphe üretilen bütün konuların ele alınması, araştırılması ve günümüzün anlayışına uygun olarak açıklanması bir zarurettir. Mesela dil konusunda şüphe edenlere Kur'ân'ın mükemmel bir dile sahip olduğu fakat bunun sathî bir bakışla yeterince anlaşılamayacağı ancak etraflıca bakıldığında çok daha iyi kavranabileceği örnekleriyle anlatılmalıdır.

Yine imanla alâkalı hükümler, o hükümlerdeki makuliyet iyi kavranmalı ve bir bütünlük içinde anlaşılmalı ve anlatılmalıdır. Esasen Kur'ân, bu konuyu makuliyet zemininde ve bütünlük içinde, şüpheye düşürmeyecek şekilde anlatır. Ne var ki insan o bütünlüğü göremez, anlayamazsa şüpheye düşebilir. Kur'ân'ın iktisadî, siyasî, kültürel meseleleri ele alış şekline de bu zaviyeden yaklaşmak gerekir.

Kur'ân hakkındaki şüpheleri izale etmenin ve onun Allah kelamı olduğunu ispat etmenin yollarından biri de ondaki tabiat kanunları ve pozitif ilimlerle alâkalı âyetleri açıklamaktır. Zira günümüzdeki bilimlerin gelişmesiyle daha iyi anlaşılacak pek çok hakikat, Kur'ân tarafından asırlarca önce ortaya konmuştur. Ancak bu tür âyet-i kerimeler yorumlanırken, âyetin asıl mânâsına bağlı kalınmalı, fantastik diye nitelendirilebilecek bir kısım düşüncelere asla girilmemeli, ifrat ve tefrite düşülmemeli, Kur'ân-ı Kerim'in ifadelerine uygunluk içinde ve onun genel yaklaşımı korunarak ele alınmalıdır. Kur'ân konuyu icmalen ifade ediyorsa, o icmal korunmalıdır. Diğer yandan Kur'ân'a derinlemesine nüfuz edilip çeşitli bilim sahalarına ait mânâların sağılıp çıkarılması da ayrı bir vazife olarak telakki edilmelidir.

Bilime dair konulardan bahseden âyetler, sözünü ettiğimiz bu hassasiyetlere dikkat edilerek ve bilimin önümüze koyduğu birikimden istifadeyle tefsir edilebilirse bu, bazı kimselerin zihinlerindeki Kur'ân'a dair soru işaretlerini de izale edecektir. Nitekim son devirde bu istikamette çalışmalar yapıldı. Tantavî Cevherî (v. 1940), tefsirini Kur'ân'ın bilime bakan yönlerini ortaya koymak için yazdı. Muhammed Abduh (v. 1905), M. Hamdi Yazır (v. 1942) gibi zatların da bu yönde gayretleri oldu. Bu zatlara klasik modernler denebilir. Bunların yaptıkları, klasik

usullere bağılı kalarak, pozitif bilimlerin verilerini Kur'ân ışığında yorumlamaktır. Bu çabalar bugün de devam edebilir.

Bugün yapılacak tefsir çalışmalarında günümüz dünyasının geldiği bilimsel ve teknolojik seviye, içinde bulunduğu siyasî, ekonomik ve kültürel şartlar, taşıdığı karakteristik özellikler mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır ki Kur'ân hakkında yeni şüphe yolları açılmasın, akla gelebilecek muhtemel şüpheler de cevap bulsun. İçinde bulunulan zamanın özelliklerini göz önünde bulundurma çabası, bazen tabîî olarak gerçekleşir. Yani insan yaşadığı zamanın çocuğu olması hasebiyle, zaman ona kendi tefsir ve yorumlarını dikte eder ve söyler. O da ister istemez kendi zamanına göre düşünür, konuşur ve yazar. Bu işin makbul olanı, dünyanın mevcut özelliklerini iradi olarak okumaya çalışmak, hemen her sahada gelinen seviyeyi göz önünde bulundurmak ve bunlardan istifade ederek Kur'ân'ı yeniden asrın anlayışına sunabilmektir. Fakat bu yapılırken ezel ve ebed sultanı Allah'ın kelamı olan Kur'ân-ı Kerim'i modern dünyanın gelip geçici kültürüne uydurmaya çalışmamalı, âyetler zorlama yorumlara tabi tutulmamalı, Kur'ân-ı Hakîm bir kısım teorilerin peşinden koşturulmamalı ve her şeyden önemlisi Kur'ân ve Sünnet'in genel prensiplerinden taviz verilmemelidir.

Her Türülü Hidayetin Kaynağı Kur'ân

هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ *"Müttakilere hidayettir."* cümlesindeki hidayet, vesileliği yani müttakiler için Kur'ân'ın doğru yola ulaştırıcı bir rehber olmasını ifade eder. Bu aynı zamanda Fatıha Sûresi'ndeki hidayet talebine bir cevaptır. Fakat ortada henüz amelden bahsedilmediği için "hâsıl-ı bil' masdar"dan yani amelle ulaşılan bir hidayetten de bahsedilmez. Daha yolun başında herkese açık olup şirkten, küfürden kurtulmaktan ihsanın derinliklerine ulaşmaya kadar çok farklı dereceleri bulunan bir hidayetten söz edilir.

Kur'ân müttakiler için bir hidayet kaynağıdır. Haramlardan sakınan, iradesini iman, ibadet, tefekkür, tedebbür yolunda kullanan kimseler Kur'ân'dan da Peygamber Efendimiz'den de (sallallâhu aleyhi ve sellem) istifade ederek hidayete ulaşırlar. Haram-helal çizgilerine dikkat etmeyen, iradesini iyi yönde kullanmayanlar ise ne Kur'ân'dan ne de Kur'ân'ı hayatına hayat kılıp kullukta zirveleri tutan Rehber-i Ekmel Efendimiz'den istifade edebilirler.

Beşinci âyetteki **أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ** *"Onlar Rabbilerinden bir hidayet üzeredirler."* cümlesi ise salih amellerle hâsıl olan hidayeti ifade eder. Bu, Kur'ân rehberliğinde çıkılan yolda ibadetle, tefekkür ve tedebbürle ulaşılan tam hidayettir. Bu, insan iradesinin hayra sevk edilmesi ile elde edilir. Birinci âyetteki hidayet ile beşinci âyetteki hidayet arasında uzun bir yolculuk vardır ve insanlar bu yolculuk neticesinde iman, ibadet ve tefekkürlerinin keyfiyetine göre farklı derecelere

ulaşırlar.

Hidayete Mâni Durumlar

İmana ve hidayete mâni olan bazı hususlar vardır. Bunların en tehlikelilerinden biri kibirdir. Evet o, insanın en büyük cürümlerindedir. Kendini beğenen, bencillik yapan biri bu hâliyle, hidayet kaynağı olan Kur'ân'dan da Peygamber Efendimiz'den de (sallallâhu aleyhi ve sellem) istifade edemez. Çünkü onun kibri, gururu, o mübarek kaynakları kalbe indirmeye, orada sindirip içtenleştirmeye mâni olur. Haksızlık etme (zulüm), haksızlığı yol hâline getirme, haddi aşma da insanın imana uyanmasının, uyanıp hidayet yollarını kat etmesinin en büyük mânilerindedir. Ön yargı, bakış açılarındaki çarpıklıklar, körü körüne taklit gibi handikaplar da insanın iman yoluna girmesini engeller ve hidayete yol vermez. Bunların hepsi birden insanda bulunabileceği gibi tek tek de bulunabilir. Bu sıfatlar, imana yol vermediği gibi insanı zamanla imandan da çıkarabilir. Cenab-ı Hak, muhafaza buyursun.

Mekkeli müşrikler, topyekûn kâinatın yüzü suyu hürmetine yaratıldığı o Güzeller Güzeli Efendimiz'e (sallallâhu aleyhi ve sellem) tepeden bakıyor ve "Ebû Talib'in yetimi" diyorlardı. İşte onların bu kibir ve hazımsızlıkları, hidayetlerine mâni oldu ve özellikle *sanâdîd-i Kureyş* (Kureyş'in ileri gelenleri), küfrün karanlıkları içinde ölüp gittiler. Kibrin açılımları diyebileceğimiz daha başka davranış şekilleri de vardır. Mesela fakiri fakirliğinden, köylüyü köylülüğünden, işçiyi işçiliğinden dolayı küçümseme, zenginliği ve gücü haklılığın temeli görme, kast sistemlerinde olduğu gibi asaleti yalnız soy sopta arama bunlardan sadece bazılarıdır. Bunların hepsi Kureyş ulularında mevcuttu ve onları Peygamber Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) gibi cazip bir ışık kaynağına karşı hep kör yaşattı.

İmana ve hidayete mâni bütün hâllerde insan iradesinin rol oynadığını unutmamak gerekir. Az önce bahsettiğimiz bütün olumsuz durumlarda insanın iradesi bir çekirdek mahiyetinde rol üstlenir. Nasıl küçük bir çekirdekten büyük bir ağaç çıkıyor, nasıl damlalardan deryalar yaratılıyorsa insan iradesi gibi bir şart-ı âdiden de büyük büyük fiiller meydana gelir. Dolayısıyla ne Mutezile gibi iradeyi abartıp her şeyi ona vermeli ne de Cebriye gibi onu yok saymalı. Mâtürîdîliğin dengeli bakışı içerisinde yaratılışı bütünüyle Allah'a vermeli ama iradenin sorumluluğunu da göz ardı etmemelidir. Kelam uleması da iradenin, yaratmanın önünde bir şart-ı âdi olduğunu ifade etmişlerdir. Bu arada Allah'ın ekstra lütuflarını her zaman istisna etmek lazım. Allah Teâlâ, insan iradesini aşan, ekstradan nice lütuflarda bulunabilir. Ve kimse O'na bir şey diyemez, itiraz edemez. **ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ**

يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ "Bu, Allah'ın ekstradan lütfudur. Onu istediğine verir."³⁵

Hidayet-Takva İlişkisi

Âyet-i kerimede **هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ** denilerek hidayet ile takva arasında bir irtibat kurulmuştur. Hidayet, muhtaç olan, yalvarıp yardım isteyen birini, âdeta elinden tutarak götürüp istediği hedefe ulaştırma mânâsına gelir. İnsan, âciz ve fakir bir varlık olarak Allah'tan yardım ister, cennet ister, ebedî mutluluk ve rıza ister. Allah da ona cennete, ebedî huzura ve rızaya giden yolları gösterir. Allah da ona cennete, rızaya ve ebedî huzura giden yolları gösterir. Sadece göstermekle de kalmaz, yol boyunca değişik tecellileriyle ona inayet eder, enîs olur, yâr olur ve onu yalnız bırakmaz. Allah (celle celâluhu), kulunun kalbine hidayetini doğrudan ilham edebileceği gibi onu Kur'ân vesilesiyle de lütfedebilir. Fakat Kur'ân'dan hidayet rehberliği alabilmenin şartı takvadır.

Vikâye kökünden gelen *takva*, lügatte *korunma* ve *sakinma* demektir.³⁶ Dinde ise *Allah'ın emirlerini tutup, yasaklarından kaçınmak suretiyle O'nun azabından korunma* şeklinde tarif edilmiştir.³⁷ Farzların yerine getirilmesi, haramlardan kaçınılması, şüpheli şeylerden de uzak durulması gibi hususlar takvanın temelini oluşturur. Helaller dairesinde yaşayıp cennete doğru giden yolda daim olma, haramlardan sakınarak cehenneme götüren yollardan uzaklaşma da takvanın bir başka ifadesidir. Bir de onun daha geniş bir tarifi vardır ki o, dinin teşriî emirlerini gözetmenin yanında tekvinî emirleri olarak da ifade ettiğimiz tabiat kanunlarına azami riayet etme, bu ikisi arasındaki ince münasebetleri kavrama, fıtratı kirletmeme, kalbi her türlü şirk şaibelerinden koruma, düşünce ve hayat tarzı itibarıyla özünden uzaklaşmama, uzaklaşıp başkalarına benzememe şeklinde ifade edilebilir.

Takvada ileri bir merhale olması itibarıyla onun kalble alâkalı yönünü şöyle de açabiliriz: Takva, insan kalbinin derinliklerini, sırrını, hafîsini, ahfâsını Allah için süslemesi, hayalini ve tasavvurlarını tertemiz tutması, uzaktan hayaline gelip çarpan olumsuzluklardan bile büyük günah işlemiş gibi irkilmesidir.

Tariflerden de anlaşıldığı üzere, takvanın bir yönü dinin hayata hayat olan prensiplerini hassasiyetle gözetme, diğer yönü ise Allah tarafından kâinata konulan kanunlara riayet etmektir. Dolayısıyla yer çekimi ve sürtünme kanunlarına uygun hareket etmekten tutun insanın hilafet ünvanıyla yeryüzünde vazifelendirilmesine, tefekkür ve araştırmalarda bulunup tabiata müdahale yoluyla ondan semere elde etmekten madde âleminin temel unsurlarını kullanarak yeni ürünler ortaya koymaya kadar Allah'ın tabiatta yarattığı ne kadar kanun ve ona yüklediği misyon varsa hepsine riayet etmek takvanın önemli bir derinliğini oluşturur. İşte Kur'ân, takvayı bütün bu derinlikleriyle kavrayıp yaşayan insanlara sırlarını açar ve onlara hidayet kaynağı olur, rehberlik yapar.

Hidayet gibi takvada da farklı dereceler vardır. Kimileri takvanın söz konusu derinliklerini birden kavrayıp gözetmek suretiyle onu küllî mânâda yaşar, kimileri

de sadece farzlar, haramlar çerçevesinde bir takva seviyesi yakalayıp onun ötesine geçemez. Bazıları da vardır ki farz, helal, haram düşüncesinden uzaktır. Onlar, kullukta bulunma gibi bir gayeleri olmadığından ibadetleri eda etmezler. Ancak kulluk dışında başka mülahazalarla da olsa tekvinî emirlere riayet etmeye çalışırlar. Bunlar da kendi telakkilerine göre takva dairesinden istifade edebilirler. Aslında herkes potansiyel olarak farklı derecelerde takvaya sahiptir ve cebr-i lütfî olarak Allah'ın himayesine mazhardır. Allah'ın rahmâniyeti neticesi herkes bir şekilde O'nun korumasından istifade eder. Fakat potansiyel mahiyetinde bahşedilen bu özellik, iradî olarak geliştirilmez, rantabl olarak değerlendirilmezse istenen neticeyi vermez ve gerçek takvaya dönüşemez.

Takva potansiyeli herkeste eşit derecede değildir. Kimilerine o, ileride yapacakları hizmetlere mukabil bir avans olarak daha fazla verilir. Mesela müttakilerin serveri Peygamber Efendimiz'de (sallallâhu aleyhi ve sellem) takva duygusu çok farklıdır. O, bütün ceht ve gayretini, içindeki takva duygusunu geliştirmek için sarf etmiş ve kendisindeki potansiyel takvayı zirvesine ulaştırmıştır. Arkasından gelen Raşit Halifeler de –aralarındaki nispi farklılıklar mahfuz– içlerindeki takva duygusunun hakkını vermiş, ölesiye o işe kilitlenmiş, çok titiz yaşamış ve kendi seviyelerine göre takvanın zirvelerine ermişlerdir. Ezelî ilmiyle onların bu gayretlerini bilen Allah Teâlâ, onlara o gayretlerine göre daha yolun başında derin bir takva duygusu vermiş olabilir. Fakat ne olursa olsun, bir şart-ı âdi olarak insan iradesi bu işin içinde olmazsa olmaz bir unsurdur.

Burada iki noktaya daha temas etmekte fayda vardır:

Birincisi, âyet-i kerime hidayet ve takvanın ancak Kur'ân rehberliğinde gerçekleşeceği konusuna işaret eder. Evet Kur'ân, kendisine yakından bakan, alâka gösteren, güvenip itimat eden kişilere hidayet ve takva rehberi olur. Ona uzaktan bakan, gereken ilgiyi göstermeyen, ona karşı müstağni tavır takınan kimselere ise o kendini açmaz. İnanan insan, inancına bağlı olarak bazen Kur'ân'ın derinlik ve enginliği karşısında kendinden geçse de her zaman bu seviyeyi yakalayamayabilir. Fakat her hâlükârda ona Allah'ın kelamı nazarıyla bakmalı, tenezzül dalga boyuyla o Yüceler Yücesi'nden gelmiş bir beyan olarak nazar etmelidir. Eğer kişi ona kendi seviyesi açısından bakacak olursa ona renk attrır, onu kendi nazarında soldurur. Böyle birinin ise Kur'ân'dan istifadesi kendi darlığına paralel olur.

İkincisi, müttakilerin kimler olduğu konusunda bu âyet içinde bir açıklama yoktur, orada sükût vardır. Kur'ân'ın sükûtunda bile pek çok mânâ bulunabilir. Burada inananlara âdeta “Çalış çabala, ol, gayret et bul, ama biraz yorul!” denilmektedir. Öyleyse her mümin, bu meçhul sıfatı malum hâle getirme çabası içinde olmalı ve takva dairesinde bir hayat sürmeye çalışmalıdır.

³⁵ Mâide sûresi, 5/54; Hadîd sûresi, 57/21, Cum'a sûresi, 62/4.

³⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/401.

³⁷ el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s.90.

الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ

“O müttakiler ki gayba inanırlar. Namazlarını dikkatle ikâme eder ve kendilerine ihsan ettiğimiz nimetlerden infakta bulunurlar.”

(Bakara Sûresi, 2/3)

İmanın Esası ve Vicdan

Bir önceki âyette zikri geçen takva ehlinin özellikleri bu âyette sayılmaya başlanıyor: Müttakilerin en birinci vasfı imandır. Sözlükte inanmak, güvenmek, güvenilir olmak mânâlarına gelen iman, Allah ve Resûlü tarafından beyan edilen esasları tasdik etmektir. İman kelimesi ıstılah mânâsı itibarıyla dinde inanılması gereken hususları ifade eder ki bu da Allah'ın, ahiretin, meleklerin, kitapların, peygamberlerin ve kaderin varlığını kabul etmektir. Bu kelime günlük dilde daha geniş alanda kullanılabilir. Mesela belli ideolojilere, felsefelere, bir kısım varlıklara inanma şeklinde ifade edilebilir. Fakat bunların hiçbiri bizim inanma ile ilgili olarak kastettiğimiz mânâda bir inanış değildir.

“İman ederler.” mânâsına gelen **يُؤْمِنُونَ** kelimesi, *muzari* kipindedir. Bu kip, devam ve temadi ifade eder ve hem şimdiki zamanı hem de geleceği içine alır. Yani onlar şimdi de inanırlar, gelecekte de. İmanlarında herhangi bir inkıta, bir duraklama söz konusu olmaz. Hâlden başlayıp istikbale uzanan bir imanları vardır. Hayatlarını tecessüsle geçirir, her şeyi ve her olayı iman gözüyle süzerler. Bu onların imanlarını daha da kuvvetlendirir. Böylece hep *yakîn* peşinde koşar, *yakîn* araştırırlar. Ve hayatta oldukları sürece hep iman ederler. İmanlarının gereği namazı ikâme eder, zekâtı hakkıyla verir, diğer ibadetle-rini de layığınca yerine getirirler.

Bu âyet-i kerimede zikredilen vasıflar, önceki âyette zikredilen müttakilerin sıfatları olarak da düşünülebilir. Başında gizli bir **هُم** zamirinin olduğu takdir edilirse gizli mübtedanın haberi şeklinde de görülebilir. Ancak ism-i mevsulle başlayan müstakil bir cümle olarak ele alındığında o, bir isim cümlesi olur. İsim cümlesi ise devam ve sebata delalet eder. Yani onlar imanlarında daimidirler, kararlıdırlar, zikzak çizmezler, inhiraf etmezler, şüpheyeye düşmezler. Onlar imanda böyle daimî, azimli ve kararlı oldukları müddetçe de Allah onların kalblerinde daimî olarak hidayet yaratır ve onları felaha erdirir.

İmanın esası ve kemali gayba imandır. *Gayb* kelimesi sözlükte *başka yerde bulunmak, hazırda olmamak, göz önünde bulunmamak* mânâlarına gelmektedir.³⁸ Gözle görülmeyen, zahirî duyu organlarımızla hissedilmeyen her şey gayb sayılır. Mesela melekler, kader, ahiret âlemleri, cennet ve cehennem birer gaybdır. Allah Teâlâ'nın Zât'ı ise mutlak gaybdır. Mümin, sadece gözünün gördüğü, kulağının

işittiği, eliyle dokunduğu şeylere inanmaz. Böyle yapacak olursa kendisini çok daraltmış, sığlaştırmış olur. Çünkü insanın görme ve duyma gibi kabiliyetleri oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla duyu organları imanın rüknü olamaz. Onların ötesinde görülmeyen, duyulmayan nice âlemler ve varlıklar vardır. Görülen âlem, görülmeyen âlemlerin önünde birer perdedir. Gerçek iman, bir perde mahiyetindeki bu âlemi silip duyu organlarının ulaşamayacağı âlemlere inanmakla elde edilir.

İnsan esasında, gayb-ı mutlak sahibi, tahayyüllerin, tasavvurların, taakkullerin ötesinde ve ihata edilemeyen bir Zât'a inanınca gerçek mânâda iman etmiş ve mümin olmuş olur. Diğer bir tabirle *“Gözler O'nu idrak edemez, fakat O (celle celâluhu) bütün gözleri bilir, görür.”* hakikatine uygun bir şekilde, mevcut ama bize meçhul Zât'a inandığı takdirde gayba inanmış ve inanma ameliyesini gerçek mânâsıyla yerine getirmiş olur. Yoksa katı rasyonel bir anlayışla tamamen akli ölçü alan ve beş duyunun algılarına dayanan bir inanç, gerçek mânâda inanmak değildir.

Gayba İmanın Dereceleri

Burada medih sadedinde müttakilerin ana özellikleri sayılırken en başta gayba iman zikredilmektedir. Gayba inanmanın da dereceleri vardır. Bazıları takliden bütün iman esaslarını kabul eder. Fakat bunların kalbde derinleşip kök salması, ceht ve gayrete bağlıdır. İnanılması gereken hakikatleri tanımaya, o hakikatleri anlatan delilleri araştırmaya, tetkik etmeye dayalı yüksek bir performans ister. Mesela Yüce Allah'ı fiilleriyle, isimleriyle, sıfatlarıyla tanımak için deliller bulup onlar üzerinde tefekkürde bulunmaya, peygamberlik hakikatini anlayıp kavramaya ve ahiretin varlığını bu âlemdeki binbir delille ispat etmeye ihtiyaç vardır.

Zihnî planda gösterilecek böyle bir ceht ve gayret neticesinde elde edilen delillerin bir de kalbde itminan hâlinde duyulması gerekir. Kalb, zihnen elde edilen bilgilerle itminana ulaşır ve bütün delillere tasdik mührünü basarsa işte o zaman gayba iman gerçekleşmiş olur. Takdir edersiniz ki bütün bunlar büyük bir zihnî efor ve çaba ister.

Bu arada vicdanın bu mühim mevzu içerisindeki müstesna yerini hatırlatmamız icap eder. Şöyle ki, gayba iman, her ne kadar, araştırma, okuma, enfüsî ve afakî tefekkür neticesinde Allah'ın kalbde yakacağı ışık ise de onun bir de delillerden bağımsız, aracısız, doğrudan doğruya Allah'tan gelen vâridatla vicdanda duyulması söz konusudur. Pek çok âlim ve arif, öteden beri vicdanın bu fonksiyonuna dikkat çekmiş ve onu marifetullahın en büyük delillerinden biri olarak görmüştür. Bediüzzaman Hazretleri de o zatlardan bir tanesidir.³⁹

Bir mekanizma olarak vicdan, Allah'ın yaratmış olduğu şuurlu bir kanun, fitrat ve

sistemdir. Önemli bir bilgi ve marifet kaynağıdır. İnsanın içindeki bürhandır. O, delillerle meşgul olmaya gerek duymadan kişiyi doğrudan hakikate ulaştırır. İnsanın şurada burada dolaşmadan her şeyi mahiyet-i nefsü'l-emriyesine uygun olarak kavramasını ve gidip salt hakikatle tanışmasını sağlar. Bu açıdan delillerle ulaşılan marifet ile vicdan sayesinde tanışılan marifet arasında büyük fark vardır. Biri gölgeli ve perdelidir; diğeri saf, duru ve şeffaftır.

Hads, ilham, arzu ve aşk u iştiyak gibi destekleyici unsurlar, vicdanı sürekli ilahî marifetle besler, onu hakikate uyarır ve onun Allah'la irtibatını sağlar. Vicdanın ortaya koyacağı marifet bazen hads yoluyla meydana gelir. *Hads*, süratli bir intikali ifade eder. Bu, Bergson'un *entüisyon* dediği şey gibidir. Yani insanın içindeki bir sezgi, bir his, iç bilgi ve anlayıştır. Normal yollarla düşünerek, analiz ve tefekkürde bulunarak ulaşılamayan neticeye insanı ulaştıran güçlü bir sezgidir. Vicdan, delillere dayanmadan insanı doğruya, hakikate götürmesi yönüyle sübjektif bir delil olarak görülebilir. Fakat hakikat ehline o, en açık delillerden daha kuvvetli bir marifet kaynağıdır. Nitekim Üstad Hazretleri de *"Fıtrat yalan söylemez."*⁴⁰ *buyurmuştur. Tabii bu bir duyuş meselesidir. Herhangi bir irade, şuurlu yöneliş, zihnî çaba söz konusu olmadan, süratli bir intikal ile hislerde hâsıl olan bir duyuştur, bir sezmedir. Buna vicdanî duyuş da denebilir.*

Allah'ın varlığından şüphe edenler, şek ve zanların karanlıklarında yüzenler, buradaki şaşkınlıklarının neticesini ahirette kendi cinsinden göreceklerdir. Onlar, tıpkı bu dünyada "O da olabilir, şu da olabilir." diyerek Allah'ın varlığı hakkında فِي شَكِّ مُرِيبٍ "Türlü türlü zanlara düşüren bir şüphe içinde"⁴¹ yüzüp duran septikler ve sofistler gibi orada da şaşkıncırlar, yanılgı içindedirler. Burada varlığı ve Yüce Yaratacı'yı doğru görüp doğru yorumlayamadıkları için orada da doğru göremeyeceklerdir.

Buna karşılık Allah'a inanan ve O'nun varlığından hiç şüphe duymayanlar ise yakîne ermenin huzuru içerisinde orada "Biz Rabbimizi biliriz." diyeceklerdir. Belki Allah Teâlâ, ahirette ihata-i küllî ile tecelli edecek, muhat (kuşatılmış) olan insan ise O'nu (celle celâluhu) ihata edemeyecektir. Fakat müminler dünyada eriştikleri iman ve marifetin derecesine göre orada farklı bir buutta O'nu görmeye mazhar olacaklardır. Gökleri ve yeri yaratan, her şeyin zimamını elinde tutan, aynı zamanda insana şah damarından daha yakın olan Allah'a imanın kafalarda ve kalblerde oluşturduğu –tabiri caizse– bir mazmun ve bir mânâ ile O'nu tanıyacaklardır. Tanıyacak ve "İşte Rabbimiz Sensin!" diyeceklerdir. Hâsılı, ahirette O'nu (celle celâluhu) görme muhakkaktır. Herkes kendi seviyesine, imanındaki derinliğine göre rü'yete mazhar olacaktır. Fakat O'nun künhüne nüfuz edilemez ve sırrına vâkıf olunamaz. Sufiler işte bu hakikate sırr-ı Zât demişlerdir.

Gayb-ı Mutlak ve Gayb-ı Mukayyed

Gayb ikiye ayrılır: *Mutlak gayb* ve *mukayyed / izafî gayb*. *Gayb* denildiğinde bu iki gayb âlemini beraber düşünmek ve bunların hepsine birden iman etmek gerekir. Mutlak gaybdan maksat, Allah Teâlâ'nın Zât'ıdır, O'nun şe'n-i rubûbiyetidir, âlem-i lâhuttur, âlem-i ceberûtür. Allah Teâlâ'nın Zât'ı ve O'nun Zât'ına ait âlemler, bilinmezlik mânâsına değil, ihata ve idrak edilemezlik mânâsına gayb-ı mutlakır. Biz, gayb-ı mutlak olan Zât-ı Zülcelal hakkında evvel ahir idrakten âciziz. O'nu ihatamız da hiçbir zaman söz konusu değildir. Zira sınırlı ve sonlu olan, Sınırsız ve Sonsuz'u ihata edemez. İhata edemediğimizden dolayıdır ki O'na (celle celâluhu) muhatap sigasını kullanarak "Sen" diyemiyoruz. Bunu desek bile O'nu idrak ettiğimizden dolayı değil, O'nun *a'rafu'l-meârif* (bilinen her şeyden daha çok bilinen) olması itibarıyla böyle diyoruz.

إِيَّاكَ نَعْبُدُ "Yalnız Sana kulluk ederiz." derken aslında O'nu bildiğimizi, O'na inandığımızı ifade etmek için söylüyoruz. Yoksa O (celle celâluhu) öyle bir gayb-ı mutlakır ki O'na *hüve* "O" denildiğinde dahi Zât-ı Ulûhiyet'ine aykırı hareket edilmiş olur. Ne var ki O'na "O" demediğimizde, *hüve* deyip üçüncü bir varlık olarak düşünmediğimizde, insan tasavvuru her hâlükârda O'na bir çerçeve belirler ve kendine göre bir tasavvurda bulunur. Oysaki bir sözde denildiği gibi *كُلُّ مَا خَطَرَ بِبَالِكَ* "Allah (celle celâluhu), aklına gelen her türlü tasavvurun ötesindedir."⁴² Yani O, her şeyden başkadır.

Meseleyi bir başka açıdan şöyle de düşünebiliriz: Mutlak gayb denildiğinde Allah'ın Zât'ı akla gelir. Bu da ancak hüve "O" zamiri ile ifade edilir. Allah'a hüve dediğimizde O'nun isim ve sıfatlarını bile mülâhazaya almadan sadece Zât-ı Baht'ı kastediyoruz. Eğer merhamet eden, rızık veren, dîn gününün sahibi olan gibi sıfatlarla O'nu tanımaya çalışırsak insan zihninde şöyle böyle bir tasavvur meydana gelir. Bu tasavvur bile mutlak gayb meselesini daraltır. Bunun yerine meseleyi mutlak gayba emanet edip imanımızı mutlak gayba bağladığımızda Zât-ı Ulûhiyet'e layık bir mânâ ve mazmun ortaya koymuş ve meseleyi O'nun (celle celâluhu) ihata edilmezliğine, nâkâbil-i idrak oluşuna hamletmiş oluruz.

Vahdet-i şuhud, müşahede edilenin O'ndan başkası olmadığını ifade eder. Fakat "Bütün müşahede edilenler O'dur." demek başka, "Müşahede edilenlerde esas olan O'dur." demek ise daha başkadır. *Vahdet-i vücud* açısından düşündüğümüzde de aynı yaklaşım geçerlidir: "Bütün varlık O'ndan ibarettir." demek başkadır, "Bütün varlık, O'nun varlığının bir gölgesidir." demek daha başkadır. Biz esasen *Mevcud u Meçhul* derken de bunu kastederiz. Yani O, Zât-ı Baht'ına bakan yanılla mevcud u meçhuldür. Biz O'nu idrak ve ihata edemeyiz. Zira O, ilmiyle, iradesiyle her şeyi kuşatan muhittir. Muhit, muhat olamaz, asla kuşatılamaz. Mesela siz avucunuza aldığınız bir miktar suyu ihata edebilirsiniz ama kendinizi deryanın içine saldıgınızda ondan hiçbir şeyi ihata edemezsiniz.

Dolayısıyla esas matlup olan iman, ihata edilemeyen, tam idrak edilemeyen, duyuların alanına girmeyen, ihsas ve ihtisaslarımızın ötesinde olan o Zât-ı Mutlak'a giyaben inanmaktır. Zât-ı Ulûhiyet, gayb-ı mutlaktır. Ama biz O'nu bilmesek, idrak etmesek, içimizde duyamasak dahi inanmamız gerekir. Esasında imanın kemali de budur. Yoksa vücud telakkisiyle ele alınan, şuhud anlayışıyla yaklaşılın iman, kâmil mânâda iman değildir. Bazı zatların ifade ettikleri gibi Zât-ı Ulûhiyet rüyada görölse bile bununla elde edilen merhale, gayba iman zirvesinin aşağısında kalır. Hatta denebilir ki, muhالفarz, bizler için Miraç Şehsuvarı Peygamber Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) mübarek miracında gördüğü gibi bir görmeyle hâsıl olacak iman bile bahsettiğimiz gayba imandaki o kemal noktaya nazaran bir adım geride kalır.

Meseleyi biraz daha ileri götürerek şunu da ifade edebiliriz: Hislerde inkişaf eden, vicdanda duyulan iman bile gayba iman hakikatine nispeten çok düşük kalır. Dolayısıyla gayb konusunda önemli bir noktaya gelmiş bulunuyoruz ki o da şudur: Gayb, Cenab-ı Hakk'ın Kendi Zât'ının ıtlakı içinde mülahazaya emanet edilmelidir. Zira ne kadar geniş düşünürseniz düşünün ne kadar deliller, iç dış ihsaslar, entüisyonlar, vicdanî duyuşlar ortaya koyarsanız koyun yine de sizin şuhudunuz, ihsaslarınız, iç duyuşlarınız ve sezışleriniz meseleyi belli ölçüde sizin darlığınız içinde size ilham eder, ihsas ettirir. Bütün bunlar belli şeylere işaret etseler, belli şeyleri gösterecekler de o Zât-ı Mutlak'ı, ancak kendi gaybubeti içinde mütalaaya aldığınız zaman O'nun Zât-ı Ulûhiyet'ine göre bir yaklaşım sergilemiş ve esas işte o zaman O'na inanmış olursunuz. Bu yüzdendir ki âyet-i kerime, imanın en yüksek derecesini ifade ederek *gayba iman* diyor.

“Gayb-ı mukayyet”e gelince o, belli bir nispette Allah Teâlâ'nın Zât'ının ve O'na ait lâhût, ceberût gibi âlemlerin dışında kalanlardır. Gayb-ı mukayyet, kendisine ulaşılmıncaya kadar gayb olarak kalır. Ulaşıldıktan sonra ise kısmen gayb olmaktan çıkar ama yine de tam bir idrak söz konusu olmaz.

Âyette *“Gayba iman ederler.”* şeklinde icmalî bir ifadeden sonra **وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ** *“Onlar ahirete yakînen inanırlar.”* buyrularak gayba iman meselesi tafsil edilip açılıyor. Biz bu açılıma ne kadar tafsil desek de söylenen şeyi aslında tafsilatıyla bilemiyoruz. “Haşir nedir, sırat nedir, cennet, cehennem nedir?” Bunların keyfiyetini idrak edemiyoruz. Tasavvufî bir neşve içinde ele alacak olursak esmâ-i ilahiyenin, sıfât-ı sübhâniyenin ne demek olduğunu bilemiyoruz. Bunlar belki seyr u sülûk-i ruhanîde nispeten inkişaf ediyor. Bu yönüyle de kısmen gayb olmaktan çıkıyor sayılır. Çünkü bir mânâda onlara ulaşılmış oluyor. Fakat yine de tam mânâsıyla idrak ve ihata söz konusu olmadığından mukayyet gayb sayılır. İster öyle ister böyle netice itibarıyla müminler, gaybın mutlakına da mukayyetine de inanmakla mükelleftirler.

Kur'ân-ı Kerim, geçmiş kavimlerin hâllerini de gayb olarak takdim eder. Onlar da gayb-ı mukayyettir. Hem Kur'ân'ın açıklamasıyla hem de yapılan araştırmalarla ulaşılan bilgiler sayesinde geçmiş kavimler gayb olmaktan çıkar. Aynı şekilde *mugayyebât-ı hamse* dediğimiz kıyametin ne zaman kopacağı, yağmurun ne zaman yağacağı, anne rahmindeki çocuğun durumu, yarın ne kazanacağımız ve nerede ne zaman öleceğimiz gayb-ı mukayyettir. Bunlar ortaya çıkınca gaybîlikten çıkar, şuhudîliğe girer.

Allah'ın Ümmet-i Muhammed'e Lütfu

Aslında gayba iman, Allah'ın ümmet-i Muhammed'e bir lütfudur. Daha önceki dinlerde de gayba iman diye bir mefhum vardı. Ancak onların hiçbirinde bu mesele İslam dininde olduğu şekliyle kâmil mânâda ve bir esas olarak ortaya konmamıştır. Özellikle Yahudilerin her şeyi maddede aramaları, onların gayba imanını zayıflatmıştır. Onlar akılları gözlerine inmiş ve görmediklerine inanmayan bir millet olarak, Allah'a gıyaben inanma yerine O'nu gözleriyle görmek istemiş ve Hazreti Musa'dan (aleyhisselam) bu yönde talepte bulunmuşlardır. Yüce Allah (celle celâluhu) Kur'ân'da, Peygamber Efendimiz'i (sallallâhu aleyhi ve sellem) teselli sadedinde bu meseleyi zikreder ve *"Ehl-i Kitap senden, kendilerine gökten bir kitap indirmeni istiyorlar. Bu cahilliklerini çok görme! Nitekim daha önce Musa'dan bundan da fazlasını istemişlerdi ve: 'Allah'ı bize açıktan göster!' demişlerdi."*⁴³ buyurur. *Kur'ân'daki bu ifadeler, bütün inanç sistemini gözle görmeye bağlayan maddeci bir kavmin karakterini aksettirme adına çok önemlidir. İslam ise Allah'ın (celle celâluhu) Zât'ını, Mutlak Gayb olarak kabul eder. Yani Allah, Zât'ı itibarıyla görülmez. Dünya gözüyle O'nu görmek mümkün değildir. Ahirette ise sadece cennete girenler görecektir.*

Cennetlikler, bu dünyada marifet ufukları ne kadar inkişaf etmişse yani Cenab-ı Allah'ı tanıma ve duyma adına ne kadar gayret sarf etmiş, ne denli düşünüp taşınmış ve ne oranda kalben ve ruhen inkişaf etmişlerse ahirette ona göre bir görme ve temaşa zevkine mazhar olacak, Yüce Allah'ı o enginlik içinde duyacaklardır. Oradaki herkes O'nu görecektir fakat herkes kendi marifet seviyesine göre görmenin zevkini yaşayacaktır. Bu tıpkı, bir şeyi görmek için on defa yüz defa büyüten büyüteçlerle bakmaya benzer bir farklılıktır. Belki bazıları teleskopla bakıyor gibi daha geniş bir nazarla temaşa edeceklerdir. Bununla beraber herkes O'nu en yüksek dereceden müşahede ettiğini düşünecek ve "O'nu kâmilâne müşahede ettim." diyecektir. Hâlbuki onun üstünde daha iyi gören, daha derin müşahede eden, daha engince zevk alan biri vardır. Tabii, zirvelerin zirvesini ise mukarrabînin efendisi Hazreti Rûh-u Seyyidi'l-enâm (sallallâhu aleyhi ve sellem) tutacaktır.

Bu böyledir, zira irfan dediğimiz şey bir vicdan kültürüdür. Vicdan kültürü ise

dünyadaki tefekkür, tedebbür, tezekkür, O'nu tanıma yolunda gösterilecek ceht, gayret, iç heyecanı, O'na ulaşma, iman, azim, aşk ve iştıyakı, O'nu her şeye tercih etme gibi unsurlarla elde edilir. Evet bütün bunlar vicdan kültürünü, vicdan enginliğini sağlayan, büyüten, besleyen faktörlerdir. Ahiretteki ilahî vâridat, mevhibe ve lütuflar da vicdanın enginliğinin farklılığına bağlı olarak gelecektir. Fakat orada kimse noksanlık ve kusur hissedip rahatsız olmayacağından dolayı herkesin müşahedesi kendisine bir zirve olarak gösterilecektir. Herkes kendi arş-ı kemalâtından, kendi rasathanesinden, kendi temaşağâhından baktığından, kendini en yüksek derecede görecektir.

Hâsılı, oradaki bütün müşahede ve mükâşefeler buradaki irfanla doğru orantılıdır. Ve dikkat çeken bir husustur ki irfan, Mutlak Gayb olan ve fiilleriyle, eserleriyle bize Kendini tanıtan Allah'ı tanıma ile alâkalı bir kavramdır. Dolayısıyla gayba iman olmadan irfan da olmaz.

Marifetin Yolları

Gayba iman ve bu iman zemininde gelişecek olan marifetullah, ümmet-i Muhammed'i diğer inanç sistemlerinden ayıran en belirgin vasıflardır. Ondaki bu ayırıcı özellikleri başka dinlerde ve başka sistemlerde görmek mümkün değildir. Marifete ulaşmanın çeşitli yolları vardır. Tefekkür, tedebbür, tezekkürün yanında, ciddi bir ibadet, ahlak ve araştırma aşkı, derin bir ihlas, ihsan duygusu ve Allah'a olan şevk u iştıyak bu yolların en önemlileridir. Allah yolunda hizmet etmek, O'na dair bilinen ve duyulanları başkalarına bildirip duyurmak da çok kıymetli bir marifet vesilesidir. Evet kendini hizmete adanmak, adanmışlık ruhuyla kanatlanmak, düşünmek, projeler geliştirmek, gece gündüz Allah yolunda koşturmak marifeti besleyen en değerli unsurlardandır.

Hizmet erleri, "Kalbî ve ruhî hayatım adına çok gayret göstermesem de nasıl olsa Allah yolunda hizmet ediyorum, bu hizmetlerimi Allah öyle bir seyr u sülûkün yerine sayar!" diye düşünerek yanılığa girmemeli, dûn himmetlik yapıp mevcudu yeterli görmemelidir. Çünkü irfan mevzuunda her vesilenin ayrı bir yeri vardır. Yapılan hizmetler irfana vesile olsa da ibadetin, tefekkürün, duanın, şevk u iştıyakın yeri başkadır. Bunların da konumlarını gözetmek ve haklarını vermek gerekir. Eskilerin ifadesiyle, her şeyin *mâ hulika leh* yolunda, yani ne için yaratılmışlarsa o istikamette kullanılması gerekir. Göz görmede, kulak işitmede, burun koklamada kullanıldığı gibi kalb, ruh, sır, hafâ, ahfâ, his, irade ve şuurun da kendi yaratılış gayesi yolunda istihdam edilmesi gerekir.

Hâsılı insan, marifet yolcusu olmalı; vicdan mekanizmasını oluşturan bütün unsurları ve her bir latifeyi, Gayb-ı Mutlak olan o Zât'ı (celle celâluhu) tanımak ve sevmek için kullanılmalıdır. Başka bir tabirle ifade etmek gerekirse insan sadece *âlim* olmakla yetinmemeli, aynı zamanda *arif* olmalıdır. Marifetullaha erme, kimilerinde

sadece bir ilhama bakar. Allah bir ilhamla onların gözünü gönlünü açar ve onları hakikate uyarır. Kimileri için ise uzun bir fikir cehti ve tefekkür süreci ister. Ne var ki bazen insan, fikirle yanılabilir. Bu yüzden ilahî nurların gelip kalbi aydınlatmasıyla beraber gelen iç uyanış, vicdanî duyuş çok önemlidir. Meşşâî felsefeye karşı İshrakî anlayışın söz konusu aydınlanma üzerinde yoğunlaşmasının sebebi bu olsa gerektir. Evet uzun bir tefekkür ve araştırma faslının yanında, ibadet, zikir ve dua dünyasının sürekliliği, ayrıca çile, riyazet gibi unsurlardan oluşan temrinatlar dönemi marifetin elde edilmesi adına büyük önem arz eder.

Gayba İman ve Mehdi Beklentisi

Bazı Şiîler, bu âyetteki gaybdan muradın, asırlar önce kaybolduğuna inandıkları on ikinci imam olduğunu iddia ederler. *Mehdi-i Muntazar* (beklenen mehdi) diye isimlendirdikleri bu imam, iddiaya göre babası on birinci imam Hasan el-Askerî'nin (v. 260/874) vefatından sonra gaybubete girmiş ve bir daha da görünmemiştir. O, ahir zamanda tekrar ortaya çıkacak, zulümle dolan dünyada fevkalade icraatlarda bulunarak adaleti sağlayacaktır. Şiîler, mehdiyette alâkalı hadislerde özellikleri sayılan şahsın, kendi kayıp imamları olduğunu iddia ederler. Bu iddia, aslında bütün semavi dinlerde *geleceği beklenen zat* inancına alternatif olarak ortaya atılmış bir kurgudan ibarettir. Hadis kaynaklarında geçen bir rivayet şöyledir: *“Mehdi bizden, Ehl-i Beyt'tendir. Allah onu bir gecede zafere erdirecektir.”*⁴⁴ Başka bir rivayette ise *“Mehdi, Fatma evladındandır.”*⁴⁵ buyrulur. *Diğer bir rivayette de Allah'ın adaletle hükmedecek bir Mehdi göndereceği şu şekilde anlatılır: “Dünya hayatının sona ermesine bir gün bile kalsa, Allah zulümle dolu olan dünyayı adaletle dolduracak Ehl-i Beyt'ten birini gönderecektir.”*⁴⁶

Ehl-i Sünnet uleması, bu gibi sahih rivayetlere dayanarak ahir zamanda Mehdi'nin (aleyhisselam) geleceğine inanır. Fakat söz konusu rivayetlerin hiçbirinde, –Mehdi'nin Ehl-i Beyt'ten olacağı açıkça ifade edilse bile– onun kaybolduğu iddia edilen imam olacağına dair açık bir ifade yer almaz. Mehdi bu rivayetlerde tamamen sıfatları ve icraatları ile nazara verilir. Dolayısıyla onun zatını tayin etmek, şu şahıs veya bu şahıs diyerek ismen bir tespitte bulunmak isabetli değildir.

Namazı Kılmak Değil, İkâme Etmek

Âyette gayba imandan sonra salih amellerin başında gelen namaz ve zekâta geçiliyor. Burada “Namazı kılarlar.” yerine *“Namazı ikâme ederler.”* buyrulmuştur. Biz onu Türkçede *dosdoğru kılmak* diye ifade ederiz. *–dos* öneki, mübalağa ve tamamiyet ifade eder. Türkçede ikâme etmeyi karşılayabilecek daha uygun bir kelime varsa o da kullanılabilir. İkâmenin iç ve dış tadil-i erkâna riayet etme, devamlı olma, muhafaza etme, sağlam yapma gibi mânâları vardır. Bir başka ifadeyle ikâme, bütün mâsivâdan sıyrılarak namazı, iç ve dış şartlarıyla tastamam

yerine getirme, Allah'ın bize tahmil ettiği bu emanetin hukukuna kemal-i hassasiyetle riayet etme ve o abideyi kendine has renk, desen ve çizgileriyle arızasız ve kusursuz bir şekilde ortaya koyma demektir. Evet ikâme, namaz konusunda gösterilmesi gereken bütün hassasiyetleri ifade eden bir kelimedir ve yerinin başka herhangi bir sözcükle doldurulması da mümkün değildir.

Fakihler, namazın tadil-i erkânla kılınmasını ele alırken daha ziyade onun şekli yapısına odaklanıyor gibi görünseler de aslında onu sadece şeklen değerlendirmeyiz, onun iç yapısını da nazara alırlar. Dolayısıyla *ikâme* kelimesini iki yönlü anladıklarını düşünmek icap eder. Tabii, konunun bu ikinci yönü üzerinde daha ziyade sufiler durmuşlardır. Kılma kelimesi, bu mânâları ihtiva etmez. Kılmada bir ca'lîlik, bir sunilik, bir geçiştirme vardır. Fakat bu yaklaşımımızla, kılınan namazın işe yaramayacağını ima etmiyoruz. Kimilerinin kalbi ona yetiyordur, ikâme edemese de namazını kılıyordu. Allah o namazı o kişinin seviyesine göre kabul edebilir. O mesele Cenab-ı Allah'ın engin rahmetine emanettir.

Kur'ân namazdan bahsettiği hemen her yerde onu ikâme etme anlamına gelen ifadelerle nazara verir. Mesela *“O müminler, namazlarında sürekli huşû içindedirler.”*⁴⁷, *“Onlar namazlarında daimdirler.”*⁴⁸, *“Onlar namazlarını muhafaza ederler.”*⁴⁹ buyrulur. *Bakara Sûresi'nde de “Namazları muhafaza edin.”*⁵⁰ şeklinde emredilir. *Namazı muhafaza etmek, onu iç ve dış yapısıyla eda etmek demektir. Muhafaza etme kavramı aynı zamanda devamlılığı da ihtiva eder. Nitekim hadis-i şerifte de* *أَحَبُّ الْأَعْمَالِ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى أَدْوَمُهَا وَإِنْ قَلَّ* *“Allah katında amellerin en sevimsisi, az da olsa devamlı olanıdır.”*⁵¹ buyrulur. *Cenab-ı Hakk'ın lütuf ve teveccühü, devamlı olanadır. Onun içindir ki şayet bir kimse, namazını kaçırsa hemen tevbe ve istiğfarda bulunarak Allah'a yönelip kaçırdıklarını telafi etmelidir.*

Namazda Şekil Mânâ Bütünlüğü

Tefsirlerde *ikâme* meselesi ele alınırken detaylı bir izaha gidilmemiş, konu bir tasnife tabi tutulmamış fakat tasnifi hatırlatacak bir kısım tabirler kullanılmıştır. Kıyam, rükû ve secdelerin tam yapılması, hudû ve huşûun yakalanması, ihlasın korunması gibi. Bu arada Merhum M. Hamdi Yazır'ın tefsiri gibi bazı eserleri bu genel hükümden istisna edebiliriz. Namazın bir ism-i Zahir'e bakan dış yönü, bir de ism-i Bâtın'a bakan iç yönü vardır. Bu ikisi birbirini tamamlar. Esasında namazın asıl maksadı, onun bâtınını oluşturan huşû, hudû, hamd, şükür, ihlas ve ihsan gibi anlamlardır. Fakat zahir olmadan bâtın olmaz. Bâtın, zahir tarafından korunur ve aynı zamanda onun içini doldurur. Lafızlar mânâların kalıpları olduğu gibi namazdaki dış şekiller de ondaki derin mânâların kalıplarıdır. O şekiller korunmadan namazın ruhuna ulaşamaz. Dolayısıyla kıyâmı, rükûu, secdeyi, kavmeyi tam yapmadan onların içindeki mânâyı duymak mümkün olmaz.

Esasen o kalıpların her birinin içinde bir öz vardır. Bize düşen, kalıplar yoluyla o

öze ulaşmaktır. Her bir kalıp neye delalet ediyorsa onu yakalamaktır. Kendimizle alâkalı, Zât-ı Ulûhiyet'e karşı kulluk vazifemizle alâkalı neler gizliyse onları keşfetmeye çalışmaktır. Bazı şeyleri idrak edemeyebiliriz fakat o kısımları taabbudîlikteki inceliğe havale edip anlayabileceğimiz kısımlar üzerinde yoğunlaşarak engin mülahazalara dalabiliriz. Öyle ki bazen kendimizi unutabiliriz. Bu unutmaya *nisyan-ı mukaddes* de denebilir. Şahsen Rehber-i Ekmel Efendimiz'in (*sallallâhu aleyhi ve sellem*) hayatında bir defa meydana gelen namazdaki unutmasını da⁵² böyle değerlendiriyorum. O, namazla öyle bütünleşmiş, meâliye, yüce duygulara öyle açılmıştı ki kaç rekât kıldığını unutmıştu. Benzer bir durum Hazreti Ömer'de de görülür. O, Irak'tan gelen haberlere üzülmüş vaziyette namaz kıldırılmaya başlar ve namazda yanılır. Selam verince Şam tarafındaki orduların Irak'a sevk edilmesini düşündüğü için namazında yanıldığını söyler.⁵³ Bu da bir meâlî, yüksek bir meziyet sayılır. Zira O'nun derdi davası, *i'lâ-i kelimetullah* idi.

Öyleyse abdestten başlayarak namazın bütün şart ve rükünlerinin tastamam yerine getirilmesi gerekir. Yani şekilde bir eksiklik veya yanlışlık olmamalıdır. İç yönü itibarıyla ise hudû ve huşûa bir sınır belirlemek mümkün değildir. Çünkü onun bir ölçüsü yoktur. Fakat namaz kılan kişi, olabildiğine derinlik peşinde olmalı, âdeta miraç yaşıyor gibi, Allah'ın huzurunda durma şuuruyla onu eda etmeye çalışmalıdır. Diğer bir ifadeyle namazı ihsan buudunda, ihsan şuuruna talip olarak eda etme gayreti içinde bulunmalıdır. Bu cümleden olarak en başta niyetimiz, sağlam bir şekilde namazı ikâme etmek olmalıdır. Fakat bu yeterli değildir. Namazın içinde de bu niyete uygun olarak ciddiyet ve temkinimizi devam ettirmemiz gerekir.

Namazı cemaatle kılmak da onun tamamıyetindedir. Genel itibarıyla namazı cemaatle kılmak sünnet kabul edilse de onu vacip hatta farz olarak gören âlimler de vardır. Ahmed İbn Hanbel Hazretleri, bir rivayete göre, cemaati farz veya farz-ı kifaye sayar. Bu görüşe göre cemaatle namaz kılmayanın namazı makbul değildir. Biz cemaatle namazı sünnet olarak kabul etsek bile –kaldı ki biz de sünnet derken onun güçlü (müekked) bir sünnet olduğuna inanıyor ve onu öyle kabul ediyoruz– onu bir farzmiş gibi önemsemeli ve namazlarımızı mutlaka bir kişiyle de olsa cemaat hâlinde kılmaya çalışmalıyız. Allah Teâlâ, namazı mecburen tek başına kılanların eksiklerini doldurup tamamlayabilir, onu bilemeyiz. Fakat geçerli bir mazereti olmayanların, âyet-i kerimenin ifadesiyle, *“rükû edenlerle beraber rükû edip”* namazı cemaatle kılmaya dikkat etmeleri gerekir. Cemaatle namazın önemi sadece onun kazandıracığı yirmi beş ya da yirmi yedi derece sevaba bağlı değildir. Sevabı ne olursa olsun cemaat olmanın, cemaat hâlinde namaz kılmanın bizzat kendisi pek çok açıdan önemlidir. Kısaca diyebiliriz ki hakiki namaz abidesi, cemaatle dikilir.

Böyle tastamam kılınan bir namazdır ki –her amelin insanın karşısına bir şekilde temessül edip çıkacağı gibi– kabir ve ötesinde insanın karşısına bütün azaları tam

bir insan şeklinde çıkar ve insana huzur verir. Aksi durumda, yani namazı eksik, kusurlu, arızalı kılan kimsenin karşısına onun, gözü kulağı olmayan, arızalı, gedikli, yara bereli yarım insan şeklinde çıkma ihtimali vardır. Çıkar da, hadisin ifadesiyle, *“Sen beni zayi ettin!”*⁵⁴ der ve o namaz insanın yüzüne çarpılır. Böyle bir akıbetten Allah Teâlâ bizleri muhafaza buyursun, ikâme şuuru içinde namazlarımızı tastamam edaya muvaffak kılsın.

Bediüzzaman ve Namaz

Bizim gibi avam insanlar bu konuda belli bir ceht ve gayret ortaya koyar, kendilerini zorlar ve namazlarını ikâme etmeye çalışırlar. Havâs dediğimiz büyük insanlar ise bütün benlikleriyle namazı duyarak eda ederler. Bediüzzaman'ın talebelerinden benim yakından tanıdığım Tahirî Mutlu (v. 1977), Mustafa Sungur (v. 2012) gibi zatlar çok temkinli namaz kılarlardı. Namaz kılarken bütün benlikleriyle, bütün uzuvlarıyla, bütün zerreleriyle namaza iştirak eder, âdeti tepeden tırnağa namaz kesilirlerdi. Kalbden kopup gelen, lisana dökülen, lisandan kulağa ulaşan her şeyin şuur nağmeleriyle namazda tın tın etmesi, insanın bu şuurla namazda kıvrım kıvrım olması, eğilip bükülmesi apayrı bir derinlik hâlidir. Demek ki o zatlar, üstadlarının arkasında nice defa namaz kılmışlar ve onu hep böyle görmüşlerdi. Hayatları boyunca namazlarında onun gibi hassas olmaya gayret göstermişler ve nihayetinde belli bir şuur ve hassasiyete ulaşmışlardı. Demek Üstad Hazretleri'nin namazı öyle huşû, hudû ve huzur doluydu ki o, bu hâliyle yakınındakilere tesir etmiş, onlarda da namaz aşkını uyarmıştı. Bu namaz şuuru, ister miraçta Allah Teâlâ'nın huzurunda bulunma mülahazasından, ister O'nun sevgisinden, isterse de O Yüceler Yücesi'nin mehabet, azamet ve ululuğundan kaynaklansın fark etmez, önemli olan, namazın duyarak ve derin bir saygıyla eda edilmesidir.

Üstad Hazretleri, *Dokuzuncu Söz*'de namazın beş vakte tahsisini anlatırken, orijinal bir yaklaşım ortaya koyar. Beş vakit namazın her birinin insan, dünya ve kâinat hayatının farklı safhalarıyla irtibatlı olduğunu ve onlara işaret ettiğini belirtir.⁵⁵ Kanaatimce namazın şuurlu eda edilmesi yani onun ikâmesi adına, Üstad'ın bu yaklaşımlarını değerlendirmek, her bir namaza girerken o yorumları mülahazaya almak da ayrı bir konsantrasyon vesilesi olur.

Namaza Konsantrasyon

Namaza baştan konsantre olmak, im'an-ı nazar etmek ve yoğunlaşmak çok önemlidir. Esasen namaz öncesi gereken şeylere baktığımızda bunların da konsantrasyona yönelik olduğu görülür. Mesela def-i hacetle vücudu ve zihni meşgul eden ağırlıklardan kurtarmak, abdest alarak vücuttaki kinetik enerjiyi dengelemek, ezanla ayrı bir buuda geçmek, sünnet ve kametle farza yaklaşmanın şuuruna varmak, sonra sözle niyet etmek, kendimizi zorlayarak kalbimizi de bu

niyete iştirak ettirmek, ardından tekbir almak, akabinde ise okunan dua ve sûreleri lafzî anlamlarıyla değil de küllî mânâlarıyla takip etmek, konuları itibarıyla icmalen mülâhazaya almak... Evet insan, bütün bunları yapa yapa namazını hakkıyla eda eder hâle gelir.

Ancak bütün bu safhaları ve neticede ulaşılabilecek olan konsantrasyonu, zayıf ve cılız insan iradesine yüklemek ve sadece emredildiği için yapmaya çalışmak, o vazifeyi zamanla altından kalkılamaz hâle getirebilir. Bu yüzden namaz zamanla tabiata mal edilmeli ve böylece rahatlıkla eda edilebilir hâle gelmesi sağlanmalıdır. Tabiata mal edilen bir şey, çok fazla irade istemez, insanı zorlamaz. Zira o, artık insanda bir iç istek hâline gelmiştir. O bir ihtiyaçtır ve iç saiklerle yerine getirilir. İnsan onu âdeta yeme içme iştahı içerisinde eda eder, herhangi bir sebeple eda edemediğinde ise içinde ciddi bir boşluk hisseder. İşte böyle bir mertebeyi yakalama, kâmil bir insan tezahürüdür. Nitekim Peygamber Efendimiz de *(sallallâhu aleyhi ve sellem)* “Allah her nebiye bir arzu, istek ve şehvet vermiştir. Bana gelince, benim şehvetim, gece namaz kılmaktır.”⁵⁶ buyurmuştur. İşte namazda bu ufku yakalamaya çalışmak her mümin için önemli bir hedeftir.

İman Amel Münasebeti

Âyette “*Gayba iman ederler.*” dindikten sonra “*Namazı ikâme ederler.*” buyrulur ve bu iki cümle *vâv* harfi ile birbirine atfedilir. *Vâv* harfi ile yapılan bu atf, birbirine atfedilen iki şeyin aynı cinsten olmadığını, farklı mahiyette olduklarını ifade eder. Yani gayba iman ile namazı ikâme etmek birbirinin aynı değil, birbirinden farklı şeylerdir. Dolayısıyla namaz, imanın kendisi olmadığı gibi parçası da değildir. İman farklı, namaz farklıdır. Öyleyse namaz kılmayan, iman dairesinden çıkmış olmaz. Fakat namaz, imanın korunması ve kuvvetlenmesi adına çok önemli bir ibadettir.

İman tarif edilirken *الْإِيمَانُ هُوَ الْإِقْرَارُ بِاللِّسَانِ وَالتَّصَدِيقُ بِالْجَنَانِ* (İman dil ile ikrar, kalb ile tasdikten ibarettir) denir.⁵⁷ Dil ile ikrarın kendine göre bir kıymeti vardır. Biz iman ettiğini diliyle söyleyeni mümin kabul ederiz. Çünkü biz zahire göre amel ederiz. Bu açıdan itikadi mezheplerden biri olan Kerrâmiye’nin “İman dil ile ikrardan ibarettir.”⁵⁸ sözünün de bir hakikati vardır. Hatta insan savaşta canı tehlikeye girdiği anda bile iman ettiğini söylese, ona dokunulmaz, onun samimiyeti sorgulanmaz. Fakat diliyle imanını ifade ettiği hâlde kalbiyle tasdik etmiyorsa, dünyada her ne kadar Müslüman olarak muamele görse de, ahirette inkârcılardan kabul edilir. Çünkü nezd-i ulûhiyette imanın kabul görmesi, onun kalb ile tasdik edilmesine bağlıdır.

Bazılarının imanın tarifine *عَمَلٌ بِالْجَوَارِحِ* (azalar ile amel etmek) şeklinde ilavede bulunmasında da bir dâne-i hakikat vardır. Biz imanın amele eşit olduğunu, amelin imandan bir cüz olduğunu kabul etmesek de bu yaklaşımı imanın amel ile kemale ulaşacağı şeklinde anlayabiliriz. Evet, iman amellerle kemale ulaşır, kuvvetlenir ve

kalbde yerleşir. Bu noktadan hareketle amelin, imanın kuvvetlenmesi için vazgeçilmez bir esas olduğu daima nazarda tutulmalıdır. Amelsiz iman da bir imandır ama o imanın zamanla zayıflayıp kaybolmasından korkulur. Bu sebeple, Kur'ân'da imandan bahsedildiği yerde hemen amelden de söz edilir ve amelin iman için ne denli önemli olduğu vurgulanmış olur. Bu vurgunun kalblerimizde ve zihinlerimizde hak ettiği yeri alması gerekir. Ta ki amelde gevşeklik göstermeyelim ve imanımızı salih amellerle takviye edelim.

Salih Amel Sayesinde İman Artar mı?

Ulema arasında imanın artıp eksilmesiyle alâkalı farklı görüşler ortaya atılmış ise de kanaatimizce bu ihtilaf tamamen lafzî bir tartışmadan ibarettir. Esasında iman artar da eksilir de. İmanın artıp eksilmeyeceğini söyleyenler, imanın bizzat kendisinin bir bütün olduğu, bölünüp parçalanamayacağı, biraz inanma biraz inanmama gibi bir durumun yaşanamayacağı, dolayısıyla küfürle imanın bir arada bulunamayacağı, ayrıca iman edilecek hususların belli olduğu, bunlarda bir artma ya da eksilme olamayacağı açılarından meseleye yaklaşıyorlar. Meseleye marifetullah, yakîn, icmalî ve tafsilî, taklidî ve tahkikî iman açılarından nazar ettiğimizde imanın artıp eksileceğinde şüphe olmadığı ortaya çıkacaktır. Nitekim Kur'ân'da *“Onlara Allah'ın âyetleri okunduğunda, bu onların imanını arttırır.”*⁵⁹ *buyrulur. Evet iman, amel ve tefekkür sayesinde icmalden tafsile, taklitten tahkike, ilme'l-yakînden ayne'l-yakîne, ondan da hakka'l-yakîne doğru ilerlemek suretiyle artar. Buna imanın kuvvetlenmesi veya kemale ermesi de denebilir. Nitekim inananlar arasında imanı icmal seviyesinde olanlarla tafsile ulaşmış olanlar arasındaki fark gayet aşikardır. İki insanın ameli ve hayatta meydana gelen olaylara verdikleri tepkiler de hâliyle imanlarıyla doğru orantılı olacaktır. Biri yalnız farzlarla yetinirken hatta bazıları onu da yapmazken diğeri meseleye sübjektif mükellefiyet açısından bakar ve çok yüksek ufuklara kanat açar. İşte bu ve benzeri farklılıkları görüp de imandaki derece farklılıklarını kabul etmemek mümkün değildir.*

Son olarak, “Gayba iman ederler.” cümlesinde olduğu gibi *“Namazlarını ikâme ederler.”* ifadesinde de muzari fiil kipi kullanılmıştır. Bunun mânâyâ kattığı derinlik şu şekilde ifade edilebilir: Onlar namazlarını bugün ikâme ettikleri gibi ileride de onu ikâme etme niyetini taşırlar. Nasıl her gün yeni bir neşveyle imana uyanıyor ve yakîne ulaşma yolunda gayret gösteriyorlarsa namaz mevzuunda da her gün kendilerini yenileyerek daha derin bir şuurla onu ikâme etme azmi içinde bulunurlar. Zaman değiştikçe, hayat yenilendikçe kulluklarını yeniler ve hep bir başka neşveyle onu duymaya çalışırlar.

İnfakın Mânâsı

İnfak, malı elden çıkarmak, sarf etmek, harcamak ve tüketmek demektir. İnfak,

zekâtı, sadakayı, aile için yapılan harcamaları da içine alan geniş kapsamlı bir kelimedir. Sözlükte nasip, haz, pay mânâsına gelen *rızık* kelimesi de çok geniş mânâ yelpazesine sahiptir. Rızık, sadece elde bulunan ve yenilip içilen şeyler değildir. O, insanın kendi faydalandığı ve başkasını faydalandığı her şeydir. Böylece ilim, akıl, zekâ, imkânlar, kabiliyetler, beden gücü, toplum nezdindeki itibar gibi şeyler de rızık şümülüne girer. Diğer bir ifadeyle rızık, mal da dâhil, Allah tarafından insana verilen her şeyi içine alır. Dolayısıyla rızıktan infak etmek, sadece mal harcamayı, malı zekât veya sadaka olarak elden çıkarmayı değil, Allah'ın verdiği bütün nimetleri, bütün imkânları Allah için kullanmayı ifade eder.

Âyetteki her bir harf ve kelime de bize bu mânâları salıklar. Bunlara bir açıdan infakın şartları da denebilir. Mesela *مِنِّمَّا*'daki *مِنِّ*, *teb'iz* (bir şeyin bir kısmını zikretme) ifade eder ve infakın Cenab-ı Hak tarafından verilen rızık tamamından değil, bir kısmından olacağını belirtir. *مَّا*'daki *مَا* ise, *şey* mânâsına gelir ve daha ziyade *akıl sahibi olmayan şeyler (nesnelere)* için kullanılır. Dolayısıyla, insana verilen maddî manevî her türlü rızık içine alır. *رَزَقْنَا* kelimesiyle rızık Allah'tan geldiği, dolayısıyla onu infak eden kimsenin minnet etmemesi, yaptığı yardımı başa kakmaması gerektiği hatırlatılır. Ayrıca *نَا* harfiyle, infak ederken malın eksilmesinden korkulmaması gerektiği, rızık kaynağının Allah (celle celâluhu) olduğu hakikatine dikkat çekilir. *يُنْفِقُونَ* kelimesinde ise infak edilen malı alan kimsenin onu nafakasına yani zaruri ihtiyaçlarına sarf etmesi gerektiğine işaret vardır. Ayrıca bu kelimenin mânâsı çok geniştir. Malı içine aldığı gibi ilim, fikir, düşünce, toplumdaki itibar ve konum gibi şeyleri de kapsamına alır ve bunların da Allah yolunda harcanması gerektiğini ima eder.⁶⁰

İnfaktaki Zorluklar ve İnfak Kahramanları

İnsanın, malından başkalarına vererek infakta bulunması esasen zor bir meseledir. Zira insan, tabiatı itibarıyla cimridir ve mala düşkündür. Kur'ân insanın bu yönlerine farklı âyet-i kerimelerde dikkat çeker. İnsanın bu hususiyetine rağmen infakta bulunması, üzerinde durulması gereken önemli bir mevzudur. Evet, insan bir yönü itibarıyla mala düşkündür fakat onun bu yönü, infak etmenin ve Allah yolunda vermenin önünde büsbütün engel olacak bir durum teşkil etmez. Engel olması şöyle dursun, bu güçlü duygularla beraber infakta bulunmanın infaka değer katması dahi söz konusudur.

Nitekim hadis-i şerifte mükâfatı en büyük olan sadakanın, sağlıklıyken yani gücü kuvveti yerindeyken, mal üzerinde bir kısım tasarruflarda bulunup onu nemalandıracak imkânlarla sahipken ve aynı zamanda cimrilik hislerinin baskısı altındayken, fakirlik korkusu yaşarken verilen sadaka olduğu beyan edilir.⁶¹ Evet, iş yapma gücüne sahip cimri birinin, malından infakta bulunması çok zordur. Öyle ki

başlangıçta canından koparıp veriyor gibi verir. Fakat vere vere zamanla o işi tabiatının bir yanı hâline getirebilir. Getirebilir de kendisi için kırkta biri az görür, daha fazla vermek ister. “Değil mi ki Allah *وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ* *‘Hayır adına her ne yaparsanız, Allah onu bilir.’*⁶² buyuruyor. Öyleyse neden daha fazla vermeyeyim ki!” der.

Kazanılan bu seviye, ulaşılan bu şuur, bir yönüyle Mekke’de inen âyetlerin ruhuna daha uygundur. Bilindiği üzere Mekke döneminde gelen emir ve yasaklar mutlak ve umumi olarak gelmiş, herhangi bir şarta veya kayda bağlanmamış, insanların ne kadar güçleri yetiyorsa o kadar yapmalarına imkân tanımıştır. Medine’de inen hükümler ise belli şartlara bağlanmış, sayı ve sınırları belirlenerek vazedilmiştir. Dolayısıyla Medenî hükümler, bütün insanları içine alacak şekilde açıktır, objektiftir, insan takatine daha uygundur, belirtildiği şekilde eda edildiğinde mesuliyet yerine getirilmiş olur. Her mükellef insan için geçerli olan hükümler, Medenî hükümlerdir. Özellikle de iradesinin hakkını verip de himmetini âli tutmakta zorlananlara asgari seviyede bu hükümleri yerine getirmeleri salıklanmalı, daha ötesi yüklenmemelidir. Fakat kendini tamamen Allah’a adanmış, her şeyi *fenafillah-bekabillah-maallah* ufkundan temaşa eden ehlullah ve arif-i billah olan kimseler, Mekke’de inen âyetlerin muhtevasıyla amel etmek isterlerse bu da yadırganmamalı, onlara karşı çıkılmamalıdır. Yadırgama ve karşı çıkma bir yana saygıyla karşılanmalıdır. Zira Mekke’de inen âyetlerin mutlaklığı onların ibadet aşk u iştiyakını kamçılar. Onlar sınırlı sayıda ve belli şartlarda emredilen hükümleri kendileri adına yeterli görmez, Allah’a daha çok şükreden kul olma adına aşkın bir kulluk sergilemek isterler. İradelerini zorlar, normal bir insan takatinin sınırlarını aşmaya çalışır, âdeta insan üstü bir performans ortaya koyarlar. Mesela namaz beş vakit olarak farz olsa bile, onlar günlerinin önemli bir bölümünü namaz kılarak geçirirler. Bunların arasında İmam Zeynülâbidîn, Bişr İbn el-Mufaddal, Ebû Osman en-Nehdî, Ahmed İbn Hanbel (Allah’ın rahmet ve rızası hepsinin üzerine olsun) gibi bir günde yüzlerce rekât namaz kılanlar vardır. Hayatlarının büyük bir kısmını oruçla geçirenlerin sayısı da az değildir. Zekât kırkta bir olsa bile onlar hep kırkta otuz dokuzu, belki ellerindekinin tamamını verme gayreti içinde olmuşlardır. Hatta çalışıp çabalamalarının arkasında âyet-i kerimenin ifadesiyle *“zekât verebilme”* gayesi vardır.⁶³

Vakıa Mekke döneminin sosyal ve ekonomik şartları, müşrikler tarafından yapılan baskılar ve maddî imkânsızlıklar o günkü müminleri ellerinde ne varsa kardeşleriyle paylaşmaya ve Allah yolunda vermeye sevk etmiş olabilir. Böylece onlar benzer dönemler yaşandığında müminlerin örnek alacağı bir davranış şekli ortaya koymuşlardır. Fakat mesele tamamen sosyal ve ekonomik şartlarla bağlantılı değildir. Bu bir anlayış ve ufuk meselesidir. Nitekim tarih boyunca geniş imkânların olduğu dönemlerde de bu anlayış ve ufku sürdürenler olmuştur.

Esasında İslam, üzerinde durmaya çalıştığımız bu Mekke anlayışı insanların sırtına

bir mesuliyet olarak yüklemeyiz. Onlara daha objektif, daha uygulanabilir bir kulluk yolu gösterir. Dediğimiz gibi, insanlar için objektif olan, kolaylık esasına bina edilen Medenî hükümlerdir, Mekkî hükümler değildir. Zira din kolaylıktır, insanı kolay olanla mükellef tutar. Ancak öte taraftan, daha fazlasını yapmak isteyenlere de – dinî hayatı altından kalkılmaz hâle getirmemek ve başkalarının hukukunu ihlal etmemek şartıyla– bir sınır koymaz. Bu açıdan gayreti ve himmeti yüksek olanlar, meâlîye açılmak isteyenler, istedikleri kadar namaz kılabilir, arzu ettikleri kadar oruç tutabilir ve diledikleri kadar mallarından infak edebilirler. Bu anlayışa kaynaklık teşkil edecek bazı rivayetler de vardır. Mesela Peygamber Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) bir hadislerinde şöyle buyururlar: **إِنَّ فِي الْمَالِ لَحَقًّا سِوَى الزَّكَاةِ** *“Malda, zekâtın dışında verilmesi gereken başka haklar da vardır.”*⁶⁴

Allah Teâlâ, مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ *“Bizim verdiklerimizden...”* buyurmak suretiyle rızık sahibinin Kendisi olduğunu hatırlatmış ve ne kadar infak edilmesi gerektiğine dair bir sınır koymamıştır. Yukarıda bahsedilen Mekkî şuur perspektifinden bu âyete bakıldığında, inananların ellerindeki kendi mallarıymış gibi görmemeleri, kendilerini birer emanetçi ve dağıtıcı olarak telakki etmeleri, rızıkın biteceğinden korkmamaları, onlar verdikçe Rezzak olan Allah Teâlâ'nın da onlara fazlasıyla vereceğine inanarak vermeleri gerektiği neticesi çıkarılabilir.

Âyetteki **يُنْفِقُونَ** fiilinin muzari sigasıyla gelmesi, teceddüt ifade eder. Yani müttakiler iman ve namazda olduğu gibi zekâta da her zaman dinamik ve aktiftirler. Yani onlar hep infak ederler, onu kesintiye uğratmazlar, aksatmazlar ve nihayet onu alışkanlık hâline getirirler. Vermeye öyle alışır ki veremedikleri zaman rahatsızlık duyar, eksiklik hissederler. Hatta çalışıp kazanmalarını dahi vermeye bağlarlar, vermek için kazanırlar. Böylece **وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ** âyetine dair yaklaşımlardan biri olan *“Onlar zekât için faaliyet gösterirler.”*⁶⁵ *şeklindeki mânânın mazharı olurlar. Dünyevî bir ameli bile ibadet niyetiyle yaparak günlük işlerini de ibadet hâline getirirler. Çünkü müminin niyeti amelinden hayırlıdır.*⁶⁶

Esasen her ibadette bir meşakkat vardır. Abdestte, namazda, oruçta, hacda belli ölçüde bir zorluk söz konusudur. Zekât ve sadaka vermenin de kendine göre bir zorluğu vardır. Ancak bu aşılamayacak bir zorluk değildir. Zira Allah, insana gücünün üstünde yük yüklemeyiz. Hem insan zamanla bu zorlukları aşar ve zekâtını vermenin yanında, Bediüzzaman'ın ifadeleri içerisinde, zekâtın yavruları olan sadaka ve teberruda da bulunur.⁶⁷ Yani zekâta tabi olan ve farz olmasa da vacip, sünnet, adap derecesinde bir kısım harcamalar da yapar. Bunları yaparken şunu da bilir ki her zorluk oranında mükâfat, her meşakkat ölçüsünde kazanç vardır. Önemli olan, yavaş yavaş vermeye alışmak, içteki cimrilik duygusunu aşmak ve sonunda birer infak kahramanı olabilmektir. Böyle bir kahramanlık sayesinde zekât ve sadaka başta olmak üzere infakın bütün çeşitleri fertler ve toplumlar arasında bir

köprü olur. Fakirlerle zenginlerin, hatta bunların ötesinde çeşitli sınıf ve toplumların buluşup yardımlaşmalarını, merhamet ve saygıyla kucaklaşıp kaynaşmalarını sağlayan sarsılmaz bir köprü... Nitekim Resûl-ü Ekrem Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) **الزَّكَاةُ قَنْطَرَةُ الْإِسْلَامِ** “Zekât, İslam’ın köprüsüdür.”⁶⁸ *buyurmak suretiyle zekât ve diğer infak çeşitlerinin bu geniş çaplı fonksiyonuna dikkat çekmiştir.*

Rızık Mahiyeti

Sözün burasında, ulema arasında ihtilaf konusu olan, haram yollarla kazanılan şeylerin rızık sayılıp sayılmayacağı hususuna da temas etmekte fayda var. Ehl-i Sünnet uleması, haram da olsa rızık Allah’tan geldiğini kabul etmişlerdir. Mutezile ise bunun rızık sayılamayacağını belirtmiştir.⁶⁹ Ehl-i Sünnet’in nokta-i nazarı, “rızık yaratılması” açısından yapılan bir değerlendirmedir. Yani iyi de kötü de helal de haram da Allah tarafından yaratılmaktadır. Fakat yaratma fiili ile rıza ayrı şeylerdir. Allah helali de haramı da yaratır ancak helalden razı olduğu hâlde haramdan razı olmaz.

Öyleyse rızık konusunu Allah’ın razı olup olmaması açısından ele almak en doğrusudur. Buna göre insan, Allah’ın haram kıldığı şeyi yediğinde onun için rızık olabilese de esasen Allah o haramın insana rızık olmasından razı değildir. Allah’ın insan için razı olduğu rızık, helal rızıktır. Hayrı da şerri de yaratan Allah’tır fakat O’nun hayra rızası vardır, şerre rızası yoktur. Bu açıdan, **وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ** cümlesinde kastedilen rızık, helal rızıktır. Diğer bir ifadeyle, haram yollardan insana gelen değil, insanın kendi kesbiyle, helal yollardan elde ettiği şey rızıktır. Yalan, hile, spekülasyon, gasp, dolandırıcılık, yolsuzluk, hırsızlıkla elde edilen şeyler rızık değildir. Dolayısıyla zekât ve sadakalar bunlardan verilmez ve verilmemelidir.

-
- ³⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* 1/654.
- ³⁹ Bkz.: Bediüzzaman, *Mesnevî-i Nûriye*, s. 228, 236, 237 (Nokta, Dördüncü Burhan).
- ⁴⁰ Bediüzzaman, *Mesnevî-i Nûriye*, s. 236 (Nokta, Dördüncü Burhan).
- ⁴¹ Sebe sûresi, 34/54.
- ⁴² Aliyyü'l-Kârî, *er-Raddü ale'l-kâilîn bi vahdeti'l-vücûd*, 1/16, 90.
- ⁴³ Nisâ sûresi, 4/153.
- ⁴⁴ İbn Mâce, *fiten* 34; Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned*, 1/84.
- ⁴⁵ İbn Mâce, *fiten* 34.
- ⁴⁶ Ebû Dâvûd, *Mehdi* 1; Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned*, 2/117-118.
- ⁴⁷ Mü'minûn sûresi, 23/2.
- ⁴⁸ Meâric sûresi, 70/23.
- ⁴⁹ Mü'minûn sûresi, 23/9.
- ⁵⁰ Bakara sûresi 2/238.
- ⁵¹ Buhârî, *rikak* 18; Müslim, *salâtü'l-müsâfirîn* 216-218, *salâtü'l-münâfikîn* 78.
- ⁵² Bkz.: Buhârî, *ezan* 69, *seher* 3, 4, *imân* 15, *ahbar* 1; Müslim, *mesâcid* 97, 99, 102.
- ⁵³ Bkz.: İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/442.
- ⁵⁴ et-Taberanî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 3/263.
- ⁵⁵ Bediüzzaman, *Sözler*, s.42 (Dokuzuncu Söz, Birinci Nükte)
- ⁵⁶ et-Taberanî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 12/84.
- ⁵⁷ İbn Ebi'l-İzz, *Şerhu Akîdeti't-Tahâviyye*, s. 375, 533.
- ⁵⁸ er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 9/44.
- ⁵⁹ Enfâl sûresi, 8/2.
- ⁶⁰ Bkz.: Bediüzzaman, *İşârâtü'l-İcâz*, s. 43-44.
- ⁶¹ Bkz.: Buhârî, *zekât* 11; *vesâyâ* 7; Müslim, *zekât* 92, 93.
- ⁶² Bakara sûresi, 2/215.
- ⁶³ Mü'minûn sûresi, 23/4.
- ⁶⁴ Tirmizî, *zekât* 27; Dârimî, *zekât* 17..
- ⁶⁵ Mü'minûn sûresi, 23/4.
- ⁶⁶ et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 6/185-186; el-Beyhakî, *es-Sünenü's-suğrâ* s.20.
- ⁶⁷ Bediüzzaman, *İşârâtü'l-İcâz*, s. 45.
- ⁶⁸ et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 8/380; el-Kudâî, *Müsnedü'ş-Şihâb*, 1/183.
- ⁶⁹ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 257.

وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ

“Onlar Sana indirilen Kitab’a da Senden önce indirilenlere de inanırlar.”

(Bakara sûresi, 2/4)

Allah’ın İndirdiklerine İman

Kur’ân’ın tamamı henüz inmemişken “Sana indirilen” diyerek onun tamamı inmiş gibi bahsedilmesi, meselenin *tağlib* tarikiyle beyanından ibarettir. Böylece henüz inmemiş olan âyetler de inmiş gibi kabul edilmiştir. Demek istenen şudur: Kur’ân’ın şu âna kadar inen âyetleri gibi geri kalanı da inecektir ve netice itibarıyla Sana inen bütün âyetlere inanmaları gerekecektir.

Âyetteki “Senden önce indirilenler” ifadesinden maksat, Tevrat ve İncil başta olmak üzere Allah tarafından peygamberlere indirilen kitap ve sahifelerdir. Allah ne indirmişse, ona inanmak gerekir. Yoksa burada Ehl-i Kitab’ın elinde tahrif edilmiş, bozulmuş olarak bulunan Kitab-ı Mukaddes denilen kitabın mevcut hâli ve tamamı kastedilmez. Çünkü o kitabın tamamı korunamamıştır; kimi âyetler çıkarılmış, kimisi bozulmuş, yer yer de kitabın içine onun aslından olmayan sözler sokuşturulmuştur. Yani kitap, bizzat onların kendi elleriyle bozulmuştur. Öyleyse müminler, önceki kitapların inmiş olan saf hâline, bugünkü hâllerinde de bozulmamış kısımlarına inanırlar, bozulmuş kısımlarına inanmazlar. Bu mânâ bir hadis-i şerifle de uyum içindedir. Allah Resûlü (sallallâhu aleyhi ve sellem) şöyle buyurur: “Ehl-i Kitab’ı ne tasdik edin ne de yalanlayın. Onlara deyin ki ‘Biz, bize indirilene ve ... Musa’ya, İsa’ya verilenlere inanırız.’⁷⁰”⁷¹

Bu açıdan âyetin mânâsını “Senden önceki indirilenlere indikleri şekliyle inananlar” diye anlamak ve meal verirken böyle ifade etmek daha doğru olur. Ehl-i Kitap da ancak kendi peygamberlerine inenlere indikleri gibi inanırlarsa gerçekten inanmış olurlar. Ayrıca hem kendilerine inene indikleri şekliyle hem de Kur’ân’a inanırlarsa, hadis-i şerifin ifadesiyle, iki kat sevap kazanırlar.⁷²

İman edilecek hususlar arasında icmal ve tafsil ayırımı da söz konusudur. Şöyle ki; Allah’a inanmak, iman esaslarının başıdır, Üstad Bediüzzaman’ın ifadesiyle, kutb-u âzamıdır.⁷³ Allah’a inanan, zımnî olarak O’nun gönderdiği Resûl’e de inanır. Allah ve Resûl’üne inanmak, icmalî imandır. Bu icmal, kendi içinde diğer iman rükünlerini de ihtiva eder. Buna göre Allah ve Resûl’üne inanan, Allah’ın Resûl’üne gönderdiği, Resûl’ün bir mesaj olarak insanlığa sunduğu kitaba da inanır. Kitab’a inanan, onda anlatılan haşir, kabir, kader, melaike, cennet, cehennem, sırat, mizan gibi hakikatlere de inanmış olur. O yüzden Allah’a ve Resûl’üne inandığını söyleyenin, ayrıca Kitab’a ve ahirete inandığını söylemesi gerekmez. Dolayısıyla “Lâ ilâhe illallah deyin,

kurtulun!”⁷⁴ ifadesinde, icmalî iman ifade edilirken tafsilî iman da kastedilmiş olmaktadır. İman esasları arasında telâzum vardır. Yani her bir iman esası diğereine inanmayı gerektirir. Bunları parçalara ayırarak bir kısmına inanıp bir kısmını reddetmek mümkün değildir. Bediüzzaman Hazretleri bu hakikati “İman, altı rüknünden çıkan öyle bir vahdânî hakikattir ki tefrik kabul etmez ve öyle bir küllîdir ki tecezzî kaldırmaz ve öyle bir külldür ki kabil-i inkısam olmazlar.”⁷⁵ sözüyle ifade etmiştir.

Önceki Kitaplara İman

Şahsen Bakara Sûre-i Celîlesinin bu ikinci âyet-i kerimesini Ehl-i Kitap’la diyalog açısından da çok önemli görüyorum. Kur’ân bu âyetle bizi yumuşak bir üslupla ve icmali şekilde geçmiş peygamberleri ve onlara indirilenleri kabule çağırıyor. Dahası, böyle bir kabulü Kur’ân’dan istifade için koşulan şartlar arasında sayıyor. Yani Kur’ân’dan istifade etmek ve müttakilerden sayılabilmek için ondan evvel inen kitaplara da inanmak gerekiyor. Evet, daha Kur’ân’ın başında böyle bir meselenin nazara verilmesi diyalog adına önem arz ediyor. İslam’ın geçmiş kitaplara bakışını gösterme adına bu ve benzeri âyetlerin mazmununun onlara anlatılması çok önemlidir. Yani bizim geçmiş bütün peygamberlere ve onlara indirilenlere inandığımız, aralarında herhangi bir ayırım da yapmadığımız kendilerine ifade edilmelidir.

Ahirete Yakînen İnanmak

Ahiret hayatı ölümden itibaren başlar. Hadis-i şeriflere bakıldığında ahiretin, ilk menzil olan kabir hayatıyla başladığı anlaşılır. Nitekim sahabe efendilerimiz de meseleyi böyle değerlendirmişlerdir. Dolayısıyla ölümden sonra her biri ayrı birer menzil olan kabir hayatı, ardından gelen kıyametin kopuşu, mahşer meydanında toplanma, amel arşivi olan kitapların açılması, mizan, hesapların görülmesi, sırat ve nihayet cennet ve cehennem hepsi ahiret kavramı içinde mütalaa edilir.

Âyet-i celîlede kitaplar hakkında sadece *inanma* kelimesi kullanıldığı hâlde ahiret için “*yakînen (kesin) inanırlar*” mânâsına *يُوقِنُونَ* deniliyor. Bunun hikmeti, ahiretin gözle görülmemesi, onu izah ve ispat için özel ceht ve gayret gerekmesidir. Allah’ın indirdiği kitaplara inanmanın şöyle ya da böyle bir izahı ve ispatı vardır. Fakat ahirete inanmak için ekstra bir çaba ortaya koymak gerekir. Bu yüzden Kur’ân, daha derin bir itikadı ifade eden *yakîn* tabirini kullanıyor.

İnsanda yakîn hâsıl olması için onun, salih amelin yanında zihnî ve kalbî bir çaba içerisinde olması, bir de Resûlullah Efendimiz’in (sallallâhu aleyhi ve sellem) yaptığı gibi onu Cenab-ı Hak’tan istemesi gerekir. Ahiretin, tevhid ve nübüvvetin yanında Kur’ân’ın üçüncü temel konusu olması ve ahiretle alâkalı âyetlerin pek çoğunda kâinattan misaller verilmesi de bu çabanın gerekliliğini ortaya koyar. Sonraki âyette

konunun felaha bağlanması da kurtuluşun bu yakîne bağlı olduğunu gösterir. Dolayısıyla ancak yakîne erenler felaha kavuşacaklardır. Bu da hiç şüphe duymayacak, zanna yer bırakmayacak şekilde riyazî katiyet içerisinde inanmaya bağlıdır. Böyle bir iman ise ciddi bir inceleme, araştırma, tefekkür, tezekkür ve yalvarıp yakarmayı gerektirir.

²⁰ Bakara sûresi, 2/136; Âl-i İmran sûresi, 3/84.

²¹ Buhârî, *tefsir* (2) 11, *i'tisâm* 25; Ebû Dâvûd, *ilim* 2.

²² Bkz.: Buhârî, *cihâd* 145, *ehâdîsü'l-enbiyâ* 48, *nikâh* 13; *Müslim*, 241.

²³ Bediüzzaman, *Sözler*, s. 311(Yirmi İkinci Söz, İkinci Makam).

²⁴ Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned*, 3/492, 4/63; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/332.

²⁵ Bediüzzaman, *Şuâlar*, s. 223 (On Birinci Şuâ-Meyve Risalesi, Dokuzuncu Mesele).

أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

“İşte onlardır Rabbileri tarafından doğru yola ulaştırılanlar. Ve işte onlardır felah bulanlar.”

(Bakara sûresi, 2/5)

Felaha Erenler

Bir işaret ismi olan **أُولَئِكَ** lafzı uzağı gösterir. Burada iki defa aynı lafız kullanılarak, hidayete ulaşıp felaha erenlerin şanı yüce ve makamı yüksek insanlar olduğu ima edilmiş oluyor. O müttakiler yani gayba inanan, namazlarını ikâme eden, kendilerine verilen her türlü nimetten infakta bulunan, Kur’ân’a ve daha önce Allah’tan gelen kitap ve sahifelere inanan, ahiret hakkında yakîn sahibi olan o dereceleri yüksek insanlar, gerçek hidayete erişmiş kimseler olup aynı zamanda örnek birer rehberdirler. Gailelerden sıyrılarak çeperleri yarıp kurtuluşa erenler, imanda derin, amelde daim olan o kâmet-i bâlâlar olacaktır. Ne güzel bir ilahi iltifat! Rahmeti Sonsuz bizleri o lütufla serfiraz kılsın! Âmin.

Bediüzzaman Hazretleri, *İşârâtü’l-İcâz* adlı tefsirinde bu âyetin sonunda sükût edildiğini, felaha erme ifadesinin mutlak bırakıldığını belirtir.⁷⁶ Yani burada felaha erenlerin ne ile veya ne şekilde felaha erecekleri tasrih edilmemiştir. Tâ ki herkes kendi talep ve beklentilerine göre aradığını bulabilsin. Nitekim kimileri cehennemden kurtulmayı, kimileri ebediyete mazhar olmayı, kimileri cennete girmeyi, kimileri de rü’yetullah ve rıza-i ilâhiyi hedefler ve bunlarla felaha ereceğini ümit eder.

Genel olarak müminler, ahiretin varlığına inanır, cehennemden kurtulmayı ve cennete girmeyi samimi olarak isterler. Hayatlarını kalb ve ruh etrafında örgüleyenler ise cennet-cehennem mülâhazalarının da ötesinde Allah’ın rızası ve O’nu görebilmenin (rü’yetullah) peşindedirler. Onlar sürekli Allah’ın rızasına erme, O’na ve Resûl’üne kavuşma mülâhazalarıyla oturup kalkarlar ve ötelere ait beklentileri de hep bu istikamette olur. Dolayısıyla onların bu âyetin sonundaki sükûttan anladıkları da işte bu yüksek ufuktan ibarettir. Bu rıza kahramanlarının, bu rü’yet müştaklarının gözünde diğer cennet nimetleri, bütün cazibelerine rağmen, parlak görünmeyebilir, onların tamahlarını celbetmeyebilir. Daha önce gayba iman konusunda da geçtiği üzere bu bir vicdanî duyuş ve marifette derinlik meselesidir. Zirve seviyede felaha erenlerin de bu talihliler olduğunda hiç şüphe yoktur.

Âyet-i kerimede hidayet üzere olanlar ile felaha erenler bir atıf vav’ı ile birbirine bağlanıp beraber zikrediliyor. Bu ikisi arasında sebep sonuç veya illet malul gibi bir

irtibat vardır. Buna göre hidayet, felahın vesilesidir, yoludur, sebebidir. *Felah* da hidayet neticesi ve meyvesidir. Dolayısıyla hidayet olmadan, yani inanılması gereken esaslara inanarak hakkı bulmadan, hakikate uyanmadan kurtuluş katiyen söz konusu değildir.

²⁶ Bkz.: Bediüzzaman, *İşârâtü'l-İcâz*, s. 63.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ

“İnkâra saplanan ve inkârda ısrar edenleri uyarırsan da uyarırsan da onlar için birdir, imana gelmezler.”

(Bakara sûresi, 2/6)

Tebşirden Sonra İnzar

Kur’ân’da hâkim olan üslup çeşitlerinden biri de tebşir (müjdeleme) ve inzarın (ikaz etme, sakındırma) art arda gelmesidir. Bir âyette müjde varsa ardından gelen âyette ikaz ve inzar vardır. Bazen birkaç âyette tebşir, sonraki birkaç âyette de inzar yer alır. Âyetler arasında söz konusu olan bu mukabele, bazen konular, hatta bazen sûreler arasında da görülebilmektedir. Mesela Fîl Sûresi’nde bir inzar ve tehdit vardır. Arkasından gelen Kureyş Sûresi’nde ise emniyet ve güven içerisinde yapılabilen ticaret imkânından bahsedilerek bir müjde havası estirilir. Mesela Peygamber Efendimiz’in (sallallâhu aleyhi ve sellem) ilk vahiyden sonra yaşadığı yalnızlık, hüzn ve gurbetin ardından inen Duhâ Sûresi ile onun ardından gelen İnşirâh Sûresi art arda müjdelerle insanın içine genişlik verir. Hemen sonraki Tîn ve Alâk sûrelerinde ise müjde ve uyarı birlikte gelir.

Bakara Sûre-i Celîlesinin başındaki beş âyet tebşir ifade ediyordu. Orada gayba iman, ibadet, geçmiş semavi kitaplara inanma, ahiret hakkında yakîn ve kurtuluş söz konusuydu. Bu hususları sayarak Allah Teâlâ, bizleri güzel sıfatlarla sıfatlanmaya tergi ve teşvik etmişti. Ardından “Müttakilerin hâli ve akıbeti böyle, peki takva dairesine girmemekte inat eden o inkârcıların akıbeti ne olacak?” şeklindeki mukadder bir soruya cevap mahiyetinde kâfirlerden ve münafıklardan bahseden âyetler gelir. Bu âyetlerin muhtevası ise inzar ve korkutma ağırlıklıdır. Orada hem kâfir ve münafıkların akıbetleri ortaya konur hem de onların sahip olduğu kötü vasıflardan sakındırılır.

Burada müminlerle alâkalı tebşir ifade eden âyetler tekit edatı olmadan gelir. Kâfirlerden bahseden inzar muhtevalı âyetlerin başında tekit edatlarından biri olan **إِنَّ** bulunur. Bunun hikmeti ile ilgili şu düşünülebilir: Müttakilerin Allah’a, ahirete ve diğer iman esaslarına inanmasında, mükellef oldukları ibadetleri yerine getirmelerinde bir tereddütleri yoktur. Bu yüzden müttakiler anlatılırken tekit ve teyide ihtiyaç duyulmamıştır. Kâfirler ise iman esasları hakkında tereddüt ve şüphe içerisinde olduklarından, Peygamber’e (aleyhissalâtü vessalam) muhatap oldukları hâlde onu kabul etmediklerinden dolayı onlarla alâkalı âyetler tekitle gelmiştir.

Küfrün Mânâsı

Küfür (küfr), *kefera* kelimesinin masdarıdır. *Kefera*, örttü, kapattı, perdeledi mânâlarına gelir. Bu fiili işleyen *kâfir* ise örten, kapatan, perdeleyen demek olur. Sözlükte bu mânâ gözetilerek çiftçiye, tohumu toprağa atıp üzerini örttüğünden dolayı, kâfir dendiği gibi, güneş ışığını perdeleyip kapattığı için geceye de kâfir denir.^z

İnsanlık âlemindeki kâfire gelince o, fitratındaki, kalbindeki inanma nüvesinin üstünü örter ve onu fonksiyonsuz hâle getirir. Gerek içine düştüğü ve bir türlü kurtulamadığı kibirle, gerek işlediği zulümle ve diğer günahlarla kâfir, kalbindeki iman tohumunu yavaş yavaş kapatır. Küfür ve günahlarına devam ettikçe iman tohumunun etrafındaki perde kalınlaşır ve bir müddet sonra âdeta üzerine zift dökülmüş gibi olur. Nihayet zamanla o nüve büsbütün yok olur gider ve bir daha da dirilmeye imkân bulamaz.

İnanmayacak olan kâfirlerin özelliklerini anlatan başka âyetler de vardır. Bütüncül bir nazarla o âyetlere bakıldığında oralarda anlatılanların, burada bahsedilen inkârcı tipi tasvir ettiği görülecektir. O inkârcılar, küfre şartlanmış, ön yargılı, atalarının yanlış inandığı yolda ısrar eden, hakikate dair pek çok delil görmelerine rağmen düşünmeyen, akletmeyen, kör, sağır ve dilsiz kesilmiş bir güruhtur. İşte bu özelliklerinden dolayı onların kalblerine mühür vurulmuştur. Kararmış kalbleriyle nuranî mesajları alıp kabul etmeleri mümkün değildir. Zira onlar fitratlarındaki inanma nüvesinin üstünü kapatmış, üzerine zift dökülmüş ve inanma kabiliyetlerini bütün bütün kaybetmişlerdir. Onların mesmûâta (duyup işittikleri âyetlerdeki hakikatlere) karşı kulakları kapalıdır. Tekvinî emirlere karşı gözlerine perde inmiştir. Başlarına gelen musibetlerden dahi bir şey anlamazlar. Bilgiyi elde etmede iki mühim vasıta olan kulak ve göz kendi fonksiyonunu eda etmeyince de kalb imana vesile olabilecek şeylerden mahrum kalmış olur.

Küfrün Çeşitleri

Küfrün ve kâfirin çeşitleri vardır. Kâfirlerin bir kısmı bile bile inkâra sapar ve küfürde ısrar ederler. Diğer bir kısmı ise bilmemezlikten dolayı küfre saplanırlar. Burada bahsedilen kâfirler, bile bile inkâr eden, ısrarla inkâr tarafını tutan, bütün inat duygusunu küfürde sebat etmek için kullanan, dahası müminlere karşı küfrü savunan, hatta onlara baskı yapıp zulmeden kimselerdir.

كَفَرُوا “*inkâr ettiler.*” kelimesi fiil olması itibarıyla teceddüt yani yenilenme ifade eder. Onlar her gelen âyeti inkâr eder ve küfürlerini sürekli tazelerler demektir. Böylelerinin varacağı en son nokta, mahiyetlerindeki inanma istidadını bütün bütün köreltmeleridir. Gerçi bu tür kâfirlerin bile başlangıçta belli ölçüde bazı şeylere inançları olabilir. Eğer böyle ise bu tür kimselere mutlak kâfir de denmez. Mesela içlerinde Allah’a inananlar, bir yaratıcı fikrine sahip olanlar, meleklerle inananlar veya icmalen de olsa haşr u neşre zihninde yer açanlar bulunabilir. Hatta

Allah'ın kitap indireceğine, peygamber göndereceğine inananlar bile olabilir. Literatürde böyle bir tabir yok ama bunlara *mukayyet kâfir* denebilir. Ne var ki burada bahsedilen kâfirlerden bir kısmı bu tür inançlara sahip olsalar bile onlar Peygamber Efendimiz'i (sallallâhu aleyhi ve sellem) inkâr etmek suretiyle bütün inandıklarını inkâr etme durumuna düşmüşlerdir. Zira iman bir bütündür, bölünme, parçalanma kabul etmez.

Küfür, tabiatı itibarıyla negatif bir mânâ taşır. Onun mahiyetinde tahrip edicilik ve yıkıcılık vardır. İman ise pozitif bir mahiyete sahiptir. Onun aslını; gerçekliği kabul, bozulanı tamir ve özü itibarıyla inşa etme düşüncesi oluşturur. Küfür, iman unsurlarından yalnız bir tanesinin bulunmaması ile meydana gelirken iman sarayı, inanılması gereken bütün esasların, bütün rükünlerin bir arada bulunmasıyla inşa edilebilir. Mesela bir kimse sadece melekleri inkâr etse küfre girmiş olur. Diğer bütün iman esaslarına inansa bile iman sarayını inşa edememiş demektir. Mantık tabirleriyle ifade edilecek olursa küfür *sâlîbe-i cüz'îye* (tikel olumsuz) ile meydana gelirken iman *mûcibe-i külliye* (tümel olumlu) ile sabit olur.⁷⁸

Küfrün *kalbî, kavlî, fiilî* olarak ayırımı da söz konusudur. Kâfir bazen kavliyle bazen de fiilleriyle küfrünü ortaya koyabilir. Bunların hepsi de hakikati örtmek, perdelemek mânâsına gelir. Kalbde olan küfür lisanla ya da fiille ortaya çıkmadıkça bilinmez. Ulema insanı küfre götürebilecek sözler üzerinde hassasiyetle durmuş ve elfaz-ı küfre dair kitaplar yazmıştır. Bunun yanında bir de insanı küfre götüren fiiller (ef'âl-i küfür) vardır. Müslümanlığa ait en küçük şeyi tahkir ve inkâr amacıyla alaya almadan tutun duvara asılmış olan tevhid cümlesini hakaret kastıyla alıp yere atmaya, oradan da Kur'ân'a açıkça saygısızlıkta bulunmaya kadar pek çok fiil akla gelebilir.

Uyarmak Esastır

Tefsirlerde bu âyetin kimler hakkında indiğinden bahsedilirken müşriklerin ya da Yahudilerin ileri gelenlerinden söz edilir. Mekke'nin meşhur küfür babaları da yıllarca inkâr edip durdular. Mazileri tamamen küfür bataklığında geçmişti. Bedir'de ölecekleri âna kadar küfürlerini katlayarak devam ettirdiler. Medine'deki Yahudilerin çoğunun da aynı şekilde küfürde ısrar ettiklerine şahit oluyoruz. Âyet o günkü bazı kâfirlerin küfürde ısrarlarından dolayı inmiş olsa da hükmü benzer bütün inkârcıları içine alır. Zira buradaki hitap umumdur. Usuldeki meşhur kaideyle "Sebebin hususiliği, hükmün umumiliğine mâni değildir."⁷⁹ Dolayısıyla yukarıda geçen küfür vasıflarını taşıyan hem o günün hem diğer zamanların hem de bugünün azılı inkârcıları aynı kategoriye girerler.

Uyarı ve ikazlardan bir şey anlamayacak olanlar, küfürde inat ve ısrar edip bile Allah'ı, Peygamber'i inkâr edenlerdir. Bunlara tebşir edalı bir tebliğden ziyade ikaz ağırlıklı bir hitap gerekmektedir. Çünkü bunlar tebliğ ve irşada kapalıdırlar.

Bilmediğinden, cahil kaldığından, yanlış yönlendirildiğinden veya yanlış anladığından dolayı inkâr edenler ise bu kategoriye girmezler. Dolayısıyla bunların inanıp ışığa uyanmaları, Allah'ı bulmaları, ahiretlerini mamur kılmaları her zaman söz konusudur. Nitekim Peygamber Efendimiz'e (sallallâhu aleyhi ve sellem) küfür cehpesinden ilk olumlu cevap verenler bu tür insanlar olmuştur. Öyleyse muhatap alma, tebliğde bulunma ve ilgilenme açısından bu tür insanlara öncelik verilmesi gerekir. Zira bunlar konuşmaya, anlaşmaya ve kabule daha istidatlı ve müsaittirler. Ön yargılara takılmazlar, küfre şartlanmamışlardır. Hâsılı, tebliğ ve irşatta her zaman bir sıralamaya ihtiyaç duyulacaktır.

Bu ifadelerimizden küfürde ısrar edenlerin tebliğ dışında bırakılması gerektiği şeklinde bir mânâ da anlaşılmalıdır. Kendini büsbütün kapatmış kişilerin çeşitli yol ve metotlarla uyarılması, onları bekleyen korkunç akıbetten haberdar edilmesi başta peygamberler olmak üzere bütün müminlerin vazifesidir. İkaz ve inzar muhtevalı âyetlerin mutlak ifadelerinden anlaşılın mânâ da budur. Nitekim bir âyette *“Ey Şânı Yüce Nebi, Sen Rabbinden Sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, peygamberlik vazifeni yapmamış olursun.”*⁸⁰ buyrulurken *esas vazifenin tebliğ olduğu ve tebliğin de herkese şamil bulunduğu hatırlatılır.*

Bu sebeple âyet-i kerimedeki “O inkâr edenleri uyarsan da uyarman da onlar için birdir!” ifadesinden, “Onları uyarman da olur!” gibi bir mânâ çıkarılmamalıdır. Nitekim Peygamber Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) Ebû Cehil'i ve Mekke'nin diğer ileri gelen müşriklerini değişik vesilelerle kaç defa ikaz etmiştir. Uyarma işini yapacak kişiler açısından uyarıp uyarılmamak eşit değildir. Onlar uyarmakla mesul ve vazifelidirler. Uyarıp uyarılmamanın eşit olduğu kesim, muhataplardır. Bunun içindir ki *سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ* değil de *سَوَاءٌ عَلَيْكَ* denilmiştir. Yani onlar öyle küfre kilitlenmişlerdir ki sen vazifeni eda adına elinden geleni yapsan bile (ki yapmalısın), onlara bu uyarılar fayda vermeyecektir.

Uyarmanın Gerekçesi

Burada akla şöyle bir soru gelebilir: “Küfür üzere kalacakları kesinleşmiş ve artık inanmayacakları ifade edilmiş olanları uyarmanın mânâsı nedir?” Muhataplar ne kadar küfürde ısrar ederlerse etsinler, hakikatlere ne kadar kapalı olurlarsa olsunlar Peygamber ve müminlerin her şeye rağmen vazifelerini ifa etmeleri gerekir. Bu da herkese bir şekilde Allah'ın mesajının ulaştırılmasıdır. Bu meselenin fazileti ve sevabı öyle büyüktür ki onu takdir etmek bizi aşar. *İkinci* bir husus, bu vazife yerine getirildiğinde kâfirlerin ahirette “Bizi uyaran olmadı!” şeklinde ileri sürmeleri muhtemel mazeretlerinin önüne geçilmiş olmasıdır. Ayrıca her ne kadar bazı kâfirler tamamen küfre kilitlenmiş olsalar ve bu sebeple haklarında bu yönde hüküm verilmiş olsa da ilk fitratları ve özleri itibarıyla imana müsait yaratılmalarından dolayı –bize bakan yönüyle– inanmalarına dair bir ihtimal her

zaman söz konusudur. Çünkü biz insan olarak sınırlı ilmimizle onların son durumlarını bilemeyiz. Kimin hakkında ne hüküm verilmiş, kesin bir şey diyemeyiz. Dolayısıyla biz işin bize bakan yönü itibarıyla tebliğ ve irşada devam ederiz.

Diğer yandan, bazı müfessirlerin de dikkat çektiği üzere, bu âyet-i kerime gayba ait bir olayı bildirdiği ve bu da gerçekleştiği için Kur'ân'ın bir mucizesidir. Aynı zamanda Peygamber Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) peygamberliğine dair de bir delil teşkil eder. Nitekim haklarında küfür kesinleşmiş olan o kimseler küfür üzere ölmüşlerdir. Bunlar o gün itibarıyla az çok bilinen kimselerdir. Mekke'deki küfür babaları düşünülüğünde bunların Ebû Cehil, Utbe, Şeybe, İbn Ebî Muayt gibi kimseler olduğu tahmin edilebilirdi. Ve bunlar, haber verildiği gibi küfür üzere ölüp gitmişlerdir. Böylece Peygamber Efendimiz'in getirmiş olduğu haber aynen tahakkuk etmiştir.

Gücü Aşan Bir Durum mu?

Diğer bir husus da kâfirlerin inanmayacakları ifade edildiği hâlde onların uyarılması ve inzar edilmesinin bir teklif-i malâ yutâk (gücün üstünde sorumluluk) olup olmamasıdır? Şu muhakkak ki Allah Teâlâ insana gücünün üstünde yük yüklemeyiz. İnanmak insanın kabiliyet ve kudretini aşkın bir mesele değildir. İnsan, vahyin ışığında akli ve duyuları yardımıyla varlıktaki delilleri değerlendirerek Allah'a, ahirete inanabilir. Hatta Mâtürîdîlere göre hiç peygamber gelmese bile insan, akıyla Yaratıcıyı bilmek ve bulmakla mükelleftir.⁸¹ Bu bazılarınca çok zor hatta imkânsız gibi görünse de İmam Mâtürîdî ve onun talebeleri marifetullah (Allah'ı bilip tanıma) hususunda insan aklını yeterli görmüşlerdir.

Burada söz konusu olan husus, bahsedilen kâfirlerin, iradelerini kötüye kullanmak suretiyle inanmaya mecallerinin kalmaması ve kalblerinin mühürlenmesidir. Eğer ortada takati aşan bir şey varsa yani inanma imkân ve ihtimalleri kalmamışsa bu, Allah'ın inanmaları için vermiş olduğu iradeyi onların tamamen kötüye kullanmaları, akıllarını inanma yönünde işletmemeleri, duyularını hakkı bulmada kullanmamaları sebebiyledir. İnkâr etme sebepleri ne olursa olsun fark etmez. İster bakış açısı bozukluğu ister zulüm ister kibir isterse Peygamber Efendimiz'i (sallallâhu aleyhi ve sellem) –hâşâ– küçük görmeleri olsun netice değişmez. Evet, kalblerinin mühürlenmesi kendi yapıp ettikleri yanlışlar yüzünden, bir başka ifadeyle eğri büğrü küfür yollarına sapmaları sebebiyle tahakkuk etmiştir. Bu neticeyi yaratan şüphesiz Yüce Allah'tır fakat bu neticenin yaratılmasına sebep olanlar kâfirlerin ta kendileridir. Yoksa –hâşâ– Allah onların inanmasını istemiyor değildir. Ancak onların asla inanmayacaklarını ezelî ilmiyle bilmektedir.

Öyleyse meseleye teorik olarak bir prensibin (teklîf-i malâ yutâk) tahakkukundan ziyade fiilî bir durum olarak bakmak gerekir. Evet ortada fiilî bir durum vardır. Fiilî durumlarda ise insan iradesi ve sebepler rol oynar. Dolayısıyla inanmamadaki

mesuliyet tamamen kâfirlerin kendilerine aittir. Her Şeye rağmen bazı kâfirlerin iman etmelerinin imkânsızlığından dolayı onlara yapılacak iman teklifi, teklif-i malâ yutâk mânâsına gelecekse bu, Allah Teâlâ'nın neyin nasıl meydana geleceğini ezelden bilmesi ağısındanandır. Üstad Bediüzzaman'ın ifadesiyle, ne nasıl vaki olacaksa Allah onu öyle bilir.⁸² Yoksa –hâşâ– Allah (celle celâluhu), kâfirler tercihini yaptıktan sonra onların inanmayacağını görmüş ve bilmiş değildir. Aksi takdirde, O'nun ilmine hudûs (sonradan olma) gibi bir isnatta bulunulmuş olur ki bu iman esaslarına zıttır. Allah o inatçı ve ısrarcı kâfirlerin inanmayacaklarını, inanmak için bir ceht ve gayret ortaya koymayacaklarını biliyordu. Bu yüzden onların kalblerini mühürledi ve küfürlerine hükmetti.

⁷⁷ Bkz.: İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* 5/146; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs* 14/55.

⁷⁸ Tikel olumsuza bir örnek: "Bazı insanlar şair değildir." Tümel olumluya bir örnek: "Bütün insanlar canlıdır."

⁷⁹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 3/15; en-Nevevî, *el-Mecmû'*, 2/338.

⁸⁰ Mâide sûresi, 5/67.

⁸¹ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlî's-Sünne*, 1/176.

⁸² Bediüzzaman, *Sözler*, s. 507 (Yirmi Altıncı Söz, İkinci Mebhas).

خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

“Allah onların kalblerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözlerine de bir perde inmiştir. Onların hakkı büyük bir azaptır.”

(Bağara sûresi, 2/7)

Kalb ve Kulaklara Mühür, Göze Perde

Bir önceki âyette bahsi geçen kâfirlerin, bu âyette kalblerine ve kulaklarına mühür vurulduğu beyan ediliyor. Burada kalb, kulaktan ve gözden önce zikrediliyor. Çünkü kalbin ölmesi, diğer uzuvların da ölmesi demektir. Kalbi ölmüş insanın kulağı olsa da hakikati duyamaz, gözü olsa da doğruyu göremez. En basit şeylere takılıp kalır. Beyanların ne hakikatini anlar ne de mecazını. Her şeye zahir yönüyle, bedenî zevkler açısından bakar ve her şeyi mülk yönüyle değerlendirir. Dolayısıyla hep bir darlık yaşar. Oysaki kulak ve göz ile duyulan ve görülen şeyler arasında sıkı bir irtibat vardır. Aynı şekilde arzularımız ve zevklerimiz ile bize sunulan şeyler arasında da sıkı bir bağ söz konusudur. Kulak ve göz, işitme ve duyma faaliyeti adına sadece birer vasıttan ibarettir. Kulağın duyduğunu, gözün gördüğünü mânâlandırıp değerlendiren ve bir kıymete ulaştıran esasında kalbdir. Gerçek mânâda duyanlar ve görenler; dinlediklerini kalb kulağıyla dinleyenler, basarlarını basiretleriyle birleştirip kâinata öyle bakanlardır.

Kalb ve kulağın mühürlenmesi âyet-i kerimede خَتَمَ fiiliyle ifade ediliyor. Kur’ân-ı Hakîm’de kalbin mühürlenmesi hakkında الطَّبَعُ (mühürlenme) ve الْقَسْوَةُ (katılaşma) gibi başka kelimeler de kullanılır. Bütün bu kelimelerin arasında bir kısım mânâ farklılıkları vardır ve hepsi de kendi yerinde o farklılığıyla beraber bulunur. Burada diğer kelimeler yerine **hatm** kelimesinin kullanılmasının da kendine ait bir mânâsı vardır. **Hatm**, esasında dışarıda olan içeri giremeyecek, içeride olan da dışarı çıkamayacak şekilde bir şeyin ağzının bağlanması demektir. **Hatm** şeklinde kalbe mühür vurulması, insanın küfür ve inançsızlıkta ısrar etmesi neticesinde Allah’ın onun kalbini nura, ışığa, maneviyata kapatması demektir. Bu kapanma, günah işleye işleye kalbin tamamen kararması şeklinde de gerçekleşebilir. Zira her günahta bir adım imandan uzaklaşma ve bir adım küfre yaklaşma söz konusudur. Tevbe edilmeyip bu böyle devam ederse zamanla kalb kararır ve kaskatı kesilir. İşte bu durumda da kalb mühürlenebilir.

Hatm, öyle bir kapatma ve kapanmadır ki artık onda küfür kesinlik kazanmış, hayır adına bir ümit, iman adına da bir istidat kalmamıştır. Dolayısıyla **tab’** ve **kasvet** sıfatlarına göre daha fena ve korkulacak bir durumdur. Böyle biri artık en açık delillerden bile bir şey anlamaz, anlamak da istemez. O, ömrünü küfür

cephesinde geçirmiş, inanmayı düşünmemiş, bilakis inançsızlıkta inat ve ısrar etmiştir. Allah da onun kalbinde küfrü daimî kılmıştır. Bu Allah'ın –hâşâ– kuluna zulmü değil, kulun kendi iradesiyle istediğini, Allah'ın yaratması demektir. Diğer bir ifadeyle, insan kendi akıbetini kendi hazırlamış, Allah da o akıbeti yaratmıştır. Nitekim bu konu üzerinde yukarıda durulmuştu.

Kalb, mülk ve melekût yönüyle bir mekanizmadan ibarettir. Bedene nispeten insan ruhu ne ise kendi maddî (mülk) yönüne nispeten kalbin melekûtî yönü olan latîfe-i rabbaniye ve fuâd da odur. Bu iki yön arasındaki münasebet duyu organlarımızın tecrübe alanına girmez. Bu münasebet, ortaya çıkan manevî eserleriyle vicdanen bilinebilir. O eserler de ancak *şöyle bir münasebeti var, böyle bir münasebeti var* şeklinde yorumlanarak anlam kazanır. Çünkü mesele yoruma açık şekilde sunulur. Bir kısım teşbih ve istiare-i temsiliyelerle beraber anlatılır. *Mevzûun leh* dediğimiz esas konu bütün yönleriyle tam olarak anlaşılabilir. Bu konuda kesin bilgi peygamberlerin (alâ nebiyyinâ ve aleyhimüsselam) haber vermesiyle bilinebilir. Peygamber Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) bir hadislerinde bu münasebeti şu şekilde açıklamıştır: *أَلَا وَإِنَّ فِي الْجَسَدِ مُضْغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ* “Dikkat edin, bedende bir parça et vardır; o sağlıklı olduğu zaman bütün beden de sağlıklı olur, o bozulduğu zaman bütün beden de bozulur. Bilesiniz ki o kalbdır.”⁸³ Burada da aslında mahallin zikredilip hâllin (hulûl eden, o mahalde bulunan) kastedilmesi söz konusudur. Mesele bir teşbih edasıyla anlatılmıştır. Bundan dolayı da tam bir hulûl yoktur. Yani latîfe-i rabbaniye ve fuâd diye isimlendirdiğimiz manevî kalb, maddî kalbe tamamen yansımış değildir. Dolayısıyla aradaki münasebeti tam anlamıyla idrak etmek mümkün olmasa da bunların kendilerine mahsus bir münasebetlerinin bulunduğu da inkâr edilemez.

Peygamberlerin dışında bir de bu konuda ehl-i keşfin müşahedeleri vardır. Şüphesiz onların da bir kıymeti vardır ve değerlendirilmelidir. Fakat bu sahada asıl söz sahibi, Peygamber Efendimiz'dir (sallallâhu aleyhi ve sellem). Ancak hadiste de görüldüğü üzere Peygamber Efendimiz, meseleyi mecazî olarak ifade ettiğinden ondan kastedilen mânâyı net olarak anlamak zordur. Sahabenin bu ifadelerden ne anladığına da bakmak lazımdır. Zira esas dil erbabı onlardır. Ancak yine de mesele kendine has meçhuliyeti muhafaza etmeye devam eder.

Netice itibarıyla şunlar söylenebilir: Gönül dediğimiz manevî kalb, yürek denilen maddî kalbin dublesi gibidir. Tasavvufî ifadesiyle gönül, yüreğin vücud-u hâkânisi, vücud-u cavidânîsi ve vücud-u nurânîsidir. O bir mevhibe-i rabbaniye, bir atâ-yı ilahî ve bir kerem-i sübhanîdir. Kalbe mühür vurulması, kalbin ilk kapıları mahiyetindeki latîfe-i rabbaniyenin ve fuâdın imana kapanması anlamına gelir. Bu kapılar kapanıp iman içeri nüfuz edemeyince kalbin derûnundaki sır, hafî ve ahfâ gibi latîfeler evleviyetle iman nuruna karşı kapanmış olur. Bu derinlikler ancak kalb

ve ruhun iman ve salih amellerle beslenmesi sayesinde elde edilebilecek mertebelerdir. Dolayısıyla ilk kapı kapanınca, ruh mekanizmasındaki fuâdda bir durgunluk, bir atalet ve nihayet bir ölüm yaşanır ve derinliklere inmek mümkün olmaz. Orada sır kalmaz. Sır kalmayınca ne sırr-ı ulûhiyete erilebilir ne sırr-ı Zât-ı Baht'a ne sırr-ı sıfâta hatta ne de sırr-ı esmâya... Dolayısıyla ruhun inkişafı, insanın bedeniyle irtibatlı bir süreçtir. Yani onun tavırları, söz, fiil ve hâlleri sayesinde ruhta inkişaf lar meydana gelir.

Bediüzzaman Hazretleri'nin farklı ve dikkat çekici bir yaklaşımı daha vardır bu konuda. O, kalbin mühürlenmesiyle başkalarının o kalbden zarar görmesinin engellenmiş olduğunu söyler. Zira o kalbin içinde şeytanî düşünceler, batıl inançlar, akrepler, yılanlar vardır. Bunlar orada hapsedilmelidirler ki başkalarına sirayet ve tesir etmesinler.⁸⁴

Kulak, Gözden Önce Gelir

Âyette kulağın gözden önce zikredilmesinin hikmeti üzerinde durmak gerekir: Allah'ın varlığına ve birliğine dair *mesmûât* diye tabir edilen naklî bilgiler yani kulaklarımızla işiterek aldığımız malumatlar –ki bunlar ancak Peygamber vasıtasıyla bize gelir–, *mübserât* denilen gözle görerek edindiğimiz bilgilerden daha öncelikli ve daha önemlidir. İnsanın, gözüyle varlığa bakarak elde ettiği delillerden bir Yaratıcı fikrine ve inancına ulaşması belki mümkün olabilir. Fakat inanma meselesinin, mahiyet-i nefsü'l-emriyesine uygun olması, yani Yaratıcı'nın yaratıcılığı, isimleri, sıfatları, ezeliği ve ebediliği ile tanınıp bilinmesi, bilinip kabul edilmesi tamamen mesmûâta (naklî / kulakla duyulan sağlam bilgilere) bağlıdır. Bu bilgileri ise ancak peygamber verebilir.

Allah'ın varlığına, birliğine, isim ve sıfatlarına dair Peygamber (sallallâhu aleyhi ve sellem) tarafından bize getirilen vahiy ve vahyin gölgesinde ifade edilen mütevatir hadisler bizim kendi gözlerimizle müşahede ederek elde ettiğimiz bilgilerden çok daha önemlidir. Müşahedelerimiz nihayetinde sınırlı, izafi ve tecrübeye bağlıdır, dolayısıyla kesinlik ifade etmeyebilir. Ancak Peygamber vasıtasıyla gelen vahyin bize sunduğu bilgi kesindir ve bizim için yakîn ve itminan ifade eder. Çünkü O, bütün zamanları ve mekânları aşkın, Müteal Yaratıcı tarafından gönderilmiştir. Ne var ki kalbleri ölmüş, dolayısıyla işitme sistemleri felce uğramış, basar ve basiretleri kör olmuş insanlara vahyin vâridatını ulaştırmak mümkün değildir. Nitekim Allah Teâlâ Kur'ân'da şöyle buyurur: *إِنَّكَ لَا تَسْمِعُ الْمَوْتَىٰ وَلَا تَسْمِعُ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ* “Şunu bil ki sen, ne ölümlere (kalbi ölmüşlere) sesini duyurabilirsin ne de arkasını dönüp kaçan sağırlara bu davetini işittirebilirsin.”⁸⁵ Bir başka âyette de bu kaçış, yaban eşeğinin kaçışına benzetilir.⁸⁶

Allah Resûlü'ne inmiş olan vahyin bugün hiç değişmemiş bir kitap hâlinde elimizde bulunmasına ve O'ndan (sallallâhu aleyhi ve sellem) bize gelen mütevatir hadislerin

varlığına rağmen hâlâ Allah'ın varlığı ve varlığın metafizik boyutuyla alâkalı kozmik enerji veya *tanrı parçacığı* gibi temel dinî disiplinlere ters pek çok yorum yapılabilmektedir. Sadece gözle gördüğüne itimat edip mesmûâta hiç itibar etmemek her şeyi maddede arayanların en bariz özelliklerinden biridir. Üstad Bedi-üzzaman'ın ifadeleriyle, onların akılları gözlerine inmiştir. Göz ise maneviyatı göremez.⁸⁷ Mesmûâtımız olan iki sağlam kaynak (Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şerifler) elimizde olmasına rağmen böyle yorumlar yapılabiliyorsa bu iki mübarek kaynak olmadığında veya yok sayıldığında ne tür yorumların olabileceğini tahmin etmek zor olmasa gerek. Bu yüzden her zaman mesmûât (kulakla işitilen hakikatler), müb-serâttan (gözle görülenlerden) öncelikli olarak düşünölmeli, Kur'ân ve hadislerden duyduklarımız gözle gördüklerimize hakem olmalı, gözle görölen, müşahede edilen varlık her zaman Kur'ân ve hadislerin ışığında değerlendirilmelidir.

⁸³ Buhârî, *iman* 39; Müslim, *müsâkât* 107.

⁸⁴ Bkz.: Bediüzzaman, *İşârâtü'l-İ'câz*, 77.

⁸⁵ Nemi sûresi, 27/80.

⁸⁶ Bkz.: Müddessir sûresi, 74/50-51.

⁸⁷ Bediüzzaman, *Muhakemat*, s. 13 (Unsuru'l-hakikat, Üçüncü Mukaddime); *Mektubat*, s. 532 (Hakikat Çekirdekleri).

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ

“Öyle insanlar da vardır ki ‘Allah’a ve âhiret gününe inandık.’ derler; oysa iman etmiş değillerdir.”

(Bakara sûresi, 2/8)

Üç Grup İnsan

Sûrenin başında, iman edip amel-i salih işleyen ve böylece kurtulup huzura, felaha eren hidayet erlerinden bahsedildi. Ardından nefis, şehvet, gazap dairesinde sıkışıp kalmış ve mahvolup gitmeyi hak etmiş küfür ehline iki âyet ile temas edildi. Bir tarafta iman ve salih amel ile Cenab-ı Hakk’ın hoşnutluğunu kazanan ve yakîn ile itminana ermiş olan cennet ehli, diğer tarafta da küfrün ortasına dalmış, bataklığın çamurunu misk ü amber zannederek yüzüne gözüne süren ve bataklıkta kalmada ısrar eden küfür ehli var. Birbirine zıt bu iki kutup böylece karşılıklı olarak ortaya konuldu. Şimdi ise bir orada bir burada yaşayan, mümin görünen fakat küfrün karanlık koylarında yüzüp duran münafıklardan bahsedilecek.

Münafıklar arasında müşrikler de vardır Ehl-i Kitap olanlar da. Bu yüzden mesele sıfatlar üzerinden anlatılmıştır. Böylece insanlığı oluşturan üç ana grup; ehl-i cennet olan müminler ve ehl-i cehennem olan kâfir ve münafıklar olmaktadır. Nitekim Fatiha Sûresi’nde bu konuya kısaca temas edilmişti. Bakara Sûre-i Celîlesi daha cami bir sûre olduğundan mevzu burada biraz geniş ele alınmış ve konuya giriş mahiyetinde bu üç zümre üzerinde icmalen durulmuştur. Daha sonra bu sûrenin devamında ve pek çok sûrede bu gruplar müstakil olarak ele alınacak ve çeşitli yönleriyle anlatılacaktır. Dolayısıyla denebilir ki Kur’ân bu üç zümreyi tasrif üslubu içerisinde farklı tarzlarda, farklı bağlantılarla her zaman nazarımızda tutmaktadır.

Münafıkların Özellikleri

Kısaca tarif edilecek olursa *münafık*, iman esaslarına inanmadığı hâlde inanıyor görünen ve hep menfaatlerine göre hareket eden iki yüzlü kimsedir. Onun içinde bulunduğu bu iki yüzlü duruma da *nifak* denir. Münafık şüphesiz bir kısım zaaflarından dolayı bu menfur hâle saplanmıştır. Mesela menfaat ve hayat tutkusu onu düalist yaşamaya sevk eder. Peygamber Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) münafığın genel hâlini resmederken dört özellik sayar: Konuşurken yalan söyler, söz verdiğinde sözünde durmaz, emanete ihanet eder, hasım olduğu kimselere karşı her türlü günaha girer (düşmanlıkta aşırı gider, bir yerde durmasını bilmez, her çeşit hile ve komploya başvurur, herhangi bir ölçü tanımaz, bütün insanlık

sınırlarını aşar).⁸⁸

Her ne kadar bu hadis-i şerifte münafığın dört özelliğine dikkat çekilse ve Müslümanlar arasında genelde bu dört özellik yaygın olarak bilinse de Kur'ân-ı Hakîm, münafıkların gerçek karakterlerini farklı yönleriyle ortaya koymuş ve onları bütün iç yapılarıyla şerh etmiştir. Nitekim sadedinde olduğumuz âyette *“Akılları sıra Allah'ı ve müminleri aldatmaya kalkarlar, hâlbuki onlar kendilerinden başkasını aldatamazlar fakat bunun farkında değildirler.”* buyrulur. Münafıklar dil ve dudaklarıyla sürekli inandık derler ama onlarda *tasdîku'l-kalb* (kalbin tasdik etmesi) yoktur. Dolayısıyla onlar gerçekte mümin değildirler. Sonraki âyette *“Akılları sıra Allah'ı ve müminleri aldatmaya kalkarlar, hâlbuki onlar kendilerinden başkasını aldatamazlar da bunun farkında değildirler.”* buyrulur. Allah'ı –hâşâ– aldattıklarını sanırlar, ayak oyunları yapmaya kalkarlar. Yaptıkları hilelerin, oynadıkları oyunların bir gün ayaklarına dolanacağını ve yüzlerine çarpılacağını hiç düşünmezler. Ne var ki bir gün bütün yaptıkları önlerine gelir ve rezil rüsvay olurlar.

Devamında *“Kalblerinde hastalık vardır, Allah da onların hastalığını arttırmıştır.”* buyrularak kalblerindeki nifak hastalığına dikkat çekilir. Ardından *“Onlara ‘Yeryüzünde fesat çıkarmayın!’ denildiğinde, ‘Biz ancak islahçılarız.’ derler.”* şeklinde buyrulur. Bu, benzer mantalitedeki kimselerin günümüzde çokça kullandıkları bir dildir. Onlara “Fesat çıkarmayın, bozgunculuk yapmayın, toplumu parçalamayın!” denildiğinde onlar *“Hayır biz ehl-i islahız.”* derler. Kendilerini ahir zamanda gelecek islahçılar gibi takdim ederler. Akabinde Cenab-ı Hak, onların gerçek yüzlerini ortaya çıkarır ve dediklerini yüzlerine çarparak buyurur ki: *“Dikkat edin, onlar fesatçıların ta kendileridir de bunun farkında değildirler.”* Onlarla ilgili başka bir özelliğe ise şöyle dikkat çekilir: *“İnananlar gibi siz de inansanız ya!’ denildiğinde ‘Şu sefihlerin inandığı gibi mi inanacağız.’ derler!”* Yani inananları safderûn, ahmak, akılları ermez kimseler olarak görürler.

Âyetler dikkatle okunduğunda münafıklara ait özelliklerin detaylı bir şekilde verildiği görülecektir. Buradaki on üç âyet onların genel özelliklerini ve iç dünyalarını nazara verir. Âdetâ “Onlar şöyle hile yaparlar, böyle tuzak kurarlar, sürekli komplo üretirler. Aman dikkat edin, uyanık olun, tedbir alın!” diyerek bir yandan onların iç dünyalarını teşhir ederken, diğer yandan da müminleri onların hile ve tuzaklarına karşı dikkatli olmaya davet eder. Onlara karşı alınacak tedbirleri ortaya koyar ve bu konuda müminlere sağlam kriterler verir. Başka sûrelerde yer alan âyetlerde ise onların daha farklı davranış ve komplolarından da bahsedilir. Mesela görünüşleri etkileyicidir, konuştuklarında cazip konuşup kendilerini dinletirler.⁸⁹ Birlik hâlinde görünürler ama kendi içlerinde bölük pörçüktürler.⁹⁰ Her şeye şüpheyile yaklaşır.⁹¹ Sürekli hile ve komplo peşinde olduklarından dolayı hep tedirgindirler, etraflarındaki en küçük sesi kendi aleyhlerinde bir bomba gibi hissederler.⁹² Münafıkların burada uzun uzadıya sayamayacağımız daha nice fena

hususiyetleri vardır. Kur'ân farklı sûre ve âyetlerde onların özelliklerini ele verir. Daha önce bir makale çerçevesinde ve farklı yönleriyle bu konuyu ele aldığımızı hatırlatıp devam etmek istiyoruz.⁹³

Münafıkların Kur'ân'da bu kadar detaylı tasvir edilmesinin hikmeti, bir taraftan cürümlerinin ağırlığını ortaya koymak, diğer yandan da onların yaptıklarına dikkat çekmek suretiyle müminleri onlara karşı uyanık olmaya çağırmaktır. Bu, her dönemde olduğu gibi günümüzde de önemle üzerinde durulması gereken bir konudur. Çünkü münafıklar inanç ve düşüncelerini tam ortaya koymazlar. Zahiren müminlerin içinde görünürler fakat aslında inanç ve düşünce dünyaları itibarıyla her zaman onların karşısında dururlar. Konjonktürü çok iyi değerlendirir, menfaatleri nerede ise orada yerlerini alırlar. Dostluk beklediğiniz anda arkadan hançerleyiverirler. Bu yüzden onların tam olarak tanınıp bilinmeleri neredeyse imkânsız gibidir. Bu yönleriyle kâfirlere göre daha tehlikelidirler ve verdikleri zarar da daha fazladır. Onun içindir ki Kur'ân, onların cehennem en alt tabakasında bulunacaklarını haber verir.⁹⁴

Kalblerinde Hastalık Bulunanlar

İman ve küfrün dereceleri olduğu gibi nifakın da dereceleri vardır. En başta itikadî ve amelî nifakı birbirinden ayırmak gerekir. İnanmadığı hâlde inanıyor görünen, inandığını iddia eden kimseye *itikadî münafık* denir. İnanıldığı hâlde salih amellerde bulunmayan kimse ise derecesine göre amelî nifak yaşıyor demektir. Dolayısıyla inandığını iddia ettiği hâlde dinin bütün esaslarını inkâr eden kişiden, mümin olduğu hâlde kendisinde bazı nifak alametleri taşıyan kişiye kadar pek çok münafık çeşidinden bahsedilebilir. Yukarıda zikrettiğimiz hadis-i şerifte dört ana özelliği birden kendisinde taşıyan münafık tam bir münafıktır. Bir de bu özelliklerin hepsini değil, bazılarını kendinde bulunduran kişiler vardır. Bunlar da küçük ve basit münafıklıktan büyük ve gerçek münafıklığa doğru sıralanabilir. Mesela sadece yalan söyleyen kişi, yalan en büyük günahlardan olsa da, basit seviyede bir münafıktır. Anlaşılacağı üzere bu bir benzetmedir ve yalan söylemenin hafife alındığını katıyen düşünmemek gerekir. Yalan söylemekle kalmayıp aynı zamanda emanete ihanet eden kişi ise biraz daha ileri derecedeki (mürekkep) bir münafıktır. Buna bir de söz verip sözünde durmamayı ekler ve bunları hayat tarzı hâline getirirse katmerli (mük'ap) bir münafık hâline gelir. Ulema münafıkları tasnif ederken bu tabirleri kullanmamışlardır ancak hadis-i şerifteki ifadelerden böyle bir tasnif çıkarılabilir. Bu tip insanlar her topluluk içinde bulunabilir. Şunu da belirtelim ki bu özelliklerden birini ya da birkaçını kendinde bulunduran kimseler, kalblerinde iman yoksa, itikadî açıdan, iman varsa amelî açıdan münafık olurlar.

Kur'ân, tam münafıkların yanında bir de kalblerinde hastalık taşıyan kısmî münafıklardan bahseder ve onları ayrı bir kategoride değerlendirir. Ahzâb Sûre-i

Celîlesinde şöyle buyrulur: “*Hani münafıklar ve kalblerinde hastalık (iman zayıflığı) olanlar: ‘Allah ve Resûlü’nün bize zafer vadetmesi, meğer bizi aldatmak içinmiş!’ diyorlardı.*”⁹⁵ Demek ki kalblerinde bir kısım şüphe ve tereddütler yaşayan ama henüz halis münafık sayılmayan bir kısım insanlar da vardı. Bunlar içlerinde nifaka dair bazı nüveler taşıyorlardı. Bu nüveler, uygun bir ortam bulduğunda içlerindeki nifak neşv ü nema buluyordu. Mesela heveslenip savaş hakkında bir âyet indirilmesini arzu ediyor fakat Allah’tan savaş emri geldiğinde ölüm korkusuyla titriyor, baygın baygın Allah Resûlü’ne bakıyor ve savaşa çıkmak istemiyorlardı.⁹⁶ Yine bunlar, müminlerin inandıkları dinle aldatıldıklarını söylüyorlardı.⁹⁷ Bunlar ortama göre konuşan, hareket eden, halis münafıklardan ve bazen de diğer kâfirlerden etkilenip kalblerindeki hastalıkları açık eden kimselerdi.

Bu arada bir kısım müminler de münafıkların tesirinde kalıp bazı konularda tereddüt yaşayabilirler. Dahası nifak özelliklerinden birini ya da birkaçını şöyle ya da böyle üzerlerinde taşıyabilirler. Bu açıdan her mümin, kendisinde nifaktan bir iz, bir alamet, bir hastalık bulunup bulunmadığına dikkatle bakmalı. Eğer varsa bunların izalesine çalışmalıdır. Büyüklerin kendileriyle yüzleşip nefislerini çokça sorgulamaları bizim için de bir yol olmalıdır.

İnkârcı Münafık

Üzerinde durduğumuz bu âyetlerde bahsedilen münafık, inkârcı münafıktır. Bu tip insanlar kalbleriyle iman esaslarını inkâr ettikleri hâlde müminler arasında mümin görünürler. Aslında *وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ* “*Onlar asla iman etmiş değillerdir.*” cümlesinin isim cümlesi olması ve *müminîn* kelimesinin ism-i fâil formunda gelmesi onların geçmiş hayatlarında hiç iman etmediklerini ve şu anda da küfürde ısrar ettiklerini gösterir. Tabii ki bu, ileride inanmayacakları mânâsına gelmez. Bu yüzden onların geleceği hakkında hüküm verip de inanmayacaklarını iddia etmek doğru olmaz. İleride inanabilirler, ancak şu âna kadar inanmış değillerdir.

İnkârcı münafık kendini ıslahçı olarak gösterir ama o aslında hep fitne ve fesat peşindedir. Müslümanların inançlarıyla alay eder, onlar aleyhine kâfirlerle iş tutar, hep gizli planlar kurar, Müslüman toplumlara nüfuz eder ve sürekli nabız yoklayıp aleyhte propagandalara destek olur. Güçlüyken hiçbir sınır tanımadan saldırıp durur, zayıf düştüğünde de hile ve komplolara başvurur. Bazen değişik organizasyonlarla bir toplumun bozulmasına ve bir devletin yıkılmasına bile sebebiyet verebilir.

Daha önce geçtiği üzere, bir müminin herhangi bir münafığı tam mânâsıyla bilip tanınması, tanısa bile onun ne zaman ne yapacağını kestirmesi çok zordur. Hatta münafıklar bile birbirlerini bilmeyebilir. Ancak Kur’ân-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde işaret edilen söz, davranış ve fiilleriyle onları en azından bazı hatlarıyla tanımak mümkündür. Bir kısım ortak özellikler ve müşterek meseleler, münafıkları ortak

hareket etmeye zorlayabilir. Bir menfaat veya gaye etrafında bir araya gelebilirler. Mesela inananların çoğalıp yayılması, bir güç teşkil etmesi onları huzursuz ettiğinden, onlara karşı birleşme lüzumu duyar, sevmedikleri kimselerle bile ittifak kurabilirler. Düşmanlığın, aldatmanın sadece bir çeşidi bile onları kenetleyebilir ve gizli cemiyetler kurmaya sevk edebilir. Nitekim belli dönemlerde ve bir kısım yerlerde münafıklar daha önce birbirlerini yerken, inanan gönüller karşılına bir güç olarak çıktığında her şeyi bir kenara bırakıp birleşmiş ve kendilerinden çok farklı inanç ve görüşlere sahip olan topluluklarla dahi müminler aleyhine anlaşabilmişlerdir. Din düşmanlığı onları çok çeşitli paktlar kurmaya sevk etmiştir. Güçle yenemeyeceklerini düşündükleri yerde Müslümanların içine sızarak bünyeyi içeriden kemirmeye çalışmışlardır.

Öyle İnsanlar Vardır ki!

Arap dilinde belirsiz isimleri belirli hâle getirmek için başlarına harf-i tarif denilen *elif-lam* harfleri getirilir. Eğer *elif-lam* dış dünyada bir şeyi belirli hâle getiriyorsa buna ahd-i haricî denir. Dış dünyada belirli olmayan herhangi bir şeyi ifade ediyorsa, muhatabın zihninde mevcut olması sebebiyle ahd-i zihnî denir. Âyet-i kerimedeki *النَّاس* kelimesi belirli isim (marife) olarak gelmiştir. Bununla ismen ifade edilmese de sıfatlarıyla bilinebilecek belirli insanlar kastedilir. Fakat bunlardan üstü kapalı olarak bahsedilir ve bunların kimler olduğu zihinlere havale edilir. Hangi insanların kastedildiği ise sözün akışı içerisinde anlaşılır.

Sıfatlarıyla bilinen bu insanların tek tek açıklanmaması ise bize şunu gösterir: Kur'ân, insanları sıfatlar üzerinden anlatırken, onların günahlarını, isyanlarını dile getirirken ve hatta onları tehdit ederken bile belli bir üslup çerçevesinde anlatır ve onları birer birer deşifre ederek perdeyi yırtmaz. Her zaman gelip girme ihtimalleri olan kapıları onların yüzüne kapatmaz. Ayrıca "*insanlar*" diye hitap ederek, onların içindeki olumsuz duyguları tahrik etmemeye, aksine insanî güzel duyguları uyandırmaya özen gösterir. Evet bu âyet "*Öyle insanlar da vardır ki...*" şeklindeki genel ifadesiyle bir taraftan toplum içindeki münafıkların varlığına dikkat çekerken diğer taraftan da teker teker deşifre etmez ve sıfatlar üzerinden anlatarak onları gerçek insanlık seviyesine yükselmeye davet eder. Âdeta onlara "İnsan olun!" der.

Münafıkların vasfı olarak önce onların insanlığına dikkat çekildiğine göre müminler, onlara yaklaşırken onların da birer insan olması realitesinden hareket etmelidirler. Bu da birden üzerlerine giderek ve bütün problemleri bir anda halletmeye çalışarak olmaz. Zamana bağlı olarak, derece derece, mertebe mertebe ilerlenmesi gerekir. Mesela ilk olarak onlara bir zararınızın dokunmayacağını düşündürme, kalbleri kısmen yumuşatır. Onların sizin imkânlarınızdan yararlanma düşüncesiyle sizden ayrı durmamaya çalışmaları ve bu zaman zarfında size zarar vermeyi düşünmemeleri de ayrı bir merhale sayılır. Mesela sürekli onların içinde

olma, onlarla iyi geçinme, evlerine misafir olma, emanetlerine sahip çıkma, çocuklarıyla ilgilenme gibi yakınlaşmalar da onların kalblerinin erimesi adına çok onemlidir. Tabii bütün kullarının kalblerini elinde bulunduran Cenab-ı Hakk'a dua dua yalvarıp onların hidayetini talep etmek de.

Peygamber Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) hayat-ı seniyyelerine bakıldığında bu hususların hepsini görmek mümkündür. Nitekim münafıkların başı olan Abdullah İbn Übey İbn Sell'e karşı öyle bir siyaset uygulamıştı ki kendisi nifak içinde gitse de oğlu ve kızı samimi birer Müslüman hâline gelmişti.

Âyetteki *insan* hatırlatması, Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) münafıklara karşı insanca tavırları, münafıkların reisinin cenaze namazını kılmaya teşebbüs etmesi, fakat Cenab-ı Hakk'ın, Habibini bundan menetmesi gibi olaylar o günkü münafıklara birer tembihti. Yani "Allah sizin ne yaptığınızı ve ne düşündüğünüzü biliyor. Bakın, Resûlü'n reisinizin cenaze namazını kılmaktan da menetti. Eğer aklınızı başınıza almazsanız siz de aynı akıbeta maruz kalacaksınız. Haddinizi bilin, kendinize gelin, hakkı, hakikati kabul edin." mânâsında yumuşak bir tembihti bu.

Allah insanı insan olarak ve tabii ki İslam fıtratı üzere yaratmıştır. Yani insan yaratılış itibarıyla İslam'a açıktır. Sonra da onu ahsen-i takvime mazhar kılmıştır. Her ne kadar gerçek insanlık Müslümanlıkla elde edilse de yaratılış itibarıyla insan olarak var olma önce gelir. Demek ki insanın sanat-ı ilahî olarak bir değeri var. Meseleye bu zaviyeden bakınca insan evvela insandır, ondan sonra Müslümandır. Belki denebilir ki insan potansiyel insandır. İslamiyet'le o potansiyel insanlık hayata taşınır. Bu açıdan, kendini nifaka kaptırmış kimselere karşı ortaya konan muamelelerde de bu hususun gözetilmesi gerekir. Böylece onların içindeki potansiyel insanlığın ortaya çıkması için fırsatlar hazırlanmış olur.

Âyette *مِنْ* harf-i cerrinin kullanılması, inkârcı münafıkların her topluluk içinde az da olsa bulunabileceklerini göstermek içindir. Yani müşrik ve inançsız kimselerden münafık çıkabileceği gibi Ehl-i Kitap arasından da çıkabilir. Nitekim Allah Resûlü (sallallâhu aleyhi ve sellem) zamanında müşriklerden de Ehl-i Kitap'tan da münafıklar vardı. Âyette münafıkların Allah'a ve ahiret gününe inandıklarını söylemeleri, bunların bir dine inanıyor olduğu fikrini gclendiriyor. Hatta o dönemde münafıkları besleyenler büyük lde bu kimselerdi. Ka'b İbn Eşref bunların başında geliyordu. Çok nüfuzlu ve bir o kadar da fesatydı. Onun bir ayağı sürekli Mekke'de idi ve müşrikleri sürekli Medine'ye karşı kışkırtıyordu. Bir ayağı da Medine'de idi, Medine'deki Yahudileri sürekli gerilim içinde tutuyor ve Müslümanlara karşı tahrik ediyordu. Ayrıca şam'daki Rum yönetimiyle hatta diğer taraftaki Sasanilerle de Müslümanlar aleyhine irtibatı vardı. Böyle yapmakla o, Allah Resûlü'nün (sallallâhu aleyhi ve sellem) Medine ahalisiyle yapmış olduğu sözleşmeyi de bozmuş oluyordu. Bütün bunlar onun hakkında takdir edilen

cezanın gerekçeleriydi. Nitekim, bu cezanın sebebini merak eden kabile mensuplarına Resûl-ü Ekrem (sallallahu aleyhi ve sellem), onu Bedir ve Uhud'un müsebbibi olarak göstermiş, bu gerekçeyi haklı bulan kabilesi, anlaşmayı yenileyerek huzurdan ayrılmıştı. İşte meselenin bu şekilde cereyan eden perde arkası bilinmezse, onun hakkında verilen hüküm de doğru anlaşılabilir.

Hayber'de münafıkları destekleyip besleyen biri olarak Huyey İbn Ahtab vardı. Huyey, yaptıkları kötülüklerden ve yapılan anlaşmayı bozmalarından dolayı Hayber'e sürülmüş olan Benî Nadîr'in reisiydi. Hayber'de boş durmamış Mekke müşrikleri ile Medine Yahudilerini sürekli Müslümanlara karşı kışkırtmıştı. Daha sonra Kureyzaoğulları'nın anlaşmayı bozmalarının cezası uygulanırken o da onlarla beraber cezalandırıldı.

Âyette münafıkların Allah'a ve ahirete inandıklarını söyleyip peygamberden ve kitaptan hiç bahsetmemeleri de dikkat çekicidir. Aslında burada inançlarını ifade etmekten ziyade inanmamanın farklı bir versiyonunu ortaya koyma söz konusudur: O da bir kısım esaslara inandığını söylerken diğer esasları hiç dile getirmemektir. Böyle yapan biri zaten inanmıyor demektir. Bunu söylerken belki de maksatları inanç esaslarını bölme konusunda inananların içine bir fitne atmaya çalışmaktır. Yani inandıklarını söyledikleri noktada bile inançsızlığın farklı bir şeklini yaymaktır.

Bir Tabiat ve Tercih Meselesi

Esasında potansiyel olarak her insan tabiatında nifak bulunabilir. Ona uygun ortamlar, destekleyici unsurlar bulunca beslenir, gelişir ve zamanla bir tabiat ve karakter hâline gelir. İnsanın zararlı tohumlar mahiyetindeki bu yönünü terbiye ve tımar ederek verimli hâle getirmesi gerekir. Böyle bir terbiyeden geçmemiş insan, içindeki nifak tohumunu olumsuz yönde besler büyütür ve kendine ve topluma zararlı hâle getirir. O kadar ki Yüceler Yücesi Allah'a karşı bile bu dürtülerle hareket eder, –hâşâ– O'nu (celle celâluhu) bile aldatabileceği vehmine kapılır.

İnsanda bulunan nifak, fesat ve küfür gibi potansiyel yönler onun ayağını kaydırması için şeytana büyük imkânlar sunar. O, değişik yol, yöntem ve stratejilerle insanın nifak yönünü işletir, destekler, büyütür ve kendini yutacak hâle getirir. Bütün bunları çok sinsi yapar. İnsan çoğu defa onun oyunlarının farkına bile varamaz. Her şeyi kendisinden bilir ve kendi yapıyor zanneder. Aslında bütün bunları insan tabiatını kullanarak yapan ve yaptıran şeytandır. Şeytanın stratejileri çoktur. O her ortama göre ayrı bir taktik uygular. Dağ başındaki insanla denizin kenarındaki insanı aldatma taktikleri birbirinden farklıdır. Dağ başında belki daha çok gücü, hırsı, kıskançlığı kullanır. Denizin kenarında ise para, şehvet ve şöhretle hedefine ulaşmaya çalışır.

Evet şeytanın hemen herkesi farklı hile ve oyunlarla vurma konusunda ustalığı vardır. O, nifaka açık kimseleri de ikiyüzlülüğü şirin göstererek, menfaate göre eğilip

bükülmeyi kurnazlık ve akıllılık şeklinde takdim ederek besleyip yönlendirir. Müminlere düşen vazife, şeytanın taktiklerine karşı taktik ve strateji geliştirmektir. O nasıl her ortama göre farklı bir strateji takip ediyorsa inanmış gönüller de farklı ortamlarda, değişik kesimlerden insanlarla alternatif yol ve yöntemler bularak hizmetlerini geliştirebilir, insanlara güzellikleri ulaştırma adına farklı damarlar bulabilirler.

Nifak aynı zamanda iradî bir tercih, iradî bir fiildir. Bu açıdan ona karşı koymak, ona sabretmek ve katlanmak zordur. Karşısında durabilmek peygamberane bir fetanet ve azim ister. Bu zorluğun nasıl üstesinden geldiğini en bariz şekilde Allah Resûlü'nün (sallallâhu aleyhi ve sellem) hayat-ı seniyyelerinde müşahede ederiz. O, münafıkların entrikalarıyla yüz yüze gelmiş, onlarla çok meşgul olmak zorunda kalmış, fakat hiçbir zaman onları deşifre etmemiş ve onları toplumdan dışlamamıştır. Bunu da hep onların zamanla düzeliş doğru yolu bulacakları ümidiyle yapmıştır. Nitekim daha sonra gelenler olmuş ve “Yâ Resûlallah, ben daha önce şöyle şöyle hareket ediyordum ama şimdi inanıyorum. Geldiğim yerde benim gibi düşünüp inanan insanlar var.” demiştir.

Bu baş döndürücü strateji sayesinde ki ismi bilinen sadece birkaç münafık vardır. Bunların en başta geleni Abdullah İbn Übey İbn Selûl'dür. Ordu bozanlıktan Peygamber Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) pak zevcesine iftira atmaya kadar her türlü hile ve fesada başvurmuş olmasına rağmen Peygamber Efendimiz, her zaman onu idare etmenin, böylelikle Müslümanlara ve topluma daha az zarar vermesinin yolunu aramıştır. Bu esasında çok çetin ve zor bir siyasettir. Fakat o Fetanet-i Âzam (sallallâhu aleyhi ve sellem), vahiyle beslenen aklıyla, firâsetiyle onlara öyle bir siyaset uygulamıştır ki mübarek hayatı sona erip ruhunun ufkuna yürüdüğünde münafıklar, Üstad'ın ifadesiyle, İslam'ın havz-ı kebîri içinde genel itibarıyla erimiş bulunuyordu.⁹⁸ Yaşlı münafıklar ölüp gitmiş fakat nifak düşüncesi onlardan geriye miras olarak kalmamıştı. Bilakis onların nesillerinden nice samimi Müslümanlar çıkmıştı. Dolayısıyla dört halife döneminde Abdullah İbn Sebe gibi münafık bazı fertler olsa da nifak ehli bir topluluk bulunmuyordu.

Kur'ân münafıkları anlatıyor, onların iç dünyalarını resmediyor, ne söyleyip nasıl davranacaklarını haber veriyordu ancak onlara ne şekilde muamele edileceğine dair stratejileri Peygamber Efendimiz'e (sallallâhu aleyhi ve sellem) ve müminlere bırakıyordu. Zira onlarla mücadele şekli, zamanın şartlarına bağlı olarak değişebilir. Nitekim Peygamber Efendimiz de bunu firâset ve fetanetiyle belirliyordu. Münafıklar konusunda uzun vadede çözüm oluşturabilecek bir siyaset uyguluyordu. Onları deşifre ve tahrik etmeden, karşı tarafın safına itmeden, son derece makul ve yumuşak bir mücadele sürdürüyordu. Açıktan cephe almıyor, risaletinin güzelliklerini göstererek onları eritip değiştirmeye yönelik hareket ediyordu. Gücü olduğu hâlde onların karşısına güç ile çıkmıyordu. Çünkü güç ile

karşı koymak onları mağduriyet ve mazlumiyette birleştirebilirdi. Dahası Müslümanlara karşı onları çeşitli kavimlerle anlaşmaya sevk edebilirdi.

Medine Sözleşmesi'ne imza atan topluluklar içerisinde en azı Müslümanlardı. Belki orada pek çok münafık vardı. Yahudi nüfusunu da düşünürsek Müslümanların karşısında yedi sekiz bin insan bulunuyordu. Fakat Peygamber Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) takip ettiği siyaset ve bin beş yüz kadar Müslümanın oluşturduğu atmosfer vesilesiyle oradaki zehir gibi hayat şeker şerbete dönüşmüştü. Peygamber Efendimiz'in münafıklarla mücadele tarzı, onların zararlarını engelleme ve onları Müslüman toplum içinde eritme adına ortaya koyduğu yöntem ve stratejilerin iyi okunup doğru anlaşılması müminler için her zaman çok önemlidir. Toplumun hemen her döneminde önemli bir kesimini oluşturan böyleleri için takip edilecek siyaset ve muamele, Fetanet-i Âzam Efendimiz'in stratejilerinin izi sürülerek elde edilmelidir. Bu da uzman araştırmacılar tarafından üzerinde durulması gereken önemli bir konudur.

Her Yerde Olabilirler

Münafıklar, Allah Resûlü döneminde Medine toplumunda varlıklarını sürdürmüşlerdir. Düşünün ki Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) gibi fetanet-i âzam sahibi bir Allah elçisi zamanında ve sahabe gibi basiret ve firâsetleriyle de seçkin bir toplum içinde bile kendilerine yer bulabilmişlerdir. Şüphesiz buradan çıkarılması gereken önemli dersler vardır.

Öncelikle böylesi insanların toplumun bir realitesi olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır. Ne kadar güzel ne kadar temiz bir dönem yaşanırsa yaşansın, kurulan sistem ne derece sağlam olursa olsun, insanlık ne denli huzura kavuşursa kavuşsun, baştaki idareciler ne kadar adil ve firâsetli olurlarsa olsunlar bu tip insanlar her zaman toplum içinde yer alabilir ve çeşitli entrikalar peşinde koşabilirler. Bunlar Müslümanlara karşı doğrudan cephe almazlar, alamazlar. İnsanlara açıktan "İnanmayın!" diyemezler. Fakat kendilerini gizleyerek içten içe fesadı yayarlar. Yapacakları fesatlara kendilerince bir bahane bulurlar. Mesela hemen herkes yapılan güzelliklere olumlu bakarken ve hatta destek olurken onlar bir bahane uydurarak o kıymetli işlere uzak dururlar ve buna dair bir mazeret ileri sürerek kendi karanlık yanlarını mazur göstermekten de çekinmezler.

Ayrı bir husus şudur: Münafıklar inanmadıkları hâlde sureten mümin göründüklerinden, onlara karşı zahire göre, yani mümin oldukları düşünülerek hareket edilir. "Allah'a inanıyoruz, ahirete inanıyoruz." diyorlarsa onlara müminlere yapılan muamelenin dışında bir muamele yapılamaz. İçlerinde gizledikleri şey ise Allah'a havale edilir. Nitekim bu konuda **نَحْنُ نَحْكُمُ بِالظَّاهِرِ وَاللَّهُ يَتَوَلَّى السَّرَائِرَ** "*Biz zahire göre hükmederiz, kalbde olanları ise ancak Allah bilir (O'na havale ederiz).*"⁹⁹ sözü, *Müslümanlar arasında bir prensip olarak kabul edilmiştir.*

Netice olarak, mümin göründüklerinden dolayı her ne kadar tespit edilmeleri zor olsa da bu evsiftaki insanların mutlaka uyûn-u sâhire de diyebileceğimiz ehl-i firâset ve basiret tarafından sezilip keşfedilmesi, ardından bunların erimeleri, en azından tesirlerinin kırılması için bir siyaset ortaya konmalıdır.

Mekke ile Medine Farkı

Mekke'de hâkim unsur, kâfirlerdi. Onlar küfürlerini gizlemeye, dolayısıyla da hileye, aldatmaya, komploya gerek duymuyorlardı. İstediklerini yapıyor, istediklerini söylüyor, toplumda bir hamisi ve desteği olmayanları eziyor, güç yetirebildikleri kimselerin tepesine biniyor ve hep keyiflerince muamele ediyorlardı. Medine'de ise Müslümanlar bir sistem kurup malî ve siyasî olarak güçlendiler. Manevî hayatları ve maddî güçleriyle çevredeki topluluklara nüfuzları arttı. Etraftan onlara katılan kabileler oldu. Bütün bunlar yaşanırken olup bitenleri izleyip içten içe haset eden ve kıskançlık krizleri yaşayan bir grup türedi. Bunlar bir yandan eskiden beri devam edegelen batıl inançlarını ve hayat tarzlarını sürdürmek, diğer yandan ise Müslümanlara gelen nimetlerden, özellikle de ganimetlerden nasiplenmek istiyorlardı. Bunun için de mecburen Müslüman gibi görünüyorlardı. Fırsat buldukça fitne çıkarıyor, fütursuzca yalan söylüyor, Müslümanları rahatsız ediyor, ganimetler Medine'ye geldikçe de, Kur'ân'da bahsedildiği üzere, *"Biz de sizden değil miydik!"¹⁰⁰ diyerek pay almaya çalışıyorlardı. İnsan nasıl yaşarsa öyle ölür, nasıl ölürse öyle haşrolur. Münafıklar dünyada böyle yaşadıkları için ahirette de böyle davranacaklardır. Orada müminlere "Bize bakın da nurunuzdan istifade edelim."* diye yalvaracaklar, *"Biz de sizinle beraber değil miydik!"* şeklinde sızlanacaklar fakat olumlu bir cevap alamayacak ve korkunç akıbetleriyle karşı karşıya kalacaklardır.¹⁰¹

Medine münafıklarını, Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) Medine'yi teşriflerinden sonra birden ortaya çıkmış bir grup olarak değerlendirmemek gerekir. Her ne kadar siyer kitaplarında bunun üzerinde durulmasa da şahsen o günkü nifakın köklerinin eskiye dayandığını düşünüyorum. Çünkü Yahudiler ile Evs ve Hazreç kabileleri bir asrı aşkın bir süredir birbirleriyle kavga hâlinde idiler. Yahudilerden bir kısmı Evs ile bir kısmı da Hazreç ile anlaşmıştı. Anlaşanlar birbirleriyle sıkı irtibat hâlindeydiler. Kalblerinde nifak hastalığı olanlar, menfaatleri icabı mutlaka ikili bir davranış sergilemişlerdir. Bir taraftan kendi kabilelerini idare etme diğer taraftan Yahudilere şirin görünme gibi bir iki yüzlülük içinde hareket etmişlerdir. Allah Resûlü (sallallâhu aleyhi ve sellem) Medine'ye hicret etmeden önce zaten tabiatlarında mevcut olan bu nifak hastalığı, Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) hicretinden sonra Müslümanlara karşı şirin görünme ve sinsi bir düşmanlıkta bulunma şeklinde tezahür etmiştir. Bu bahsedilen durum sadece Medine müşrikleri için geçerli değildir. Yahudiler içinde de benzer tavırları

sergileyenler olmuştur.

Konuyu günümüze bakan yönüyle de değerlendirmek mümkündür. Yapılagelen hizmetlerin zamanla büyüüp inkişaf etmesi karşısında şirin görünüp hizmet ehli insanların arasına sızmaya çalışan, menfaat kollayan, hatta bir makam kapıp bir yerlere gelmeyi gözleyen kimseler olabilir. Çile zamanlarında sıkıntılara, eziyetlere maruz kaldığınızda bunları yanınızda bulamazsınız. Bunlar iyi gün müminleridir. İmkânlarınız artmışsa, irtibat ağınız genişse, toplum nezdinde krediniz yüksekse, itibarınız kuvvetliyse bunlar sizinle beraber görünüp kredinizden istifade etmek ve böylece belki de hiçbir zaman ulaşamayacakları imkânları sizin sayenizde elde etmek isterler.

Onlar böyle davransalar da siz her zaman size düşeni yaparak her insana açık durur, Müslümanlığınıza ve kendi tabiatınıza ait güzellikleri sergilersiniz. Peygamber Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem), kalbinde nifak taşıyanlarla alâkasını kesmemiş, onların üzerine eğilmiş ve onlarla yakından ilgilenmişti. Siz de öyle yaparsınız. İster inkârcı münafık olsun ister kalbinde hastalık bulunan biri olsun hepsiyle şöyle böyle bir münasebet içerisinde bulunursunuz. Eğer bir gün onlarda bir değişme ve dönüşme olacaksa bu ancak sizin ortaya koyacağınız güzel bir temsille olacaktır. Üstad Bediüzzaman'ın Hafız-ı Şirazî'den (v. 792/1390) naklettiği bir sözde denildiği gibi, iki cihanın rahat ve selâmetini kazanmak için dostlara karşı mürüvvetkârâne muaşeret ve düşmanlara sulhkârâne muamele etmek gerekir.¹⁰² Yani müminlere karşı olabildiğince hilm ve tevazuyla davranmak gerekir. Diğerlerine karşı ise sert davranmamak, sıcak tavır sergilemek, durumu idare etmek, alttan almak, gerektiğinde mümaşatta bulunmak, bizden onlara bir zarar gelmeyeceğini hissettirecek bir duruş sergilemek gerekir.

Bu arada sizinle samimi dostluk kurup insanî ilişkiler içerisinde dünyaya açılmak ve yeni iş imkânları oluşturmak isteyen güzel insanlar da olabilir. Böylelerinin yaptığı, münafıkların yapmaya çalıştıkları türden muhâdaa, aldatma ve kandırma değildir. Bu kategorideki insanları da iyi tanımak ve ona göre muamele etmek gerekir. Bunların dışında, kendini nifaka salmış olanlara karşı olabildiğince dikkatli olunmalıdır. Bunlar, özel görevli kimseler olarak da aranıza sokulabilir. Bunların yanında bir de menfaatlerini düşündükleri için kendi iradeleriyle aranızda bulunanlar vardır. Özellikle dünyevî imkânların çoğaldığı zamanlarda böylesi insanların aranızda türeyebileceği asla göz ardı edilmemelidir.

Onlar menfaat elde etmek için aramıza girseler de bizim âleme dağıtacak makamlarımız ve maddî imkânlarımız yoktur. Hizmetten menfaat bekleyen, makam ve rütbe isteyen hayal kırıklığına uğrar. Hizmette çile vardır, sabır vardır, dayanma vardır, azim, gayret ve fedakârlık vardır. Hizmet dünyalık adına alma değil, verme yeridir. Biz bütün makam ve rütbeleri ötelere, gerçek hayatın ta kendisi olan ahirete bırakmış bulunuyoruz. Onların da ötesinde yalnız Rabbimizin hoşnutluğuna

dilbeste olmuş ve ona kilitlenmişiz. Hizmet için gidilen yerlere çoğu zaman burs ölçüsünde bir imkânla gidildi ve oralarda en kısıtlı imkânlar altında hizmet edilmeye çalışıldı. Hiçbir yerde her şey hazır ve emrimizi bekliyor vaziyette değildi. Oralarda sıfırdan işe başlamak, bir ocak tütürmek ve bir sistem kurmak gerekiyordu. Bu da canını dişine takıp sabretmeyi ve ümitle çalışmayı gerektiriyordu. Fedakârlık üzerine bina edilen bu tertemiz işler nerede, hep şahsi menfaatleri peşinde koşan ve kalbleri pas tutmuş ikiyüzlü ehl-i nifak nerede!

⁸⁸ Buhârî, *imân* 24, *mezâlim* 18, *cizye* 17; Müslim, *imân* 107.

⁸⁹ Münâfikûn sûresi, 63/4.

⁹⁰ Haşir sûresi, 59/14.

⁹¹ Tevbe sûresi, 9/45.

⁹² Münâfikûn sûresi, 63/4.

⁹³ Bkz.: M. Fethullah Gülen, *Işığın Görüldüğü Ufuk*, s. 289-298 (Nifak). Ayrıca bkz: Fethullah Gülen, *Bir İcâz Hecemesi*, s. 159-359.

⁹⁴ Nisâ sûresi, 4/145.

⁹⁵ Ahzâb sûresi, 33/12.

⁹⁶ Muhammed sûresi, 47/20.

⁹⁷ Enfâl sûresi, 8/49.

⁹⁸ Bkz.: Bediüzzaman, *Mektubat*, s. 414 (Yirmi Sekizince Mektup, Altıncı Mesele).

⁹⁹ Râzî, *Mahsûl*, 5/538; Âmidî, *ihkâm*, 1/343; İbn Kesîr, *Tuhfetü't-Tâlib*, 1/174; İbn Hacer, *Telhîsu'l-Habîr*, 4/192.

¹⁰⁰ Nisâ sûresi, 4/141.

¹⁰¹ Hadîd sûresi, 57/13-14.

¹⁰² Bediüzzaman, *Mektubat*, s. 302 (Yirmi İkinci Mektup, Birinci Mebhas).

يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ

“Allah’ı ve iman edenleri aldatmaya çalışırlar. Kendilerinden başkasını aldatamazlar ama bunu bile hissetmezler.”

(Bağara sûresi, 2/9)

Kendilerini Aldatırlar

Bu âyet-i kerime, münafıkların bir başka özelliğinden bahseder. Onlar içlerinde yaptıkları farklı hesaplarla müminleri ve –hâşâ– Allah’ı (celle celâluhu) aldatmaya çalışırlar. Burada mukabele ifade eden muhâdaa masdarından gelen **يُخَادِعُونَ** kelimesi kullanılmıştır. Muhâdaa, hile yapma, aldatma mânâsına gelen **خَدَعَ** kökünden türemiştir ve kelime karşılıklı aldatmayı ifade eder. Münafıklar kendilerince –hâşâ– Allah’ı aldatacaklarını hesap ederler. Aldatmak onların tabiatı hâline geldiğinden başkalarını da kendileri gibi zannederek aldatılma korkusu ve aldanmışlık psikolojisi içinde sürekli hileye, hud’aya başvururlar. Oysaki Zât-ı Ulûhiyet böyle bir aldanmadan ve aldatmadan münezzehtir. Öyleyse onlar başka değil, sadece kendilerini aldatırlar.

Nisa Sûresi’nde de ifade buyrulduğu gibi Allah onların muhâdaasına karşılık verir.¹⁰³ Fakat Allah’ın karşılık vermesini hud’a, hile, tuzak şeklinde ifade etmek doğru değildir. Allah (celle celâluhu) bütün bu mezmum sıfatlardan münezzehtir. Öyleyse Allah’ın muhâdaasını, münafıkların hilelerini, aldatma çabalarını boşa çıkarma, neticesiz bırakma mânâsında anlamak ve öyle meal vermek gerekir.

Aldatma, komplo kurma mânâlarına gelen hud’a, âciz ve kaypak insanların başvuracağı bir silah olup mümine yakışmayan bir sıfattır. Her ne kadar düşmanla mücadele esnasında hud’a meşru görülse de bir Müslüman ahlakı olarak mezmumdur, çirkindir. Kaldı ki cephede düşman karşısında izin verilen aldatma da bildiğimiz mânâda olmayıp stratejik davranma, farklı tabyeler uygulama, karşı tarafı şaşırtma anlamındadır. Yoksa orada bile bir Müslüman genel ahlakını korur ve Müslümanlığına zarar verecek bir hâl içerisine girmez. Sâdık u Masdûk Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) Müslümanın işte bu genel ahlakını ifade ederken **“Aldatan bizden değildir.”**¹⁰⁴ buyurmuştur.

Aldandıklarını Hissetmezler

Âyetin sonunda münafıkların kendi kendilerini kandırdıkları hâlde bunu hissetmedikleri, idrak etmekten uzak oldukları belirtilir. Kelimelerin muzari (geniş zaman) kipinde gelmesi onların bu işi sürekli yaptıklarını ve sürekli aldandıklarını gösterir. Yani onların Allah’ı ve müminleri aldatma çabaları sadece kendilerini

aldatmakla neticelenir. İlk başta onlar konuşma ve davranışlarıyla –hâşâ– Yüceler Yücesi Allah'ı aldattıklarını düşünürler. Fakat Allah yaptıklarından habersiz değildir. O her şeyi bilir, görür. Allah onlara sadece biraz mühlet verir, fırsat tanır ama yaptıklarını bir gün mutlaka önlerine getirir. Aslında Medine-i Münevvere'deki münafıklar Allah'ı aldatamayacaklarını çok iyi bildikleri için bu tutumlarını Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) üzerinden devam ettirmek istiyorlardı. Allah Resûlü'nü aldatmaya çalışmanın Allah'ı aldatmaya çalışmak mânâsına geleceğini düşünemiyorlardı. Peygamber Efendimiz'in Allah'tan vahiy aldığı, dolayısıyla kendi nifak dolu işlerini Allah'ın O'na bildireceğini idrak edemiyor ve böylece kendi kendilerini aldatmış oluyorlardı.

Âyette **وَالَّذِينَ آمَنُوا** ifadesiyle münafıkların müminleri de aldatma teşebbüsü içinde oldukları vurgulanır. Mümin, doğru ve güvenilir insandır. Bu açıdan münafık, mümini gerçek anlamda aldatamaz, sadece aldattığını sanır. Kur'ân'ın beyanları içinde, kötülük eden kendine eder.¹⁰⁵ Münafık, görülüp bilinmediğini düşünür. Fakat er geç bütün niyet ve planları ortaya çıkar. Müminler imanlarının ve insanlıklarının gereği onlara yumuşak davranır, kötülüğe kötülükle karşılık vermez, alttan alır, durumu idare etme yoluna giderler. Bu yüzden zaman zaman aldandıkları ve zarar gördükleri de olur. Fakat bu aldanma asla sürekli olmaz. Bir gün imanlarının nuruyla, kalblerinin firâsetiyle –biraz zor olsa da– o münafıkları tanır ve onların yapıp ettiklerine vâkıf olurlar. Bu durumda münafıklar ikinci kez kendi kendilerini aldatmış olurlar. Onların müminleri aldatmaya çalışmaları da dolaylı olarak Allah'ı aldatmaya çalışmaları şeklinde anlaşılabilir. Çünkü onları müminlere karşı mücadele etmeye sevk eden ana sebep, müminlerin sahip oldukları imanlarıdır. Dolayısıyla bu da en nihayetinde Zât-ı Ulûhiyet'e karşı yapılmış bir mücadele sayılır. Bu yüzden ki Allah müminler adına onlara mukabele eder ve münafıkların hilelerini boşa çıkararak müminleri muhafaza buyurur, yüceltip şerefendirerek aziz kılar.

İnanmış gibi görünerek kendilerine çeşitli menfaatler elde etmeye çalışan münafıklar, kısa vadede değilse bile uzun vadede, kendi geleceklerini tehlikeye atmış olurlar. Bu da onların aldanması demektir. Bu aldanmışlığı vicdandaki şuurla algılamaları zaten onlardan beklenmez. Çünkü onlar o kadar derinliklere inemezler. Bırakın derinliklere inmeyi, şuurlarının ilk mertebeleriyle dahi olsun nasıl bir aldanış içinde olduklarını hissetmezler. İşte münafıkların anlayışları aslında bu kadar sığ ve tutarsızdır.

Diğer yandan münafıklar yaptıklarını belli bir hesaba bağlı olarak ve bilerek yaparlar. Onlar ne yaptığını bilmeyen, edip eylediklerinden tamamen gafil, habersiz, bilinçsiz insanlar değildirler. Diğer bir ifadeyle, bunlar varlıktan şüphe eden hatta kendi varlıklarından bile şüphelenen bir septist (kuşkucu) veya sofiste benzemezler. Mesela kendi yandaşlarıyla baş başa kaldıklarında onlara *“Biz aslında*

sizinle beraberiz, o müminlerle sadece alay ediyoruz.”¹⁰⁶ derler. Allah Resûlü’ne (sallallâhu aleyhi ve sellem) gelip “ehadet ederiz ki sen Allah’ın Reslsn.”¹⁰⁷ derler. Bunlar diyenler elbette yaptklarnn farkındadırlar. Fakat bir Şeyler yaparken bozuk niyetle yaparlar, yaptklarn yorumlarken yanŐ yorumlar ve bu Şekilde kendilerini aldatırlar. Mesela menfaatin olduğu yere meylederken, her taraf kendilerine göre idare ederken bunu bilinçli yaparlar ve zekice davrandklarn, akıllılık yaptklarn zannederler. Ne var ki bu zanlarında yanlır ve aldanırlar. Aynı zamanda onlar çok kibirlidirler, enaniyetleri fevkalade kuvvetlidir, dolayısıyla da başkalarına kulak verip onların nasihatlerini dinlemeye tenezzül etmezler.

Peygamber Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem), Allah’ın bildirmesiyle münafıkları biliyordu. Hazreti Huzeyfe’ye (radiyallahu anh) kaÇ mnafiğın ismini verdiğini bilmiyoruz.¹⁰⁸ Bu isimler bir yana o gün işin nifak herkes tarafından bilinen kişiler de vardı. Fakat beşerî imkânlarla onları tespit edip bilmek ayrı bir iŐtir, onlara yapılacak muameleyi belirlemek ise daha ayrı bir iŐtir. İkiisi de basiret ve firâset gerektirir. Bu yüzdendir ki, daha önce de belirttiğimiz üzere, müminler her zaman basiretli davranmal, onları sezip bilmeye ŐalıŐmal ve Allah Resûlü’nün yolundan giderek onlara karşı muamele stratejileri geliŐtirmelidirler.

¹⁰³ Bkz.: Nisâ sûresi, 4/142.

¹⁰⁴ Müslim, *imân* 164; Tirmizî, *büyû'* 74 ; İbn Mâce, *ticârât* 36.

¹⁰⁵ Bkz.: Câsiye sûresi, 45/15.

¹⁰⁶ Bakara sûresi, 2/14.

¹⁰⁷ Münâfikûn sûresi, 63/1.

¹⁰⁸ Bkz.: İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1/468.

فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ

“Onların kalblerinde bir hastalık vardır. Allah da onların hastalıklarını ilerletti ha ilerletti. Yalancılıkları ve samimiyetsizlikleri sebebiyle onlara gayet acı bir azap vardır.”

(Bağara sûresi, 2/10)

Hayatları Yalandır

Münafıkların kalblerinde maraz vardır. Maraz kelimesi hastalık mânâsına gelir ve maddî manevî bütün hastalıkları ifade eder. Burada kastedilen maddî değil, sürekli yalan düşünerek, yalan söyleyerek ve yalancı davranışlar içinde bulunarak kalbde kronikleşmiş manevî bir hastalıktır. Münafıkların hâl, tavır ve davranışları tamamen yalana dayandığından ve hayatları bütünüyle yalan olduğundan dolayı herkesi kendileri gibi yalan söyleyen, iki yüzlü hareket eden insanlar olarak görürler. Her sözü hakikat olan Peygamber Efendimiz’i (sallallâhu aleyhi ve sellem) bile yalancılıkla itham ederler. Artık onların kalbleri aslî görevlerini, kendilerinden beklenen fonksiyonları eda edemez. İçleri çürümüştür ve manevî donanımları da âdeta bitmiş durumdadır. Dolayısıyla bu durum onların tavır ve davranışlarına da yansır ve onlar normal bir insan gibi davranamazlar.

Maraz kelimesinin *nekre* (elif lam almadan) gelmesi, onun belirsizliğini gösterir. Dolayısıyla münafıkların kalblerindeki hastalık; teşhisi yapılmış, adı konmuş bir hastalık değildir. O belirsiz bir marazdır ve herkes tarafından hissedilemeyecek şekilde sinsidir. Kalbde bir tohum hâlinde belirir, sonra yapılan amellerle ve içinde bulunulan aile, toplum ve kültür ortamının tesiriyle büyüdükçe büyür. Kimilerinde bu hastalık bir şüphe, bir kuşku şeklinde ortaya çıkar. Kimilerinde ise stresler, anguazlar şeklinde tezahür eder. Stres ve anguazlar onları başka yalanlara ve yanlışlıklara sevk eder. Böylece stres, anguaz, tatminsizlik, paranoya ve huzursuzluk fasit dairesi içinde kıvrır dururlar. Günümüzde tespit edilen psikolojik hastalıkların birçoğunun münafıklarda var olduğu söylenebilir. Bu her ne kadar psikolojik ve manevî birer hastalık olsa da kalbde ve zihinde kalmaz, bir şekilde bedene ve davranışlara da yansır.

Nifak hastalığı, küçük bir yalanla istikametden sapma şeklinde başlar. Bu yalan bazen sözle bazen de fiille ortaya konur. İnsanın en küçük bir inhırafla bile doğrudan ayrılması, kalbe olumsuz tesir eder. Geri dönülmezse bu tesir onu daha başka inhıraflara sevk eder. Yeni inhıraflar yeni yalanlar, yeni stresler, yeni huzursuzluklar doğurur ve böylece inhıraf ve yalan bir hastalık hâline gelinceye kadar bu fasit daire devam eder. Eğer ilk inhırafta hemen tevbe ve istiğfar

edilmezse kişi girdiği fasit dairenin içinde döner durur ve oradan bir türlü çıkamaz. Çünkü hastalık onda artık kronik hâle gelmiştir. Bu açıdan inhırafların en küçüğüne dahi hayat hakkı tanımamalı, onları hemen silip temizlemenin yoluna bakmalıdır. Zira bir kere istikameti temsil eden ana caddeden uzaklaşan, başkalaşıp hâl değiştiren kişi her türlü değişebilir ve tamamen başkalaşıp kendini kaybedebilir. Durduğu yerden bir kerecik ayrılanın sapma açısı merkezde çok küçük grlse de daire genişledikçe aının ne kadar büyüdüğü fark edilecektir. Bu belki de fark etmeden merkezden uzaklaşma demektir. stade Bediüzzaman'ın beyanıyla her günahta küfre giden bir yol olduğundan,¹⁰⁹ insan hiç farkına varmadan salih daireden çıkıp adım adım küfür ve şirke doğru gidebilir. Allah (celle celâluhu)yle bir akıbetten hepimizi muhafaza buyursun!

yetin *“Yalan söylerler.”* şeklinde muzari fiille bitmesi ve muzari fiilin de yenilenme ifade etmesi münafıkların yalan konusunda genel tutum ve davranışlarına işaret eder. Yani onlar sürekli yalan söylerler. Hayatlarını yalanzerine bina etmişlerdir. Her durumda ve her ortamda yalana başvururlar. Her gün yeni bir yalan uydurmaya çalışır ve “Bugün nasıl bir yalan syleseک acaba!” diye dşnrlr. Böyle yaparak bugnlerini ve yarınlarını yalanlarla kirletip kapkara hâle getirirler.

Nifaka Açık Ruhlar

Nifaka sebep olan ve ona kaynaklık yapanzellikler hemen herkeste az ya da çok bulunabilir. Bunlar konjonktürel durumlara göre ortaya çıkar ve insanın aklını, şuurunu, hissini güdümüne alabilir. Bazen küçük bir sebep, azıcık bir temayül insanı nifak deliğine sokar. İnsan, aklını başına alıp oradan hemen çıkmazsa o delikte sürüne sürüne çok derin çukurlara yuvarlanabilir.

Bazı fitratlar nifaka başkalarından daha çok açıktır. Nifakın ilk basamağı riya ve sm'adır. Bu görünme, bilinme, kendini insanlara gösterme ve beğendirme arzusundan ileri gelir. Buna bir açıdan popülizm de denebilir. Potansiyel olarak insan tabiatında bulunan bu his bazılarında yalan söyleme bazılarında sözünde durmama bazılarında emanete sahip çıkmama ve kimilerinde pervasızca günahlara dalma şeklinde tezahür eder. Bunlar Peygamber Efendimiz'in (sallallahu aleyhi ve sellem) yukarıda zikrettiğimiz hadis-i şerifinde yer alanzelliklerdir.

Emanete sahip çıkma duygusu olmayan bir kimsede nifak alameti var demektir. Emanet deyince sadece bize emanet edilen mal, eşya, para gibi şeyleri anlamamak gerekir. Din, iman, tarih, tarihten szlp gelen değerler, evlat, aile, eş.. bunların hepsi birer emanettir ve bunlara ihanet etmek de nifak alametidir. Dolayısıyla hadisteki emanet kelimesinin çerçevesine bu türlü değerler de dâhildir. Yalan en büyük nifak alameti olup aynı zamanda bir küfür sıfatıdır. Küfür de en büyük yalandır. Bu yüzden Kur'an-ı Kerim'de yalan hem kfirlerin¹¹⁰ hem de mnafıkların¹¹¹

özelliği olarak beyan edilmiştir. Bir insanın on cümlesinden biri yalansa onda o ölçüde bir nifak var demektir.

Günümüzde Nifakın En Büyük Temsilcileri

Âyet münafıkların, yalan söylemelerinden dolayı acı veren bir azaba sürükleneceklerini haber verir. Diğer bir ifadeyle, münafıkların cehenneme girmelerinin en önemli sebebinin yalan olduğu ifade edilir. Bediüzzaman Hazretleri'nin yaklaşımıyla, yalan bir lafz-ı kâfirdir¹¹² ve münafığın birinci özelliğidir.¹¹³ Allah'ın kudret ve hikmetine iftiradır. Ahlakı tahrip edip toplumu zehirler, insanlar arasında fesadın yayılmasına sebebiyet verir. Ayrıca yalan güzel ahlakın bütün şubelerinin de düşmanıdır; onların insanda yerleşip onu yüceltmesine mâni olur. Bu ve benzeri hususiyetlerinden dolayıdır ki yalanın kendisi âyet-i kerime ve hadis-i şeriflerce lanete layık görülmüş, yalancı ise büyük cezalarla tehdit edilmiştir.

Tarihin çeşitli dönemlerinde yalanın önde gelen temsilcileri olmuştur. Öyle görünüyor ki günümüzde yalanı özellikle bir kısım siyasiler ve bazı medya organları temsil ediyorlar. Her gün yalan konuşup yalan yazıyorlar ve bundan hiç sıkılmıyorlar. Ertesi gün yalanları ortaya çıktığı hâlde bir sonraki gün yine hilaf-ı vâki konuşmaktan geri durmuyorlar. Yalanı başka bir yalanla örtmeye çalışıyorlar. Yalanla iç içe girmiş olan algı operasyonlarıyla insanları aldatıyorlar.

Geleceğini halkın teveccühünde gören, halkın desteğinden beslenen ve bu sebeple sürekli halka hitap eden, koltuğuna ebedî orada kalacakmış gibi yapışan siyasetçilerin ve gazetecilerin yalandan hali kalması çok zordur. Onlar yalanlarına her zaman kendilerince bir mahmil, bir dayanak noktası bulabilirler. Bazıları maslahat görerek, bazıları kendini mecbur hissederek yalana başvurabilir. Bazıları da gelecek endişesiyle politikalarını yalan üzerine bina edebilir. Elbette bunların hiçbiri yalan söylemeleri için mazeret olamaz ve hesap gününde de katiyen olmayacaktır. Bu şekilde hayatlarını yalan üzerine bina edenlerin hepsinde münafıklık var demektir. Günümüz insanı bu açıdan çok talihsizdir. Çünkü o, özü sözü doğru, değerlere vefalı, samimi bir siyasî bulamamaktadır. İstisnalar mutlaka vardır ama muktedir yalancılar onlara iş yapma imkânı vermezler, onları konuşturmazlar, tesirsiz hâle getirmeye çalışırlar. İşin zorluğundan dolayı Bediüzzaman Hazretleri, Raşit Halifeler'den sonra bir iki müstesna sima hariç onlar gibi idare işleri ile kâmil imanı kendinde toplayan, din ve dünya işlerini hakkını vererek beraber götürebilen kimselerin gelmediğini söyler.¹¹⁴

¹⁰⁹ Bkz.: Bediüzzaman, *Lem'alar* s.9 (İkinci Lem'a, Birinci Nükte)

¹¹⁰ Bkz.: Zümer sûresi, 39/32.

¹¹¹ Bkz.: Tevbe sûresi, 9/76-77.

¹¹² Bediüzzaman, *Sözler*, s.774 (Lemeât).

¹¹³ Bkz.: Buhârî, *imân* 23, *mezâlim* 18, *cizye* 17; Müslim, *imân* 106.

¹¹⁴ Bkz.: Bediüzzaman, *Mektubat*, s.108 (On Dokuzuncu Mektup, Beşinci Nükteli İşaret).

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ ۗ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ
الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ

“Ne zaman onlara: ‘Yeryüzünde fesat çıkarmayın!’ denilse ‘Biz sadece
ıslahçuyuz, ortalığı düzeltmekten başka işimiz yok!’ derler. Gözünüzü açın,
bunlar bozguncuların ta kendileridir, lakin şuur yoksunudurlar,
hissetmiyorlar.”

(Bağara sûresi, 2/11-12)

Demagoji Yaparlar

Münafıkların en önemli özelliklerinden biri, demagoji yapmaktır. Kendilerini haklı çıkarmak, halkı yanıltmak, her yaptıklarını güzel göstermek için söz cambazlığına başvururlar. Âyette onların bu özelliğine dikkat çekilir. Onlar çok yalan söylemelerine, ortalığı ifsat etmelerine rağmen, bütün bunları ıslah ve barış adına yaptıklarını söyleyecek kadar pervasızdırlar. İfsat; bozmak, telef etmek, fitne çıkarmak, insanları birbirine düşürmek ve huzuru kaçırmak demektir. İslah ise onarmak, tamir etmek, fesadı ortadan kaldırmak, nifakı izale etmek, bozukluğu gidermek, sulh ve selameti sağlamak mânâlarına gelir. Münafıklar halkın zihnini karıştırmak için bile bile bu iki tabirden birini diğerinin yerine kullanırlar. Aslında onlar bu sözleri yaptıkları kötülüklerin içinde biraz nefes almak için söylerler. Yani bu tür demagojiler onlar için birer nefes aldırıcı mola mahiyetindedir. Bu sözleriyle içlerini ve etraflarını biraz yatıştırır, sonra da kaldıkları yerden fesada devam ederler.

Ne kadar karıştırmaya çalışsalar da onların neye fesat neye de ıslah dedikleri bellidir. Onlar kendi düşündüklerini, yaptıklarını hep ıslah olarak bilir, kendi fikirlerine ve yaptıklarına uymayan şeyleri ise ifsat olarak görürler. Kötülüğün en koyusunu işledikleri hâlde iyilik havarisi kesilir, ortalıkta bu iğreti ve sahte urbayla dolaşırlar. Haksızlığın en büyüğünü yaptıkları hâlde kendilerini mesela demokrasi temsilcisi şeklinde takdim ederler. İnsanları birbirine kırdırır, düşmanlık ve kavgadan beslenirler. Sınıf kavgalarını körükler, terör çıkarır, zenginle fakiri, sermayedarla işçiyi birbirine düşürür, ırkçılığı hortlatır ve topluma sürekli bir herc ü merc yaşatırlar. Fakat bütün bunlar gündeme getirilip yaptıklarından vazgeçmeleri istendiğinde de kendilerini ıslahçı, barışsever bir kahraman olarak yansıtmaktan geri durmazlar. Böylece en büyük yalanlardan birini söylemiş olurlar.

Dikkat Edin!

Münafıklarla mücadelede müminler çoğu zaman çaresiz kalabilir ve onlarla başa çıkamayabilirler. Çünkü müminler nizami ve disiplinli hareket ederler. Onların imanlarından gelen belirli ölçüleri vardır. Münafıkların belli bir kriteri yoktur. Onlar gayrinizami davranırlar. Tabir yerindeyse düzenli ordular karşısında vur kaç yapan gerillalar gibi hareket ederler. Ne zaman, nerede ve nasıl vuracakları hiç belli olmaz. Bu yüzdendir ki bazen büyük bir nizami ordu, gerilla hareketleri karşısında çaresiz kalabilir. Münafıkların küfre düşme gibi bir endişeleri yoktur. Bizim anladığımız mânâda vazife şuuru ise onlarda hiç bulunmaz. Çok rahatlıkla camiye abdestsiz gelip namaz kıyor görünebilirler. Birisi güzel bir şey söyler veya yaparsa ona laf yetiştirir ve onu insafsızca tenkit ederler. Bunları yaparken çoğu zaman kendileriyle çelişirler ama bunun da farkında değildirler. İşlerine nasıl geliyorsa öyle hareket ederler.

Bu âyet-i kerime bizleri münafıklara karşı son derece dikkatli olmaya davet ediyor ve âdeta şöyle ferman buyuruyor: Uyanık olup tedbirli davranın, eskilerin ifadesiyle, âgâh u mütenebbih olun, kulak kesilin, dikkat edin. Bu insanların geçmişlerine bakın, neler yaptıklarını hatırlayın, gelecekte neler yapabileceklerine dair tahminlerde bulunarak ona göre kendi tavır ve tutumlarınızı belirleyin. Sizin vazifeniz tebliğ ve irşattır; iyilikleri anlatmak, temsil etmek, onların yaşanmasını sağlamaya çalışmak, kötülükleri ise engelleyip onlara hayatın içinde hayat hakkı tanımamaktır. Bu vazifenizi bütün insanlara karşı yerine getirdiğiniz gibi nifak içinde yüzdüğünü bildiğiniz kişilere karşı da yerine getireceksiniz. Fakat zaman zaman aldanabilir ve hüsnüzannınıza yenik düşebilirsiniz. Çünkü siz müminsiniz; güzel bakar, güzel düşünür ve herkese kalbinizi açarsınız. Fakat diğer taraftan aldanmamaya da çalışmalı ve bir delikten iki defa ısırılmamalısınız. Bazen aldanmak söz konusu olsa da bu asla sizin daimî hâliniz olmamalı. Daimî hâliniz tedbirli davranış, makul hareket ve ıslahçı muamele olmalıdır. Onların şekil ve suretlerine bakmayın, görünüşlerine aldanmayın. Onları sıfatlarıyla tanımaya çalışın ve davranışlarıyla değerlendirin.

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ
السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ

“Ne zaman onlara: ‘Şu güzel insanların iman ettiği gibi siz de iman edin.’
denilse onlar, ‘Yani o ayak takımı beyinsizlerin inandıkları gibi mi inanalım?’
derler. Dikkat edin, asıl beyinsizler onların kendileridir de bunu bilemiyorlar,
bilemezler de.”

(Bakara sûresi, 2/13)

Nifak ve Kast Sistemi

Her devrin kendi rengine göre bir nifak şekli vardır. Tarih boyunca farklı zamanlarda farklı nifak türleri ortaya çıkmıştır. Bir dönemde hâkim olan ideolojik bir akım başka bir dönemde farklı bir ideoloji münafıklığı veya münafıklığın farklı bir rengini temsil edebilir. Fakat denebilir ki hepsinin temelinde kibre dayanan bir kast sistemi mülâhazası vardır. Münafıklar bu anlayışlarını her zaman seslendirmeseler de içinde buldukları hâl, yeri geldikçe onların tavır ve sözlerine yansır. Kendilerini efendi, üst seviye, aristokrat başkalarını ise köle, hizmetçi ve ayak takımı görürler. Onların mahallelerinde yaşamaz, onlarla aynı okullarda okumaz, onlarla bir araya gelmek ve yan yana görünmek istemezler. Kendilerini başkalarından üstün gören bu insanlar için farklı okullardan mezun olmak; meşhur gösterişli topluluk ve gruplara mensup bulunmak birer üstünlük vesilesidir. Dolayısıyla onlarla zenginliklerini paylaşmayı, namazda onlarla omuz omuza olmayı da gururlarına yediremezler. Eğer bir dinî telakki söz konusu olacaksa orada bile onlara ayrıcalık yapılmalıdır. Onlara kendi konularına göre hitap ve muamele edilmelidir. Mesela kendi oyları köydeki vatandaşın oylarıyla bir sayılmamalıdır.

Bunların yanında bir de dindar ve vatansever görünen, sonradan görme tipler vardır. Onlar, başta din olmak üzere bütün insanî ve millî değerleri kendi çıkarları için kullanır, halkın gözünü dinî ve millî söylemlerle boyar, kendilerini hakiki dindar ve en vatanperver insanlar olarak gösterirler. Fakat bütün gaye ve çırpınışları dünyalık menfaat içindir. İşleri ifsattır, huzuru bozmaktır. Milleti ve insanî değerleri ihya etme gibi bir dertleri kesinlikle yoktur. Sürekli haktan, hukuktan, adaletten, insan haklarından bahsederler ama ellerindeki gücü kendi çıkarları için kullanıp insanlara zulmün en çirkinini irtikâp etmekten geri durmazlar. Kurdukları fasit sistem uğruna masum insanları, şirkten uzak duran hakiki dindarları, kendi düşüncelerine uymayan kimseleri çeşitli ithamlarla karalar, şeytanlaştırır, terörist ilan ederler. Sonra da onların tepesine biner, mallarına çöker ve haram, günah

demedi istedikleri her şeyi zimmetlerine geçirirler. Dahası bütün bu rezillikleri işledikleri hâlde kendilerini en insancıl ve en dindar kimseler olarak tanıtmayı da ihmal etmezler.

Münafıklar, peygamberlerin karşısına da hep bu şekilde çıkmışlardır. Yukarıdaki on üçüncü âyetten ve benzer muhtevalı başka âyetlerden anlaşıldığına göre, peygamberân-ı izama ilk inananlar çoğunlukla toplumda zayıf görülen kimseler ya da fakirler olmuştur. Münafıklar açısından bu hazmedilir bir durum değildir. Ayak takımı, sefih, beyinsiz diye vasıflandırdıkları insanlarla aynı halkada oturmak onlar için bir züldür. Münafıklar için zikrettiğimiz bu mülahazalar kâfirlerin önde gelenleri için de geçerlidir. Bu açıdan münafıklar ve kâfirler aynı noktada buluşurlar. Evet Hazreti Nuh'a da Hazreti Musa'ya da Hazreti İsa'ya da (aleyhimüsselam) ilk inananlar fakirlerdi. Peygamber Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) etrafında ilk halkayı oluşturanlar çoğunlukla fakir ve garip insanlardı. Nitekim Hirakliyus, Hazreti Dihye'nin karşısında Ebû Süfyan'a "O kişiye kimler inanıyor?" diye sormuştu Ebû Süfyan "Fakirler inanıyor." diye cevap verince Hirakliyus "Önceki peygamberlere ilk inananlar da fakirler olmuştur." demişti.¹⁴⁵ İlk inananlar arasında zenginler ve toplumun önde gelenleri de bulunabilir. Ancak onlar daha ziyade sonradan, kitle psikolojisiyle daire içine girerler. Onların fakirler gibi işin başında iman etmeleri ve dine samimiyetle sahip çıkmaları epeyce zordur. Buna rağmen tarihte kendilerini, makamlarını, çevrelerini aşip dine sahip çıkmış zenginler de az değildir.

Münafıkların "sefihler" sözüyle Mekke'den Medine'ye hicret eden Müslümanları kastetme ihtimali bulunmakla beraber, bundan maksatları daha ziyade Medine'de yaşayan ve tarımla uğraşan Evs ve Hazreç kabilesinden insanlardı. Onları çiftçilikle uğraşan, toprak işlerinden başka şeylere akılları ermeyen topluluk olarak görüyor ve küçümsüyorlardı. Muhtemelen onları toplum içinde küçümsemek suretiyle Mekke'den gelen muhacirleri olumsuz etkilemek istiyorlardı. Kâbe'yi içinde bulundurması ve ticaret merkezi olması yönüyle Mekke'nin etraftaki şehirler üzerinde üstünlüğü vardı. Böyle bir şehre mensup olan muhacirlerin de dolayısıyla insanlar nazarında kredileri yüksekti. Münafıklar, onların bu üstün yönlerini kendi lehlerinde değerlendirerek onları Medineli Müslümanlardan soğutmak istemişlerdi.

İlk inananların genelde fakirlerden ve temel hakları çığnenmiş insanlardan çıkması bize bir insanlık gerçeğini de gösterir. Yani zayıf, fakir, garip insanlar bir yere dayanma, birisi tarafından sahiplenilme ihtiyacı duyduklarından, haklarını elde edecekleri bir dine daha çabuk girebilir ve bir sisteme daha hızlı adapte olabilirler. Psiko-sosyolojik açıdan bunun değerlendirilmesi gerekir. Yakın tarihte gördüğümüz bir kısım sosyal hareketler ve siyasî kamplaşmalar ezilmiş ve ötekileştirilmiş insanların bir araya gelip oluşturdukları dip dalgayla meydana gelmiştir.

İlklerin İmanı ve Münafıkların Bakışı

Fakirlik, ezilmişlik, dışlanmışlık gibi durumların tarihin seyrinin değişmesinde ve yeni bir kısım oluşumların meydana gelmesinde önemli rol oynadığını görsek de bir dine inanma meselesini tamamen bu sebeplere bağlayamayız. Özellikle peygamberlere inanan insanların inanma sebepleri bütünüyle onların zayıflıktan, gariplikten, kimsesizlikten kurtulma ve emin bir yere sığınma reflekslerine verilemez. Çünkü onlar inandıktan sonra da mütevazi hayatlarına devam etmiş ve konforu, zenginleşmeyi kesinlikle bir hedef olarak önlerine koymamışlardır. Hele güçlenip fırsatı ele geçince çalmayı, çırpmayı, başkalarını ezmeyi, refaha gömülmeyi akıllarından bile geçirmemişlerdir. Onların bu hâllerine siyer ve tabakat kitaplarındaki hayatları şahittir. Vakıa çalışarak, ticaret yaparak meşru yollarla zenginleşenler de olmuştur, fakat onlar da dünyayı bir gaye hâline getirmemiş, rehavete gömülmemiş, dahası mallarından fazlasıyla infakta bulunmuş ve gerektiğinde servetlerinin yarısını Allah yolunda harcamışlardır.

Demek ki mesele mezelleten, perişaniyetten kurtulma düşüncesinin ötesinde bir iman meselesidir. Peygamberlere ilk inananlar, fakir de olsalar, zayıf da olsalar kendilerine anlatılan mevzuları akıl ve kalbleriyle beraber değerlendirmişlerdir. Hatta inandıktan sonra her türlü zorluğu ve çileyi göze almış, her şeye rağmen inançları istikametinde yaşamaktan geri durmamışlardır. İnançlarından dolayı hemen her türlü eziyet, işkence ve yokluğu görseler de bu durum onları imanlarından vazgeçirememiştir. Dolayısıyla meseleyi ezilmişlik ve zayıflık psikolojisinden ziyade bir hakikate iman açısından ele almak gerekir. Başka bir ifadeyle oligarşik yapılarda, aristokrat kesimlerde imana mâni olan hususlar kibir, gurur ve zulüm olduğu gibi fakir ve gariban kimselerde imana vesile olan hususlar da öncelikle tevazudur, mahviyettir, dünya adına beklentisiz olmaktır.

Peygamberlere ilk inananlar gibi peygamberler yolunda yapılan hizmet faaliyetlerine ilk katılanlar da hep böyle insanlar olmuştur. Makamı, itibarı, zenginliği olan insanlar da o işe katılmışlardır ama onlar hem diğerlerinden daha sonra o işlere girmişler hem de sayı itibarıyla daha azdırlar. Günümüzdeki gönüllüler hizmetinin ilkleri de hep kendini sıradan gören, mahviyet ve tevazu sahibi, beklentisiz insanlardan oluşmuştur. Böyle olduğundan dolayı da bir kısım insanlar ve özellikle de münafıklar onlara hep küçümseyici nazarlarla bakmış ve “Bunlar mı dünyayı kurtaracak?” demişlerdir. Hazreti Üstad da *Lahikalar*'da talebelerinin böyle bir bakışa maruz kaldıklarından bahseder.¹¹⁶

Söz konusu bakışı değiştirmeye bizim gücümüz çoğunlukla yetmez. Bir zaman Nemrut, Firavun meseleye öyle baktığı gibi günümüzün firavunları, münafıkları da öyle bakarlar. Bunlar hayatı hep kast sistemine bağlı değerlendirirler ki aslında bunun temelinde kibir ve gurur vardır. Kendilerini hep yukarıda gördükleri için

başka birinin yoluna girmeyi ve sistemine dâhil olmayı kabul edemezler. Kendini beğenen bencil ve narsist bir insanın dine girmesi, girse de dinde sabit kadem olması çok zordur. Peygamber Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) ifadesiyle, kalbinde zerre kadar kibir bulunan cennete giremez.¹¹⁷ Hâlbuki cennete girmek için evvela Hak Din'e girmek lazımdır.

Beklentisizlik ve Nifak

Bakara Sûre-i Celîlesinin başında takva nazara verilmiş, Kur'ân'ın hidayetinden istifade etmek ilk olarak takvaya bağlanmıştı. Takvanın ilk mertebesi, dine girmeye mâni olan olumsuz sıfatlardan kurtulmaktır. Yani kibir, gurur ve bencilliği atmak, bakış açısını düzeltmek, haksızlık yapmamak, dünyevî çıkar peşinde koşmamak, zulmetmemek, zulme meyletmemek ve batıl yolda körü körüne ataları taklit etmemek takva dairesine girmenin ilk şartlarını oluşturur. Ardından haramlardan kaçınmak, farzları yerine getirmek, şüpheli şeylere karşı korunmak gibi hususlar gelir. Daha sonra da tekvinî emirleri doğru okumak ve onlara riayet etmek gerekir.

Münafıklar, daha ilk planda takva dairesinin zeminini oluşturamadıklarından onların herhangi bir çıkar ve menfaat gözetmeden dine girmeleri, haramları helalleri kabul etmeleri, tekvinî âyetleri doğru görüp değerlendirmeleri ve dolayısıyla da Kur'ân'dan istifade etmeleri mümkün değildir. Dine girmiş görünseler de bunda onların mutlaka bir menfaat beklentisi vardır. Beklenti içinde olmak, menfaatin olduğu yerleri kollamak, yaptığı iyilikleri dünyevî bir bedele bağlamak da nifakın en önemli özelliklerinden biridir. Münafık dünyevî beklentilere girer, menfaatine yarayacaksa işe atılır, değilse kaçar. Meşakkate gelemeyen, fedakârlık ve çileyi ise asla göze alamaz.

Allah'a (celle celâluhu) ve Peygamber Efendimiz'e (sallallâhu aleyhi ve sellem) samimi bir şekilde inananlara gelince onların en önemli özelliklerinden biri beklentisiz olmalarıdır. Onlar sadece dünyevî şeyleri değil, ahiretteki mükâfatları bile iman ve ibadetlerine asıl gaye yapmazlar. Dünyada bir kısım çıkarları hedefleyerek iş yapanlar psikolojik açıdan inkisar ve kırılma yaşarlar. Bu çıkarlar bazen yapılan hizmetler hesabına da olsa doğru değildir. Dolayısıyla münafıkların bir hesaba bağlı olarak hareket etmelerine karşılık inanmış gönüller her türlü beklentiye kalblerinden söküp atmaya çalışmalıdırlar. Zira adanmışlığın gereği budur. Adanmış biri azimle planlar yapar, projeler üretir, onları realize etmek için elinden geleni yapar fakat gerisine karışmaz. Yapılan işlerin bir neticeye ulaşması ve bir semereye dönüşmesi ise onu aşan bir konudur. O, tamamen Allah'ın takdirine kalmıştır.

Bir önceki âyet-i kerime لَا يَشْعُرُونَ "hissetmezler" şeklinde bitmişti. Orada vicdanla alâkalı bir durum söz konusuydu, o yüzden his ve şuur öne çıkıyordu. Burada ise

mesele ilme vabeste olduğu için âyet لَا يَعْلَمُونَ “bilmezler” fezlekesiyle bitti. Demek ki o münafıkların ciddi bir ilim ve müktesebatları, idrak ve kavrayışları olsaydı iman edenlerin neden iman ettiklerini anlama imkânına sahip olacaktı. Fakat heyhat! Öyle bir ilme ve idrake sahip değillerdir.

¹¹⁵ Bkz.: Buhârî, *bed'ü'l-vahy* 6; Müslim, *cihâd* 74.

¹¹⁶ Bkz.: Bediüzzaman, *Kastamonu Lâhikası*, s. 101,103, 162, 201.

¹¹⁷ Müslim, *imân* 147-149; Tirmizî, *birr* 61; Ebû Dâvûd, *libâs* 26.

وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ
مُسْتَهْزِئُونَ

“Bunlar iman edenlerle karşılaştıkları vakit
'Biz de müminiz!' derler. Fakat (fikir babaları olan) şeytanlarıyla baş başa
kaldıklarında da: 'Emin olun, biz sizinle beraberiz, biz onlarla sadece alay
ediyoruz.' derler.”

(Bakara sûresi, 2/14)

Kendi Anlayışlarına Göre İnanırlar

Münafıklar **“inandık!”** derler ama onların kendi anlayışlarına göre bir inançları vardır. Yani neye nasıl inanılması gerekiyorsa öyle inanmazlar. Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) mesajları çerçevesinde düşünüp hareket etmezler. “Namaz kılıyor musun?” diye sorsanız, “Kendime göre kılıyorum.” der. “Zekât veriyor musun?” desanız, “Kendime göre veriyorum.” der. “Sen Müslüman mısın?” diye sorsanız, “Kendime göre Müslümanım.” diye cevap verirler. Demek ki onların – bizim de çok bilemediğimiz– kendi anlayışlarına göre bir dinleri var ve onlar o dine bağlı olarak yaşıyorlar. Aslında gerçek mânâda ne din vardır ne de iman! Demagoji ve diyalektik yaparak nifak içinde hayat geçiriyorlar. Ne kadar üzücüdür ki işte bu nifak, çağımızın en belirgin renklerinden biri hâline gelmiştir.

Bediüzzaman Hazretleri, İslam coğrafyasını istila eden düşünceye “nifak hareketi” der.¹¹⁸ “Asya münafıkları” derken esasen kastettiği yer Rusya değildi. Zira Rusya'yı istila eden düşünce bir nifak hareketi değildi. O ateizme ve ilhada dayalı bir hareketti. Üstad'ın kastettiği nifak, İslam ülkelerini istila eden nifaktı. Oradaki münafıklar, Müslümanların çoğunlukta olduğu memleketlerde bulunmaları hasebiyle Müslüman görünürler, “Biz de inanıyoruz.” derler ama çoğunluktan endişe ederek gerçek inançlarını gizlerler. İçinde buldukları topluma zıt bir görüntü vermemeye azami özen gösterirler. Fakat kendi aralarında, birbirleriyle baş başa kaldıklarında küfürlerini ikrar ederler.

Âyette **“Şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında”** ifadesiyle onların fikir babalarına ve ileri gelenlerine işaret edilir. Peygamber Efendimiz dönemi itibarıyla Abdullah İbn Übey ve Ka'b İbn Eşref gibi kimseler kastedilir. Kur'ân'ın şeytan dediği bu tipler Ehl-i Kitap arasında bulunabileceği gibi müşrik ve münafıklar arasında da bulunabilir. Demek ki münafıklar arasında değişik mertebeler bulunmaktadır. Onlardan bazı ileri gelenler çok müstağni davranıyor, kendilerini Müslüman göstermek için bir çaba içerisine girmiyor ve genellikle kenarda durmayı tercih ediyorlardı. Dolayısıyla

Kur'ân'ın rahmet ve hidayet ikliminden tamamen uzak bulunuyorlardı. Kimse onları kovmamış, uzaklaştırmamıştı ama durdukları yer itibarıyla sanki kovulmuş, taşlanmış gibi bir hâlleri vardı. Onların bu vaziyetleri Kur'ân'ın "şeytanlar" ifadesine de uygun düşer. Nitekim "*şetane*" kökünden türetilmiş "şeytan" kelimesi, uzaklaşmak, Allah'ın merhametinden kovulmak mânâlarına gelir. İnsî olsun, cinnî olsun rahmet-i ilahiyeden uzaklaşan, inatçılık eden her şeye "şeytan" denir. Bu açıdan da onlar şeytan türünden insanlardı veya insanlar arasındaki şeytanlardı. Nitekim bir âyette de buyrulduğu üzere cinlerden şeytanlar olduğu gibi insanlardan da şeytanlar vardır.¹¹⁹

Şeytanca hareket eden bu kimselere, hadisin ifadesiyle, "*halis münafık*" da denebilir.¹²⁰ Onlar, düşünceleri sabit olup değişmeye niyetleri olmayan kişilerdi. Otağlarını küfür içine kurmuş, etrafa sürekli nifak tohumları saçıyor ve üstü kapalı olarak küfrü yayıyorlardı. Nifaka açık ruhlara ya da halis olmayan münafıklar, Müslümanlarla biraz kaynaşıp yanlarına geldiklerinde onlara da Müslümanlar arasında nasıl davranacaklarını öğretiyorlardı. Bazı tefsirlerde de rivayet edildiği üzere, mesela Ebû Bekir Efendimizle (radıyallâhu anh) veya Ömer Efendimizle (radıyallâhu anh) karşılaştıklarında onların ellerini sıkıyor, onlara medh ü senada bulunuyor, kendi meclislerine döndüklerinde ise "İşte böyle yapıp onları kandıracaksınız." diyorlardı.¹²¹ Böylece halis münafıklar diğerlerine yol yöntem gösteriyorlardı.

Âyet-i kerimelere baktığımızda münafıkların kendi fikir babalarıyla, yandaşlarıyla beraber olduklarında *إن* tekit edatını da kullanarak "*Biz hiç şüphe yok ki sizinle beraberiz, onlarla sadece alay ediyoruz.*" dediklerini görüyoruz. Demek oluyor ki müminlerle karşılaştıklarında o kadar latif davranıyor, o kadar şirin görünüyorlardı ki, yandaşlarının bile kendilerinin müslüman olduğunu zannedebileceklerini düşünüyorlardı. Çünkü kendileri sürekli şüpheyle oturup şüpheyle kalktıklarından etrafa kendi ruh aynalarından bakıyor ve herkesi şüpheli olarak görüyorlardı. Müslüman olmadıklarını ve sadece rol yaptıklarını anlatıp yandaşlarını ikna edebilmek için de âdeta yemin edercesine tekitli ifadelerle konuşuyorlardı.

¹¹⁸ Bediüzzaman, *Lem'alar*, s. 153 (On Yedinci Lem'a, Yedinci Nota).

¹¹⁹ En'am sûresi, 6/112.

¹²⁰ Buhârî, *imân* 24, *mezâlim* 17; Müslim, *imân* 106.

¹²¹ es-Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 1/29; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/78.

اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿١٥﴾ أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالََةَ
بِالْهُدَىٰ فَمَا رَبَّحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ

“Allah da onların alay etmesine mukabelede bulunur ve onlara azgınlıklarında bir süreye kadar mühlet verir; böylece onlar bir müddet kendilerinde olmadan şaşkın şaşkın dolaşırlar. İşte onlar hidayete müşteri olacaklarına, dalaleti peylediler. Ama onların bu ticaretleri, kârlı bir ticaret olmadı. Çünkü kâr yolunu tutmadılar.”

(Bakara sûresi, 2/15-16)

Mukabele Üslubu

Kur’ân’ın pek çok yerinde olduğu gibi burada da bir mukabele / müşâkele vardır. Müşâkele, iki şeyin şekil olarak birbirine benzemesi demektir. Edebiyatta ise bir kelimenin farklı mânâlara gelecek şekilde birden fazla kullanılması mânâsına gelir. Yani bir cümlede aynı kelime iki defa tekrarlanır. Mesela bunlardan birincisi hakiki mânâda ikincisi mecazî mânâda kullanılır.

Âyet-i kerimede iki defa “istihza” kelimesi kullanılmıştır. Bu kelime münafıklar için kullanıldığında “alay etme” anlamına gelirken Allah (celle celâluhu) hakkında kullanıldığında “*O da Zât-ı Ulûhiyet’ine yaraşır şekilde onların alayına karşılık verdi / mukabelede bulundu.*” şeklinde anlaşılır. Dolayısıyla “alay etme” gibi, insanlara ait çirkin bir fiili Yüce Allah’a izafe ederek “Allah da onlarla alay etti.” demek isabetli değildir.

Müşâkele yerine kullanılabilecek en güzel kelimelerden biri de mukabeledir. Belki mânâ itibarıyla de daha şümüllüdür. Bu açıdan “*Allah da onların alay etmesine karşılık mukabelede bulunur.*” dediğimizde âyetin mânâsını daha güzel ifade etmiş oluruz. Bundan maksat Allah’ın, onların başkalarına yaptıklarını kendi başlarına getirmesi yani onları gülünç duruma düşürmesi ve âleme maskara etmesidir.

Yine mesela “*Onlar komplo kurarlar, Ben de...*”¹²² âyetine meal verirken, Allah hakkında “*komple kurma*” tabirini kullanmak çirkin bir isnat olur. Zira Cenab-ı Allah komple kurmaz, komplolara mukabele eder. Yani O (celle celâluhu), komploları boşa çıkarır, komplo peşinde olanları kendi tuzaklarına düşürür, şeref ve itibarlarını ellerinden alacak şekilde onların cezasını verir.

Bakara Sûresi’nin ikinci âyetinde geçen ذَٰلِكَ kelimesindeki benzer bir mânâ inceliği, üzerinde durmaya çalıştığımız bu âyet-i celîledeki أُولَئِكَ kelimesinde de söz konusudur. Bu kelime “*işte onlar*” demek olup aslında mekândaki uzaklığa işaret

için kullanılır. Fakat mecaz olarak bazen makamın yüceliğini ve manevî mertebenin yüksekliğini bazen de manen içinde bulunan içler acısı durumu, hak ve hakikatten uzak düşmeyi ifade eder. Hangi mânâda kullanıldığı ise sözün akışından anlaşılır. Mesela daha önce müminlerin hidayet ve kurtuluş ehli oldukları ifade edilirken bu kelime kullanılmış ve onların makamlarının üstünlüklerine işaret edilmişti. Burada ise münafıkların hakikatten ne kadar uzaklaştıkları ve ne denli acınacak bir durumda oldukları anlatılıyor. Aynı kelime bir yerde şanın yüceliğini ifade ederken, başka bir yerde insanın ne kadar alçaldığını, hor ve hakir hâle geldiğini anlatıyor.

Âyette zikredilen hidayet, hadis-i şerifte buyrulduğu üzere,¹²³ insanın yaratılıştan içinde bulunan inanma kabiliyeti ve hidayete müsait olma hâlidir. Evet her insan inanmaya açık ve hidayete müsait olarak yaratılır. Münafıklar, Peygamber Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) Medine-i Münevvere'yi teşrif etmeleriyle beraber, yaratılıştan fıtratlarında bulunan bu kabiliyeti kullanıp inanabilirlerdi. Gel gör ki onlar hidayete otağlarını kuramadı ve onu içtenleştiremediler. Neticede onu bırakıp karşılığında dalaleti aldılar. Buna "Tabiat deformasyonuna uğradılar." da denebilir.

¹²² Târik sûresi, 86/15-16.

¹²³ Bkz.: Buhârî, *cenâiz* 80, 93; Müslim, *kader* 22.

مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي
ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ ﴿٢٧﴾ صُمُّ بِكُمْ عُمِّي فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ

“Bunların hâli, aydınlanmak için ateş yakan bir kimsenin durumuna benzer. Ateş çevresini aydınlatır aydınlatmaz, Allah onların gözlerinin nurunu giderir ve karanlıklar içinde bırakır da göremez olurlar. Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Onun için onlar (Hakk’a) dönmezler.”

(Bağara sûresi, 2/17-18)

İkilem İçinde Kıvranırlar

Kur’ân’da farklı konularda verilmiş pek çok misal vardır. Misal verme veya temsil getirme, aklın hemen anlamayacağı mücerret (soyut) hakikatleri müşahhas (somut) varlıklarla akla yaklaştırmakta kullanılan önemli bir anlatım tarzıdır. Sûrenin, üzerinde duracağımız bu bölümünde münafıkların hâli iki temsille anlatılır. İlk olarak ateş yakan bir kişi örnek verilir. Ateş tam etrafı aydınlatmışken Allah (celle celâluhu) ateşin nurunu söndürür. O kişi de etrafını hiç göremeyeceği şekilde zifiri karanlıklar içinde kalır.

İşin doğrusu bizler bu tür benzetmeleri tam olarak anlayamıyoruz. Çünkü benzeyen söylense de benzetilen söylenmiyor. Yani ateş ve karanlıktan maksadın ne olduğu, bu misalin ne için verildiği belirtilmiyor. Bunu tam olarak anlayacak olanlar, vahyin ilk muhatapları olmaları yönüyle, sahabe efendilerimizdi. Onlar geneli itibarıyla dil erbabı olduklarından ve dilin inceliklerine vâkıf bulduklarından, yapılan benzetmelerden nelerin ve kimlerin kastedildiğini, hangi kelimenin neye tekabül ettiğini bilirlerdi. Arapça ifadesiyle müşebbehin içindeki her bir ferdin müşebbeh bih’teki hangi fertlere karşılık geldiğini, müfredin müfrede, mürekkebin mürekkebe tekabülünü anlardı. Anlayamadıklarında da bunları mutlaka Peygamber Efendimiz’e (sallallâhu aleyhi ve sellem) sorarlardı. Fakat onların, buradaki misalleri Efendimiz’e sorduklarına dair bir rivayet hatırlamıyorum. Sahabenin talebeleri olan tâbiîn hazerâtı, hocalarına bunları sormuş olsalardı belki misallerden ne kastedildiği daha net olarak anlaşılabilirdi. Dolayısıyla da buradaki bazı kelimelerle alâkalı çok farklı yorumlara ihtiyaç kalmazdı.

Şimdi tevil ve tefsire mecbur olunca, buradaki ışığı da karanlığı da yorumlamak gerekiyor. Mesela ışıktan murad vahiy veya iman ışığı olabilir. Zira Kur’ân, semalar ötesinden, akılları ve kalbleri aydınlatacak bir nur olarak nazil olmuştur. Bazı insanlar, kulaklarını ve gözlerini kullanarak o ışığı almaları sonra da onu layığına

değerlendirmeleri gerekirken bunu yapmazlar. Karanlıktan maksat da küfür, dalalet, cehalet, kültür ortamı, enaniyet, hazımsızlık, ön yargı, şartlanmışlık gibi karanlık çeşitleri olabilir. Bu karanlıklar, ışığın alınmasına da, alınıp gereğince değerlendirilmesine de mâni olur. Kulaklarını, gözlerini kullanamayıp karanlıklar içinde kalmaya devam edenler ışığa liyakatlerini büsbütün kaybederler. Allah da onların nurlarını söndürür. Dolayısıyla kendi ihmal ve yanlışları sebebiyle küfrün ve dalaletin karanlıkları içinde kalmış olurlar.

Misalin ateşten verilmesi çok mânidardır. Zira çöl insanının her zaman yapageldiği bir şeyden misal verilmiştir. Gerçekten de çölün karanlığı çok koyudur. Etrafta hiçbir şey görülmez. Çölde insanlar haberleşme, ısınma, yalnızlığı giderme, haşerattan korunma gibi gayelerle ateş yakarlar. Mesela kafileden ayrı düşmüş birine, ateş yakarak yol gösterirler. Yakılan bir ateş insana yol gösterdiği gibi moral ve güven de verir. Getirilen misalin irşada yönelik, müjde ihtiva eden böyle olumlu bir yönü vardır. Bu açıdan bakıldığında bu aydınlatıcı ateşi yakan zatın Peygamber Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) olduğu da düşünülebilir. Evet O (aleyhissalâtü vesselam) elindeki bilgi ve hidayet kaynağı Kur'ân nuruyla etrafı aydınlatmış ve insanlara yol göstermiştir.

Bazı tefsircilere göre bu âyette kastedilen kişiler, Medine'de ilk dönem inanırken sonradan nifaka düşen kimselerdir.¹²⁴ Âyetteki temsilin ruhundan bu da anlaşılabilir. Yani hidayetten bir parça tatmışlar, birazcık aydınlık görmüşler, gözlerini bir nebze nura açmışlar, biraz ona kulak vermişler, içlerinde azıcık inanç kırıntısı oluşmuş fakat sonra cismaniyetlerinin altında kalmış, hayvanî hislerine yenik düşmüş, beşerî garîzelerinin ağına takılmış, çıkar ve menfaat için yoldan çıkmışlardır. Peygamber Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) Medine'yi teşrif buyurduklarında inanır gibi olmuşlar, fakat içlerinde hâlâ bir tereddüt taşımış ve "Bir bakalım, akıbetleri ne olacak!" diye beklemişlerdir. Bedir'de ise bir parça ışık görmüş; Müslümanların zaferi karşısında içlerinden "Galiba haklılar!" demek gelmiştir. Uhud'da yine şüpheye düşmüşler; Hendek'te ise bir kere daha "Olabilir!" demişlerdir. Lehte olan durumlarda "Evet!" diyecek olmuşlar, aleyhte olan durumlarda ise "Hayır!" deyip dönmüşlerdir. Böyle bir ileri iki geri, –bağışlayın– zıp orada zıp burada bir hayat sürmüşlerdir. Şimşekler ve gök gürültüleri ihtişamıyla gelen vahy-i semavi karşısında, rahatsız olmayalım diye bir refleks olarak kulaklarını tıkamışlardır. Geceyle gündüzü, karanlıkla ışığı iç içe yaşamışlar ve karanlıktan bir türlü kurtulamamışlardır. Safa ile kederi beraber yaşamış fakat kendilerini safa iklimine salamamışlardır. Âyette verilen misaller, bir açıdan birer mürekkep temsil ve teşbih olduğundan, belirttiğimiz bütün bu mânâları düşündürecek mahiyettedir.

Sağır, Dilsiz ve Kördürler

Daha önce kâfirlerin kalblerine ve kulaklarına mühür vurulduğu beyan edilmişti. Burada ise münafıkların sağır, dilsiz ve kör oldukları ifade ediliyor. Bu da şahısların durumuna gayet mutabıktır. Zira kâfir içeride değil, dışarıda durur. İnkârını ve düşmanlığını açıktan yapar. Karşıda durarak cephe oluşturur. Bu yüzden onun istihkakı kalbinin mühürlenmesidir. Münafık ise şöyle böyle müminlerin içindedir. Hakikatleri yakından müşahede ve tecrübe etme imkânı vardır. Vardır ama o yakınlığın hakkını vermez. Yakın durur fakat uzak yaşar. Doğrusu yakında bulunup da uzak duran, yakınlığın hakkını vermeyen ve yakınındaki şeyleri yakından görmeyen kimseye bir şey anlatmak zordur. Yine o, tefekkür etmez, aklını kullanmaz, gördüğü hakikatler konusunda bir şey söylemez, tekvinî âyetleri görmez, ışığa karşı gözlerini kapatır, anlatılanları duymaz ve kalbsiz biri gibi hareket eder. Bu yüzden Kur'ân'da onlara sağır, dilsiz ve kör benzetmesi yapılmıştır.

Münafıklar böyle –bağışlayın– yanar döner vaziyette, bir orada bir burada gezinir durumda ve nerede menfaat orada bitiverir hâldeyken aslî hüviyetlerine, saf tabiatlarına bir türlü dönemezler ve hakkı hakikati samimiyetle benimseyemezler. Kâfirler de sağır, dilsiz ve kördürler ama onlar doğrudan inkâr ederler. Onların durumları akledip düşünmemekten ibarettir. Münafıklarda ise hakkı hakikati gördükleri ve kısmen de olsa inandıkları hâlde bir türlü ihlasla yüreklerini ortaya koyup hakka sarılmama hâli vardır. Bu yüzden Kur'ân, kâfirler için “düşünmezler”, “akletmezler” derken münafıklar için “dönmezler” ifadesini kullanır.

أَوْ كَصَيْبٍ مِّنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ ﴿٢٠﴾ يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Bir de onların durumu gökten sağanak hâlinde boşalan ve içinde yoğun karanlıklar, gök gürlemeleri ve şimşekler bulunan yağmura tutulmuş kimselerin durumuna benzer. Yıldırımların verdiği dehşetle, ölüm korkusundan, parmaklarını kulaklarına tıklarlar. Fakat Allah kâfirleri çepeçevre kuşatır. Şimşek neredeyse gözlerini kör edecek. Önlerini aydınlattı mı ışığında yürürler, (şimşek sönüp) karanlık çökünce de dikilir ve oldukları yerde kalakalırlar. Allah dileseydi kulaklarını sağır, gözlerini kör ederdi. Allah gerçekten her şeye Kadîr’dir.”

(Bakara sûresi, 2/19-20)

Münafıkların Avamı ve Elitleri

Âyette münafıklara ait umumi manzarayı resmeden bir örnek daha verilir: Yağmur yağıyor, karanlık, gök gürültüsü ve şimşek de var. Diğer yerlerde bu manzaraya bir de yıldırım eklenir.¹²⁵ Karanlığın içerisinde gök gürültüsü, şimşek ve yıldırım zahiren peş peşe gelişen üç olay gibi görünse de kanaatimce bunlar, müfessir Râğıp el-İsfahânî’nin (v. 5./11. yüzyıl) de dediği gibi,¹²⁶ bir hakikatin üç ayrı yüzü gibidir. Aynı şeyin bir kulağa vuran, bir göze çarpan ve bir de yakan yanı vardır. Diğer bir ifadeyle, bunlar bir olayın üç farklı yansıması, üç değişik buududur ve bunların üçü de aynı anda gerçekleşir. Fakat ışık ve sesin hızı aynı olmadığından bunlar bize farklı zamanlarda ulaşırlar. Biz de onları ayrı zamanlarda fakat peş peşe olan olaylar gibi algılarız. Râğıp el-İsfahânî’nin bu yöndeki mütalaaları gerçekten takdire şayandır. Sesin ve ışığın hızlarının bilinmediği bir dönemde böyle bir neticeye ulaşmak fevkaladede bir idrake sahip olmayı gerektirir.

Âyet-i kerimenin fezlekesinde de ifade edildiği gibi bütün bunlar Allah’ın (celle celâluhu) ilim, kudret ve iradesiyle gerçekleşir. Fakat bununla beraber Cenab-ı Hak, Kendi icraat-ı sübhaniyesine melekleri nezaretçi olarak tayin eder ve sebepleri de birer perde olarak kullanır. Mesela bulutlar yağmur için bir sebep olduğu gibi onlara nezaret eden birer melek de vardır. Bu meleğin vazifesi buluta nezaret

etmek, onun üzerinden Allah'ı tesbih ve takdis etmek, aynı zamanda Allah'ın icraatını alkışlamaktır. Aynı şekilde bütün tabiat olayları sebep sonuç münasebeti içerisinde meydana gelir ve bunlara da birer melek nezaret eder. Bunun bir hikmeti de insan aklına gelecek olumsuz düşüncelerin önüne geçmek ve şikâyetlerin doğrudan Allah'a (celle celâluhu) yöneltilmesine mâni olmaktır.

Ulema önceki temsili beyan ilmindeki ifadesiyle "mürekkep misal" olarak ele alırken bu temsili genelde "müferrak teşbih" olarak değerlendirmiştir. Mürekkep misal, benzeyenle kendisine benzetilen şeyin birebir açıklanmadığı, dolayısıyla da tam anlaşılmayan misal demektir. Müferrak misal ise benzeyenle kendisine benzetilen arasında birebir uyumun olduğu ve bunun açıkça anlaşıldığı misaldir. Kur'ân'daki misallerin, bu misal çeşitlerinden hangisine girdiği konusunda ulema arasında farklı içtihatlar olabilir. Bazılarının mürekkep dediğini diğer bazıları ayrı ayrı eşleştirmek suretiyle müferrak hâle getirebilir. Kimilerinin müferrak dediği ve açıkça eşleştirme yapabildiği bir misali diğerleri tam olarak anlaşılmayan bir misal olarak görüp ona mürekkep diyebilir. Bu âyetlerde verilen misaller hakkında da böyle bir içtihat farklılığı söz konusudur. Dolayısıyla üzerinde durduğumuz bu âyetteki teşbih, her ne kadar teşbih-i müferrak olsa da, teşbih-i mürekkep olarak da değerlendirilebilir.

Teşbih-i mürekkep olarak değerlendirildiğinde mücerret (soyut) bir üslubun kullanıldığı görülür. Benzeyen ile kendisine benzetilen birebir açıklanmaz ve benzeyenden ziyade kendisine benzetilen nazara verilir. Âdeta dikkatlerimiz benzeyenden çekilip kendisine benzetilene çevrilir. Böylece ortaya münafığın hâlet-i ruhiyesini anlatan tipik bir profil çıkar. Gelinek noktada münafık için durum fevkalade karışıktır. İçinde kaoslar oluşturacak farklı karanlıklar ve karışıklıklar vardır. Sağanak yağmurun yanında şimşekler çakar ve gök gürültüleri her yanı kaplar. Karşımıza yağmur, kar, dolu altında kalmış, fırtınaya tutulmuş, ızdırap içinde kıvranan ve hafakanlar yaşayan bir insan resmi konur. Kâh ışık görüp adım atar kâh karanlığa boğulur ve yerinde kalakalır; kâh yere kapaklanır kâh kalkar bir daha yürür. İstikamet üzere değildir, korkular ve endişeler içindedir. Samimi bir kalbe iman etmediği ve ölçüleri olmadığı için rastgele bir hayat yaşar.

Az önce de ifade ettiğimiz gibi münafık, belki müminlerle beraber bulunmanın tesiriyle, bir kısım parıltılar görür. Parıltıyı görünce ileriye doğru az buçuk adım atar ve imana doğru yürüyecek gibi olur. Fakat sonra kendi karanlık tabiatından kaynaklanan bir tevakküfla yeniden olduğu yerde kalakalır. Işığı görünce az bir kıpırdanış izhar eder fakat biraz sonra iç dünyasının karanlığına takılır ve ümitsizliğe düşer. Peygamber Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) Medine-i Münevvere'yi teşrif buyurduğu dönemdeki münafıkların hâlleri burada anlatılanlara apaçık bir örnektir.

Böyle biri, çevresi aydınlık olsa da ondan istifade edemez. Hâdiseler ona hiçbir

şey anlatmaz. Daha doğru bir ifadeyle başkalarına çok şey anlatan hâdiselerden o hiçbir şey anlamaz. Başka bir âyette buyrulduğu üzere *“Haberler (haber verecek kaynaklar) kör olur.”*¹²⁷ da olaylar ona bir şey ifade etmez. Bu da onun bakış açısının bozukluğundan kaynaklanır. Zira kalbinden nur gitmiştir de o, kalb gözüyle görülebilecek şeyleri maddî gözüyle görmeye çalışmaktadır. O da böyle bir gayret ve niyeti varsa!

Müminler arasında dereceler olduğu gibi münafıklar arasında da derecelerin bulunduğunu daha önce ifade etmiştik. Aslında onların hâlini ifade açısından *“dereke” demek daha* doğru olur. Âyetlerde zikredilen bu iki misalin münafıkların iki türüne işaret ettiği düşünülebilir. Birinci misaldekiler biraz daha avam olup hiçbir şeyden anlamayan, kör, sağır ve dilsiz kesilmiş kimselerdir. Mürekkep yalamamışlardır yani ilimden nasipleri yoktur; ne kitap bilirler ne peygamber. İkinci misaldekiler ise kısmen okumuş bir kesimdir. Onlar etraflarından haberdar olan, bazı hidayet parıltılarını görebilen, o parıltılar ışığında zaman zaman yol almaya çalışan ve bazı hakikatleri işitmiş olup ara sıra onları hatırlayan kimselerdir. Nitekim Allah Resûlü (sallallâhu aleyhi ve sellem) döneminde münafıkların içerisinde kitaptan peygamberden habersiz bedeviler ve bedevi ruhlular olduğu gibi Tevrat ve İncil’i okumuş, kitap ve peygamber bilgisi olan, gelecek Son Peygamber’den haberdar bulunan kimseler de vardı. Bunlar nifakta iki farklı görüntü oluştururlar ama aralarında bazı ortak noktalar da bulunur.

İbn Abbas Hazretleri’nin bu âyetleri *“İnsanlardan öyleleri vardır ki bir hesaba binaen, kıyidan-kenardan iş yapar görünür, imanla küfrün arasında bir noktada kullukta bulunurlar.”*¹²⁸ âyetiyle beraber açıkladığı rivayet edilir.¹²⁹ Evet münafığın bir özelliği de işi kenarından, ucundan tutmaktır veya tutar gibi yapmaktır. Onun hâli ne tam işin içinde olma ne de uzak görünme; ikisi arası bir konumda bulunmadır. Çünkü tam işin içinde olsa onun külfetlerine katlanmak zorunda kalacaktır. Uzak görüldüğü zaman da samimi, dini Allah için yaşayan ve yaşatmaya çalışan Müslümanların istifade ettiği güzelliklerden yararlanamayacaktır. Dolayısıyla yapar gibi görünüp işi idare edecektir. Bu yönüyle münafığın hâli deve kuşunun ikilemine de benzer. Deve kuşuna “Uç!” deseniz, başını kuma sokar “Ben deveyim!” der. Ona “Yük taşı!” deseniz bu sefer de “Ben kuşum!” der. Ne o olur ne de bu. Duruma göre vaziyet sergiler ve her hâlükârda mesuliyetten kaçır. Aynı âyetin sonunda ifade edildiği üzere *“Hem dünya hem âhiret hüsrânına uğramıştır. Bu da, işin doğrusu, apaçık bir kayıp ve apaçık bir hüsrandır.”*

Yağmurdan İstifade Edemezler

Âyet-i kerimede geçen *مِنْ* harfi cerri, hem teb’iz (bir kısmını

ifade) hem de beyaniye olarak düşünülebilir. Teb'iz olarak yorumlandığında, yağmurun bildiğimiz, dünyaya en yakın semadan geldiği anlaşılır ki doğrusu da budur. Beyaniye olarak tefsir edildiğinde ise sema kelimesinin yükselmek mânâsındaki “*sümüvv*” kökünden gelmesi ve Arapçada yukarıda olan her şeye sema denmesinden hareketle, bildiğimiz semaların ötesi, onun da ötesi yani bütün bir makro âlem, sema olarak düşünülmüş olur. Dolayısıyla mecazî olarak Kürsî'yi, Arş'ı ve ötesini de sema olarak düşünüp mülâhazaya alabiliriz. Buradan hareketle, âyetteki yağmuru mecazî olarak vahiy mânâsında da düşünebiliriz. Yağmur fizikî âlemde, gökyüzünden geldiği gibi vahiy de ötelere ötesinden, bütün semaları kuşatan bir makamdan, Allah'ın kelam sıfatından gelmiştir. Kürsî ve Arş'a nispetle bütün varlık çöle atılmış bir halka gibi küçük olduğuna göre, vahyin semalar ötesinden bir yağmur gibi gelmesi ve bunun âyette işarî olarak ifade edilmesi gayet yerindedir. Dolayısıyla sema kelimesinin burada hem benzeyenle (yağmur) hem de kendisine benzetilenle (vahiy) alâkası vardır.

“Sema” kelimesinin hem fizikî hem de metafizik âlemleri ifade etmeye açık olmasından hareketle idrakimize akseden şu mülâhazalarımızı dile getirmekte de fayda vardır: Kur'ân'da ifade edilen maddî âleme ait bazı meseleleri fiziğin kuralları ve astronomi gibi ilimlerin tespitleri içerisinde değerlendirirken metafiziğe de her zaman açık durulmalıdır. Zira insanın kâinatın her tarafıyla şöyle böyle bir irtibatı vardır. Bunu fizikî dünyanın kurallarıyla izah etmede bazılarımız zorlanabilir ancak insanı bir bütün olarak değerlendirdiğimizde onun kâinatla ilişkisinin açık olduğu görülecektir. Onun Güneş ve Ay ile olduğu gibi Samanyolu Galaksisi ve diğer galaksilerle de irtibatı vardır. Mesele metafizik açıdan değerlendirildiğinde insan ruhunun madde ötesiyle irtibat kuracak mahiyette yaratıldığı görülür. O, cinler ve hatta meleklerle temas kurabilir. Onun semalarda meydana gelen olaylarla irtibatı olduğu gibi semalar ötesindeki Arş ve Kürsî ile de irtibatı vardır. Öyleyse onun yağmurla da sıkı bir alâkası var demektir. Bu yüzdendir ki Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem), yağmurun, Sahibinden taptaze bir şekilde geldiğini ifade eder¹³⁰ ve yağmur yağarken dua etmemizi ister.¹³¹

Semadan yağan yağmur, insanın bakış açısına göre farklı farklı değerlendirilebilir. O, birilerine rahmet olurken başkalarına azap olabilir. Bir hastalık veya musibet de insanın bakış açısına göre değer kazanır. Bunlar kimileri için günahları döken, hayatı kıymetlendiren ve insanı olgunlaştıran bir rahmettir. Kimileri için ise planları alt üst eden, geleceği kapkaranlık kılan, hayalleri yarıda kesen ve ümitleri bitiren bir azaptır. Bu değerlendirmelerde hüsnüzan, güzel bakma, güzel düşünme ve suiniyet, suizan, tevehhümler belirleyici olur. Semalar ötesinden yağmur gibi yağıp gelen vahiy de insanın bakış açısına göre farklı farklı değerlendirmelere tabi tutulur. Bazıları bir kurtuluş vesilesi görüp ona dört elle sarılır, onu tenkit etmez, anlamaya ve yaşamaya çalışır, onunla dünya ve ahiretini abâd eder. Bazıları ise kendini aşır

da ona teslimiyetini arz edemez ve imtihanı kaybeder. Nitekim münafıklar da bütün insanlığı diriltmek üzere gelen vahiy karşısında bakışlarını bir türlü düzeltemediklerinden, ışıktan yana tavır koyamadıklarından, eğri bakıp eğri gördüklerinden dolayı onu bir rahmet olarak değerlendiremediler. Sonunda dünyayı da kaybettiler ahireti de!

Bu iki misal münasebetiyle aklıma gelen ve önemli gördüğüm bir hususu da vurgulamak isterim: Anlamında kapalılık bulunan bu tür benzetmelerin Kur'ân-ı Hakîm'in bütünlüğü içerisinde yorumlanması çok önemlidir. Bunları tamamen fizikî hâdiselerle açıklamaya çalışmak âyetlerin mânâsını daraltmak demektir. Âyetleri Kur'ân'ın kendi metafizik dünyası içinde ele almak gerekir. Her ne kadar verilen misallerin kozaliteye göre sebep sonuç ilişkisi içerisinde bir izahı olabilirse de meselenin metafizik boyutunu unutup âyetlerin anlamını tamamen fiziğin kurallarına göre izah etmeye kalkarsak, Kur'ân'ı –hâsâ– fiziğin peşinden koşturmuş, metafiziği ihmal etmiş, dolayısıyla da Kur'ânî bütünlüğü bozmuş oluruz. Kur'ân'ı anlamaya çalışırken, fiziği de metafiziği de kendi alanları içinde değerlendirmek ve birini diğerine feda etmemek gerekir.

Münafıkların durumu anlatılırken önceki âyette ateşin, burada ise şimşegın misal verilmesinde şöyle bir nükte de olabilir: Hem ateşin hem de şimşegın ışığı geçicidir. Buradan hareketle münafıkların durumlarına baktığımızda şunu görürüz: Onların akıllarına yer yer 'olabilirlik' mülâhazası gelir, kafalarında peygamberin ve kitabın hakikat olduğuna dair bir ihtimal oluşur. Dolayısıyla da içlerinde bir iyilik hissi ve bir ibadet isteği belirebilir. Bazen ganimete konmanın, Müslümanlarla beraber bulunmanın avantajlarından istifade etme düşüncesi de onları bu tür duygulara sevk edebilir. Bu şekilde geçici olarak inandıkları veya inanmaya meylettikleri olur. Fakat bu belirtiler hiçbir delil ve mesnede dayanmadığından dolayı bir müddet sonra kaybolur ve eski hâllerine dönüp küfürlerinde devam ederler. Tıpkı Hazreti İbrahim'in (aleyhisselam) kavmi gibi. Hazreti İbrahim, putları kırdıktan sonra kavmi putları kimin kırdığını sormuş. İbrahim (aleyhisselam), baltayı büyük putun omuzuna asmış ve "Eğer konuşurlarsa o putlara sorun!" demişti. Onlar bir müddet sarsıntı geçirdiler ve kendi kendilerine "Siz gerçekten zalimlersiniz!" dediler. Dediler fakat bu tereddüt ve hakikate yanaşma vetiresi uzun sürmedi. Ardından hemen geriye döndüler ve Hazreti İbrahim'i (aleyhisselam) yakmaya yeltendiler.¹³²

Münafıklardaki bu gel-git durumu müminde aksi şekilde cereyan edebilir. Şöyle ki; mümin inanılması gereken her şeye sağlam inandığı hâlde bazen aklına bir kısım tereddüt ve şüpheler gelebilir. Fakat o bunların üzerinde durmaz. Vesvese olmaları itibarıyla bunlarla uğraşmayı bir tuzak olarak görür. Üstad Bediüzzaman Hazretleri'nin ifade ettiği gibi, vesvese sebebi olan şeylerin üzerinde durulmamalı, onlarla meşgul olunmamalıdır.¹³³ Müminin hayatında bazen inkıtalar, kopmalar meydana gelebilir, vesveseler gelip onun kalbini buğulandırabilir. Ancak bunlar

geçicidir. Allah'ın izniyle o, bütün bunları aşmasını bilir. Bazıları iman ve yakîniyle, bazıları ibadet aşkıyla, bazıları güçlü mantığıyla, bazıları da teslimiyet şuuruyla bu zorlukları aşar.

Münafıklar yanlış bakan, yanlış gören, dolayısıyla da yanlış anlayan, yanlış kabullenen ve bütün bu yanlışlıkları kendileri hakkında bela hâline getiren bir güruhtur. Bütün münafıklar kendi yanlışlarının kurbanı oldular. Rahmet olan şimşegi, yıldırımı, yağmuru yanlış gördüler, vahy-i semaviyi yanlış telakki ettiler ve bunlardan ürküp kaçtılar. Bir sonraki âyet, onların çarpık bakışlarını ve kaçışlarını tashih edici mahiyettedir. Bu açıdan, âyetin sonundaki “ayn durağı” yokmuş gibi düşünülebilir. Mushaflarda genel olarak bir konunun bitip diğerinin başladığı yere durak olarak “ayn” harfi konur. Burada aslında yeni bir konu başlamıyor ve aynı konu bir sonraki âyetle devam ediyor. Dolayısıyla kanaatimizce bazı mushaflarda buraya konulmuş olan ayn durağına gerek yoktur.

¹²⁵ Bkz.: Bakara sûresi, 2/55; Fussilet sûresi, 41/13.

¹²⁶ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 485.

¹²⁷ Kasas sûresi, 28/66.

¹²⁸ Hac sûresi, 22/11.

¹²⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân* 1/56.

¹³⁰ Müslim, *salâtü'l-istiskâ* 13; Ebû Dâvûd, *nevm* 13.

¹³¹ Ebû Dâvud, *cihâd* 40; et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 6/135.

¹³² Bkz.: Enbiyâ sûresi, 21/51-70.

¹³³ Bkz.: Bediüzzaman, *Sözler*, s. 291. (Yirmi Birinci Söz, İkinci Makam).

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿٢١﴾ الَّذِي
جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنْ
الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

“Ey insanlar! Hem sizi hem de sizden öncekileri yaratan Rabbinize ubûdiyette bulunun, kulluk vazifenizi yerine getirin. Ümit edilir ki böyle yapmakla takva dairesine girer, takvayı kendi derinliğinizin bir yanı hâline getirebilirsiniz. O Rabbinize ki, yeryüzünü size bir döşek, semayı da bir kubbe yaptı. Semadan yağmur indirip, onunla size rızık olarak çeşitli mahsuller çıkardı. Öyleyse gerçeği bilip dururken zinhar Rabbinize eşler koşmayın.”

(Bakara sûresi, 2/21-22)

Ey İnsanlar!

Sûrenin başından buraya kadar müminler, kâfirler ve münafıklar anlatıldı. Şimdi Cenab-ı Hak hepsine birden hitap ederek bazı fiilleri yerine getirmelerini, bazı fiillerden de uzak durmalarını emretmek suretiyle insanları takvaya yönlendiriyor. “Ey insanlar! Sizi ve sizden evvelkileri yaratan Allah’a (celle celâluhu) kullukta, ibadette, ubûdiyette ve ubûdette bulunun. Böylece umulur ki takva dairesi içerisine girersiniz.” buyuruyor.

Allah’a kulluk, bütün peygamberlerin ortak çağrısıdır. Her nebinin davetinin özünü Allah’ı tanımak ve O’na kullukta bulunmak oluşturur. Dolayısıyla bütün semavi dinlerin ruhunda yatan mânâ da budur. Kur’ân’da buna dair pek çok âyet vardır. Mesela bir âyette Cenab-ı Hak şöyle buyurur: “Gerçekten Biz vaktiyle, Nuh’u şunu ilan etsin diye kendi halkına gönderdik: ‘Bilesiniz ki ben sizi açıkça uarmaya geldim. Sakın Allah’tan başkasına ibadet etmeyin.’”¹³⁴ Kur’ân’da diğer peygamberlerin de (alâ nebiyyina ve aleyhimüsselam) buna benzer ifadelerle kavimlerini Allah’a kulluğa çağırdıkları ifade edilir.¹³⁵

Allah’a kulluk, insan ruhunu inkişaf ettirir, nefsini terbiye eder ve kulun Yaratacısı ile münasebetini sağlar. İnsana has olan bu keyfiyet cansız varlıklarda, bitkilerde ve hayvanlarda yoktur. İnsanın bütün donanımıyla ayakta durması, hayattar olması ve halifelik vazifesini hakkıyla eda etmesi ondaki kulluk şuuruna bağlıdır. Ayrıca insan, imanı sayesinde bütün bir mahlukatla sağlam bir irtibat kurar, kulluğu sayesinde hayatını tanzim eder ve kendisine bahşedilen ömrü en iyi şekilde değerlendirmiş olur.

Nida harfi olan يَا, Kur’ân’da kullanıldığı yere göre farklı mânâlar içerir. Medih, zem,

tembih, tehdit, temenni bunlardan bazılarıdır. Aynı şekilde bazen bir kimsenin yüceliğini ifade ve onu taltif etmek için kullanılır. Bu mânâlardan hangisi için kullanıldığı cümlenin genel anlamından ve akışından anlaşılır. Burada Yüce Allah'ın insana yönelik bir hitabı söz konusu olduğuna göre insan, Yüce Allah tarafından lütuflandırılıp tazim edilmekte ve âdeta iltifata boğulmaktadır. Aynı zamanda bu hitapla unutmaya açık bulunan insanı nisyan ve gafletten uyandırma tembihi de yapılmaktadır.

Tevhide Dair Farklı Yaklaşımlar

Bu iki âyette ve devamındaki âyetlerde, Allah'a kullukla beraber zımnen Allah Teâlâ'nın ulûhiyeti, Kur'ân'ın Allah kelamı olduğu, Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) peygamberliği, azap ve mükâfatların görüleceği ahiretin varlığı olmak üzere en başta inanılması gereken hususlar (imanın dört esas rüknü) ve bunların izanla taçlandırılması anlatılır. Buradaki sıralama gözden kaçırılmaması gereken bir öneme sahiptir. Zaten bu dört rükün birbirini gerektirir. Birine inanan, diğerlerine de inanmak zorundadır.

İlk âyet tevhid-i rubûbiyeti nazara verir ve ardından rubûbiyetin tasarruflarını zikrederek devam eder. Tevhid-i ulûhiyet, tevhid-i rubûbiyet ve tevhid-i ubûdiyet şeklindeki bir taksimi İbn Teymiyye yapmış ve zamanla bu mesele ümmetin kabulü olmuştur. Bazıları İbn Teymiyye'ye tepkilerinden dolayı böyle bir ayrımı bidat olarak görebilirler. Ancak başta sofiler olmak üzere ulema da bu tabirleri kullanmışlardır. Üstad Bediüzzaman Hazretleri'nin de aynı kelimeler üzerinden tevhid meselesini anlattığı yerler vardır. Şemsettin Günaltay konuya hâkim biri olarak *Felsefe-i Ülâ'*ında yine bu tabirleri kullanmıştır.

Allah'ı ulûhiyetinde birleme, sadece O'na kullukta bulunma, yeryüzündeki bütün icraatları O'ndan bilme ve O'na verme şeklinde ifade edebileceğimiz tevhid inancı, Kur'ân'ın indiği dönemde müşrikler tarafından tamamen terk edilmiş durumdaydı. Peygamber Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) ve Kur'ân'la beraber, tevhidin her çeşidi –mezkûr adlarla ifade edilmese de– en sağlam şekilde ortaya konulup izah edildi. Sahabe ve sonrasında her çeşidiyle bu saf tevhid inancı bir müddet devam etti. İlerleyen dönemlerde çok az da olsa bazı Müslümanlar arasında şirki andıracak şekilde bir kısım düşünce, tavır ve davranışlar ortaya çıktı. Bu durum bir kısım ulemayı tevhid konusunda fazlaca hassasiyete sevk etti. Ne var ki bu hassasiyet, âyet ve hadislerle açıkça sabit olan bazı konularda bile zamanla belli bir katılığa dönüştü. Tevhidi savunuyorum diye yola çıkanlar, saf tevhid inancını yaşayan ve âyet ve hadisler çerçevesinde hayatını sürdüren Müslümanlara karşı düşmanlığa varan tavırlara girdiler. Bir konudaki aşırı hassasiyet, toplumları böylecek derecede büyük bir zorbalığa dönüştü. Bu davranış tarzının tezahürleri zamanımızda bazı Müslüman ülkelerde malesef devam etmektedir.

Böyle bir tarihî arka plana sahip olan tevhid konusunun Bediüzzaman Hazretleri'nin yaklaşımıyla ortaya konması ve izah edilmesi büyük önem arz etmektedir. O, Kur'ân ve Sünnet çizgisinde saf bir tevhid anlayışı ortaya koymuştur. Kâinatı okunması gereken bir kitap gibi tasvir etmiş, eşyanın mülkünü de melekûtunu da Allah'ın esmâ ve sıfâtının tecellilerinden ibaret görmüş, O'nun vücud ve rubûbiyet nurlarının bütün eşya ve hâdiselerin çehresinde birer yıldız gibi parladığını anlatmış ve herkesin ve her şeyin Allah'ın birer sanatı olduğunu beyan etmiştir. Sebeplerin konumunu ısrarla vurgulamış, onların Yüce Allah'ın icraatlarının önünde birer perde olduğunu açıklamıştır. Çok geniş dairede tecelli eden rubûbiyet nurlarına karşılık, insanın bütün acz ve fakıyla beraber Allah'a perestiş edip O'na kulluk şuuruyla yaşaması gerektiğini izah etmiştir. Böylece o, kâinat ve insan üzerinde tecelli eden, akıl ve kalb tarafından rahatlıkla görülüp anlaşılabilen, duygu, düşünce, tefekkür, ibadet, muamelat, ahlak gibi sahalarda insanı yönlendirip şekillendiren bir tevhid anlayışı ortaya koymuştur.

Kulluktaki Dereceler

Âyet istisnasız bütün insanları Allah'a kulluğa çağırır. Allah Teâlâ, çok geniş dairede cereyan eden, yaratma, rızıklandırma, gözetme, hayat verme, hayatı idame ettirme gibi rubûbiyet tecellilerine karşılık bütün kullarından ubûdiyet ister. Evet O (celle celâluhu), bütün varlığı zerreleriyle beraber yoktan yaratan, rızıklandıran, evirip çeviren, terbiye eden, öldüren, sonra yenilerini var edendir. Kula düşen de O'nun bu rubûbiyetine karşılık tevhid-i ubûdiyetle mukabele etmektir.

Âyetteki **الْأَنس** lafzı umumi olduğu için inanan ve inanmayan herkesi içine alır. Dolayısıyla müminlerin yanında inanmayanların da ibadetle mükellef olup olmadıkları ulema arasında ihtilaf konusu olmuştur. İmam Şafiî'ye göre inanmayan biri küfrüne rağmen ibadetle mesuldür,¹³⁶ çoğunluk ulemaya göre ise mesul değildir.¹³⁷ Çünkü o zaten küfür içindedir. Küfrünü terk etmedikçe iman dairesine giremez, iman dairesine girmediği de ibadetle mesul olmaz. İbadetlerde niyet esastır. Allah'a inanmayan birinin ise O'nun rıza ve hoşnutluğunu gözeterek amelde bulunması söz konusu olamaz. Dolayısıyla kâfire verilen ibadet emri, onun önce Allah'a iman etmesi, sonra O'na kullukta bulunması mânâsına gelir. Münafığa yapılan kulluk çağrısı, onun iman ve ihlasla Allah'a ibadette bulunmasını istemek demektir.

Müminin ibadetine gelince o, ibadetin kendi içinde buutları ve derecelerine göre değerlendirilir. Âyetteki **عَبَدَ** fiilini her mümin kendi derecesine göre anlar ve ona göre bir kulluk sergiler. "İbadet" dediğimiz vazife, kullukta bir başlangıçtır ve ilk seviyeyi ifade eder. Ubûdiyet, ibadetin tabiata mal olmuş hâlidir. Ubûdet ise insanın kendini aradan çıkarıp bütün duygularını Allah'a yönlendirerek tavırlarını Allah'la buluşturmasıdır. Daha basit bir ifadeyle; ibadet emirlere tabi olarak kulluk

yapmak, ubûdiyet Allah-kul ilişkisini kalbde derince hissederek kullukta bulunmak, ubûdet ise kulluğu aşk hâlinde duyarak daha derin bir şekilde yerine getirmektir. Diğer bir yaklaşımla şöyle de diyebiliriz: İbadet şekil itibarıyla kulluğu tam olarak yerine getirmek; ubûdiyet, ibadetin mânâ ve mazmununu bilip duyarak kullukta bulunmak, ubûdet ise kendini o işe vererek ve âdeta o işte eriyerek kulluğu ikâme etmektir. Bu üç mânâ da aynı kelimeyle ifade edilir fakat kelimenin tezahürü kişiden kişiye değişir. Kulluktaki bu üç mertebe, yakînin üç mertebesiyle uyum içerisindedir. Yani yakînin her bir mertebesi, kulluğun birer mertebesine tekabül eder ve onunla örtüşür.

İbadet sırf Allah rızası için ve O (celle celâluhu) emrettiğinden dolayı yapılır. Herhangi bir dünyevî maksat ona gaye yapılamayacağı gibi, uhrevî bir kısım mükâfatlar da aslî gaye olamaz. Başka bir yaklaşımla ibadet, Cenab-ı Allah'ın bize verdiklerinin şükrü olup bundan sonra elde edilecek nimetlerin mukaddimesi değildir. Bu meseleyi Bediüzzaman Hazretleri çok veciz şekilde şöyle ifade etmiştir: "Ubûdiyet mukaddime-i mükâfat-ı lâhika değil, belki netice-i nimet-i sabıkadır."¹³⁸

Mealde biraz uzunca mânâ verdiğimiz ve takvayı ifade eden تَقْوَى fiili iftiâl babından gelmiştir. İftiâl babının bir özelliği, zorlayarak ve zorlanarak yapmayı, bir diğer özelliği ise yapılan fiilin insanın tabiatı ve bir derinliği hâline gelmesi mânâsını ifade etmesidir. Dolayısıyla takvayı elde etmek, onu tabiatın bir buudu ve derinliği hâline getirebilmek, nihayetinde kâinatı takva ile değerlendirip âdeta takvalaşmak ciddi bir cehde ve gayrete bağlıdır. Bu konuda insanın tekellüfte bulunarak kendini zorlaması gerekir. Zira takva, insan için yüksek bir hedef, ideal bir zirvedir ve ona ancak iman ve salih amel ile ulaşılabilir.

Yaratma Kelimesindeki Hassasiyet

خَلَقَ fiili yoktan var etti ve yarattı demektir. Bu fiilin taalluk alanı oldukça geniştir. Yaratılacak şeyin en başından en sonuna, en küçük biriminden nihayetinde alacağı şekil ve keyfiyete kadar bütün süreç ve merhalelerini yoktan yaratmayı ifade eder. İnsanı ele alacak olursak onun partiküllerinden, elektronlarından, nötronlarından, protonlarından, moleküllerine kadar, oradan ruhuyla bedeninin buluşmasına ve insan mahiyetine kavuşmasına kadar her şeyi Allah yaratmıştır. Diğer bütün varlık için de aynı şey geçerlidir. Yani her şeyin zerrelerini yaratan, o zerreleri buluşturup terkip eden Allah'tır (celle celâluhu). Dolayısıyla bu fiili Allah'tan başka bir varlığa izafe etmek doğru değildir. Herhangi biri çok güzel bir heykel yaparak harikulade bir sanat ortaya koysa ona belki münşi, mübdi' denebilir ama katıyen yaratıcı denemez. Bu sebeple beşer elinden çıkan fiiller için yaratma kelimesi yerine "yaptı, etti, düzdü, koştu, inşa etti" gibi temkinli ifadeler kullanılmalıdır. Bu, Zât-ı Ulûhiyet'e saygının gereğidir.

Sizin İçin!

Takip eden âyette yeryüzünün, semanın ve rızıkların insan için yaratıldığı ifade buyrulur. Evet, her şey ve bilhassa da yeryüzü insan için yaratılıp onun emrine verilmiştir. Ulema, bu ve benzeri âyetlerden yola çıkarak eşyada asıl olanın mübahlık olduğu neticesini çıkarmıştır.¹³⁹ Yani yenilmesi, içilmesi, kullanılması âyet veya hadisler tarafından yasaklanmayan her şey helal kabul edilmiştir.

Âyet-i kerimede yeryüzü hakkında yatak, döşek mânâsına gelen “firâş” kelimesi kullanılmıştır. Bununla yeryüzünün insanın yaşaması ve rahat etmesi için ne kadar uygun bir yer olduğuna işaret edilir. Yeryüzü insan için bir anne kucağı gibidir. Orada insana her türlü nimetten istifade etme ve bu nimetleri çoğaltıp geliştirme imkânı bahşedilmiştir. Ayrıca firâş kelimesinin kullanılmasından yeryüzünün küre şeklinde olmadığı da çıkarılamaz. Zira küreviyetine rağmen yeryüzü çok büyük ve geniş olduğundan üzerinden düşme, ayakta duramama, bir yere sabit yerleşememe gibi durumlar söz konusu olmaz. Nitekim daha miladî dokuzuncu yüzyıl gibi çok erken dönemde Benû Musa bu konudan bahsetmiş, Razî ve Beyzâvî gibi müfessirler de tefsirlerinde dile getirmişlerdir.¹⁴⁰

İşte böylesine muhteşem yaratılmış olan yeryüzünde halife olarak melekler değil de insan vazifelendirilmiştir. O, Allah adına yeryüzünde icraatta bulunacak, tekvinî emirlere müdahale edecek ve âdeta bir peyzaj mimarı gibi dünyayı, tabiatın tabiiliğine uygun olarak imar edip güzelleştirecektir. Ne var ki insanların pek çoğu vazifesini kötüye kullanıyor. Allah'ın verdiği vazifeyi Allah'ın indirdiği kurallar çerçevesinde yerine getirmiyor, Allah'ın emanetine sahip çıkmıyor. Kendi keyfine, nefsine göre hareket ediyor, tabiatı bozuyor, havayı suyu kirletiyor, tabii kaynakları sorumsuzca tüketiyor ve netice itibarıyla karada, denizde, bütün dünyada fesadın ortaya çıkmasına sebep oluyor.

Âyetin devamında nazarlar yeryüzünden semaya çevrilir ve onun bina edilmesinden bahsedilir. Yeryüzü, sema için bir zemin teşkil etmiş, sema ise onun üzerinde lahana yaprakları gibi kat kat inşa edilmiştir. Sema bir çatı ya da bir kubbe gibi yeryüzünü çevrelemiştir. Bu kubbenin altında bütün insanlar âdeta bir cihan ailesi teşkil etmekte, huzur ve güvenlik içinde hayatlarını sürdürmektedirler. İşte Cenab-ı Hak, bu büyük insanlık ailesine seslenerek “*Ey insanlar!*” der. O'nun (celle celâluhu) insanlığın inanç bakımından çeşitli gruplarını saydıktan sonra hepsine birden “*Ey insanlar!*” diye hitap etmesi ile bütün insanlık için yaratmış olduğu nimetlerden bahsetmesi arasında çok enfes bir mutabakat vardır.

Esasında insan olmak, şuur ve akılla donatılmak, imanla şereflenmek gibi insanın, üzerinde tefekkür etmesi gereken daha büyük nimetler varken nazarlar yeryüzü ve semaya çekilmiştir. Çünkü herkes bu nimetler üzerine düşüncesini yoğunlaştırma-
mayabilir. Zira insaniyetin derinlikleri olan idrak, şuur, vicdan, ruh ve kalb gibi

hâsseleri tahlil edip bunlar üzerinde tefekkürde bulunmak herkes için kolay değildir. Yerin göğün varlığı, yağmurun yağması, rızkın gelmesi gibi insanların sürekli ihtiyaç duyduğu ve gözleri önünde cereyan eden hususlar ise daha açık, daha bedihidir. Bunlarda çok fazla teville, teemmüle, tedebbüre ihtiyaç duyulmaz. Bunlar üzerinde düşünüp tefekkür etmek ve bunların arkasındaki kudret-i kâhire ve meşîet-i muhîtaiyı sezip görmek daha kolaydır. Bu yüzden ilk etapta bunlar insanın nazarına verilmiştir.

İnsanın Sema ve Ötesiyle İrtibatı

Daha önce de geçtiği üzere Arapçada yukarıda olan her şeye sema denir. İnsan fizikî olarak yeryüzünde yaşasa da onun bedeni ve ruhu semalarla ve semalar ötesiyle irtibata açık durmaktadır. Bilhassa onun ruhu bu irtibatı daha kuvvetli hisseder. Zira ruh doğrudan Cenab-ı Hakk'tan gelen bir nefha-i ilahiyedir. Nitekim bazı âyetlerden sema ve yağmurun, insanın amelleri ile sıkı bir irtibatının olduğunu, insanın inancına ve amellerine bağlı olarak Allah'ın yeryüzüne yağmur yağdırıp bereket indirdiğini öğreniyoruz.¹⁴¹ Yani bu âyetlere göre insanların ilahî kanunlara riayet etmeleri durumunda Allah da onlara hem gökten hem de yerden rızıklar gönderir. İnsanlar kulluğu tabiatlarının bir yanı hâline getirirlerse Allah da onlara yerin göğün kapılarını açar, rahmetin âdeta tecessüm etmiş hâli olan yağmuru gönderir ve böylece yeryüzünü berekete boğar. Öyleyse meseleyi katı pozitivist ve natüralist bakış açılarıyla değerlendirmemeli, fiziğin kurallarına hapsedmemeli ve fizik ötesi mülâhazalar her zaman nazarda tutulmalıdır.

“Allah'a eşler koşmayın!” denirken جَعَلَ fiilinin kullanılması dikkat çekicidir. *Ca'l*, asıl olmayan bir şeyi aslın yerine koyma, vekil olarak tayin etme demek olabileceği gibi aslında var olmayan bir şeyi varmış gibi kabul etme mânâsına da gelir. Yani sunî ve zorlamalı şekilde bir şeyi ortaya koyma çabasını anlatır. Yüceler Yücesi Allah'ın eşi, ortağı ve zıddı bulunmadığı ve bu aklen kavranabilecek bir hakikat olduğu hâlde, insanlar sunî ve ca'lî bir şekilde Hazreti Allah'a eş ve ortak uydururlar. İşte Türkçede buna tam anlamıyla “kılmak” deriz.

¹³⁴ Hûd sûresi, 11/25-26.

¹³⁵ Bkz.: Şuarâ sûresi, 26/69-191; A'râf sûresi, 7/59, 65, 73, 85; Hûd sûresi, 11/50, 61, 84; Mü'minûn sûresi, 23/23, 32.

¹³⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîl*, 1/325.

¹³⁷ el-Matürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 9/394-395.

¹³⁸ Bediüzzaman, *Sözler*, s. 384 (Yirmi Dördüncü Söz, Beşinci Dal).

¹³⁹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/95, 435, 3/49, 157, 172, 4/175, 9/308, 326, 328, 341; es-Serahsî, *el-Mebsût*, 24/77.

¹⁴⁰ er-Razî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 4/164; el-Beyzavî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 1/55.

¹⁴¹ Bkz.: Hûd sûresi, 11/52; Nûh sûresi, 71/10-12.

وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِّنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٢٣﴾ فَإِنْ لَّمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ

“Eğer kulumuza indirdiğimiz Kur’ân’ın, Allah’ın sözü olduğu hakkında şüphenez varsa, haydi onun sûrelerinden birine benzer bir sûre meydana getirin ve Allah’tan başka güvendiklerinizin hepsini çağırın, iddianızda haklı iseniz. Bunu yapamazsanız –ki asla yapamayacaksınız– yakıtı insanlarla taşlar olan ve kâfirler için hazırlanan o ateşten sakının.”

(Bağara sûresi, 2/23-24)

Kur’ân’ın Ceste Ceste İnmesi

Pek çok âyet-i kerimede Kur’ân’ın inişiyle alâkalı olarak نَزَّلْنَا ve أَنْزَلْنَا kelimeleri kullanılır. Malum olduğu üzere bunlardan birincisi (inzâl) “Toptan indirdik.”, ikincisi (tenzîl) ise “Ceste ceste, parça parça indirdik.” mânâlarına gelir. Toptan indirme, bir anda hepsini dünya semasına indirme demek olup, Kur’ân’ı orada bulunanlara emanet etme, aynı zamanda onlara takdim etme ve onların nazarlarına sunma mânâlarını da ihtiva eder. Kur’ân önce orada tamamiyete ermiş ve muhafaza edilmiş, sonra da ihtiyaca göre, ceste ceste Peygamber Efendimiz’e (sallallâhu aleyhi ve sellem) indirilmiştir.

Kur’ân’ın yirmi üç yıla yayılarak parça parça indirilmesinin sebep ve hikmeti, insan tabiatının genel durumuyla alâkalıdır. Şöyle ki; insanın emir ve yasaklarla, ahlakî kurallarla dolu bir kitabın hepsini birden alıp kabul etmesi zordur. Hele onu içselleştirip uygulayabilmesi daha uzun zamana vabestedir. Aksi hâlde, insana güç yetiremeyeceği bir sorumluluk yüklenmiş olur. Allah insana onun tabiatını ve takatini aşan yükler yüklememiştir. Kur’ân’ı da iyi anlaşılın, hazmedilsin, kolay uygulansın diye âyet âyet, sûre sûre indirmiştir ki bu metoda tedricilik denir. Kur’ân’da baştan sona böyle bir tedricilik hâkimdir. Tedriciliğin en bilinen örnekleri o günkü toplumda yaygın ve yerleşmiş vaziyette bulunan faiz¹⁴² ve içkinin¹⁴³ dörder fasılda haram kılınmasıdır. Fakat sadece bunlar değil, hemen her mevzu bu metotla indirilmiş ve insanlara kabul ettirilmiştir. Böylece bedeviyet yaşayan bir toplum adım adım medeniyete taşınmış, iç ve dış dünyalarında yavaş yavaş büyük bir değişim gerçekleştirilmiştir.

Bir canlıya beş on mutasyonu birden yaşatmak gibi bütün dinî kurallar birden

ortaya konsaydı ve bunların hemen uygulanması istenseydi insan ölürdü. İnsanı diriltmek ve yaşatmak için gelen din, onu öldüren bir vasıtaya dönüştürdü. Bu açıdan dinin yeniden ihyası, gönüllerde yer bulup yaşaması istikametinde hizmet edenler mutlaka insanın ve toplumların tabiatlarını göz önünde bulundurmalı, tedricilik prensibini uygulamalı ve yeniden dirilişin yollarını kolaylaştırmalıdır. Bu usul ve prensip Allah'ın, kullarına bir rahmeti olduğu gibi peygamberler başta olmak üzere irşat ve tebliğ erlerinin bu metodu kullanmaları da o rahmetin bir yansımasıdır.

Kulluk En Büyük Paye

Âyette en çok dikkat çeken kısımlardan biri **عَبِيدِنَا** kelimesidir. *“Kulumuz”* anlamına gelen bu kelime Peygamber Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) müstesna konumunu anlatmaktadır. Kulluk ne büyük bir payedir ki Allah (celle celâluhu), âyette Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) için mesela “resûlümüze” gibi bir ifade yerine “kulumuza” buyuruyor. Bu bir teşrifdir; kulluğun peygamberlikten önce geldiğini, Allah Resûl'ünün (sallallâhu aleyhi ve sellem) peygamberlikten önce de peygamberlikle serfiraz kılındıktan sonra da kul olduğunu, O'nun kulluk konusundaki özel yerini vurgular. Âyet ayrıca O'nun kulluktaki hassasiyetini, ubûdetteki derinliğini, miraca da bu hassasiyet ve derinlikle çıktığını hatırlatır. Nitekim 21. âyette de bütün insanlara hitaben *“Rabbimize kullukta bulunun!”* buyrulmuş, kul olmanın üstünlüğü vurgulanmıştı. Şu an üzerinde durduğumuz âyeti, o âyetle irtibatlı olarak ele aldığımızda şu neticeye ulaşırız: Bütün insanlar Allah'a kulluğa çağrılırken, onlara en güzel örnek olarak bir “Kul” takdim edilmektedir.

“Kulumuz” ifadesinde şöyle bir ince anlam da vardır: Varlık âleminde her şey Allah'a nispet edildiğinde gerçek mânâsını kazanır. Buna Peygamber Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) ve Kur'ân da dâhildir. Kur'ân, objektif olma gibi bir bahaneyle Allah'tan koparılıp bir beşer kelamı gibi düşünülduğünde gerektiği şekilde idrak edilemez. Aynı şekilde Peygamber Efendimiz'in konumu ve üstün faziletleri de ancak O'nun Allah'ın kulu ve peygamberi olduğu gerçeğinden hareketle anlaşılabilir. Allah'la irtibatını kesip O'nu sadece dehasıyla ele alanlar O'nun fevkalade cesaretini, baş döndüren ibadetini, dua iklimini, ilmini, hilmini, irfanını, firâsetini, ismet ve fetanetini, insanların gönlünü nasıl kazandığını, akıllarını nasıl ikna ettiğini anlayamazlar. Deha çok önemli olsa da bütün bu icraatlar tek başına deha ile izah edilemez. Arkada kutsî bir kuvvet olmadan, deha fazla bir şey yapamaz. O kutsî kuvvet ise Allah'tan gelir. Kaldı ki biz Peygamber Efendimiz'e dâhi olarak değil, akıllı akılla aşmanın ifadesi olan, peygamber mantığı da dediğimiz “fetanet” sahibi zât olarak bakıyoruz. Fetanet; ruh, kalb ve duyguları vahyin ışığında yani Allah'ın gönderdiği nurun rehberliğinde kullanabilmenin

adıdır. Evet, bütün varlık Allah'ın olduğu ve her şey O'na bağlı olarak anlaşılması gerektiği gibi peygamberler ve Peygamber Efendimiz de (sallallâhu aleyhi ve sellem) O'nunla olan irtibatlarıyla anlaşılmalıdır.

Onun Benzerini Getiremeyeceksiniz

Üzerinde durduğumuz iki âyette de **إِنَّ** edatı gelmiştir. **إِذَا** edatı, şart cümlesinde bir katiyet belirtmesine karşılık, **إِنَّ** edatı, şek ve şüphe ifade eder. Dolayısıyla **فَإِنَّ لَمْ تَفْعَلُوا** ifadesi, “*Eğer yapamadıysanız..*” mânâsına gelir. Fakat bu şek ve şüphe –hâşâ– Allah’a değil, kullara aittir. Şüphenin bütün gaybları bilen Allah’a ait olmadığını vurgulamak için de âyetin devamında “*Yapamayacaksınız!*” buyrulur.

Kur’ân’ın ele aldığı meseleleri onun gibi ifade etmek, en kısa bir sûreyle dahi onun benzerini getirmek mümkün değildir. Bu âyetlerde Kur’ân işte bu imkânsızlığı ilan ediyor ve muarızlarına âdeta meydan okuyor. Evet, ne yaratılışa dair hususlarda ne de teşriî emirlerde, ne imana ait konularda ne de İslam’a müteallik meselelerde hiç kimse onun söylediğini söyleyemez ve söyleyememiştir de. Bu konuda komik sayılabilecek belki birkaç teşebbüs olmuş, onlar da hüsrarla neticelenmiştir. Kur’ân’ın bu derinliği ve mucize yönü elbette sathî nazarla anlaşılmaz, derinlemesine onu incelemek gerekir.

وَلَنْ تَفْعَلُوا “*Yapamayacaksınız!*” ifadesindeki **لَنْ** edatı nefy-i müekkeddir. Yani “*Kesinlikle bu işi yapamayacaksınız!*” demektir. Ayrıca **وَلَنْ تَعْمَلُوا** yerine **وَلَنْ تَفْعَلُوا** buyrularak *amel* yerine *fiil* kelimesi kullanılmaktadır. Buradan hareketle denebilir ki bazıları bir kısım teşebbüslerde bulunacak, bir şeyler uydurmaya çalışacak ama bir neticeye ulaşamayacaktır. Demek ki, bir gün insanlar belki teknolojinin de yardımıyla Kur’ân gibi bir kitap yazmaya kalkacaklar. Onların yaptıkları, bazı sûrelerin benzerini yapmaya çalışan Müseylime’nin ve daha sonra bu işe kalkışanların yaptıkları gibi olmayacak. Belki onlar gibi komik duruma düşmeden, kendilerince daha usturuplu, daha ikna edici gibi görünen tarzda bunu yapacaklar. Çünkü bunu bilimin ve teknolojinin geldiği baş döndürücü seviyeye dayanarak yapacaklar. Bu belki inkâr-ı ulûhiyetin yayıldığı, “Allah Allah!” diyenin kalmadığı bir dönemde olacaktır. Çünkü o dönemde insanlar, bilim ve teknolojiyle insanlığın bütün problemlerini hallettiklerini zannedeceklerdir. Ve belki de bütün bunlar kıyametin zeminini hazırlayacaktır. Âyette seçilen ifadeler bize bu mânâları ilham ediyor. Elbette en doğrusunu Allah bilir.

“*Yapamayacaksınız!*” meydan okuması aynı zamanda bir mucizedir. Gerçekten de bugüne kadar Kur’ân’ın en azından bir sûresinin hatta bir âyetinin benzeri yazılamamıştır, bundan sonra kıyamete kadar da yazılamayacaktır. Yani bir cümle söyleyip o cümledeki bütün kelimelerin, harflerin birbiriyle münasebetini ortaya koymak, sonra o cümlenin diğer cümlelerle irtibat ve bütünlüğünü sağlamak,

paragraflar ve bölümler için de aynı şeyleri nazara almak, bunu yaparken kelimeleri özenle seçmek, kelimedeki çeşitli mânâ tabakalarını gözetmek, bütün bunların yanında hiç çelişkiye düşmemek, dahası ses söz bütünlüğüne, musiki ve mânâ uyumuna dikkat etmek bir beşer için mümkün değildir. Eğer mümkün olsaydı söz üstadı olan cahiliye şair ve edipleri bunu yaparlardı. Yapamadılar ve Kur'ân karşısında acziyetlerini ilan ettiler. Hatta onlardan bazıları Kur'ân'a teslimiyetlerini arz edip İslam'la müşerref oldu.

Kur'ân'ın dikkat çektiği ve Peygamber Efendimiz'in (aleyhissalâtu vesselam) hayatı seniyyelerinde gördüğümüz mucizeler ister kevnî ister ledünnî isterse de enfüsî türden olsun hepsine iman ederiz. Aralarında bir ayırım yapmayız. Yapıp da modern paradigmalara düşünen bir kısım teologlar gibi bazı mucizeleri sıradanlaştırma veya inkâr etme yoluna gitmeyiz. Az olan yemeğin çoğalması, denizin yarılması, kısa zamanda uzun mesafeleri kat etme, maddî şeyleri uzak yerlerden bir anda getirme gibi kevnî mucizeleri, tamamen maddî sebeplerle izah etmeye kalkmayız. Böyle bir teşebbüs, Allah'ın kudretini gereği gibi anlayamama demek olacağı gibi peygamberliklerini ispat adına kevnî mucizeler gösteren peygamberleri de hafife almak demektir. Çünkü peygamberler, peygamberliklerini – başka delillerin yanında– kevnî mucizelerle de ortaya koydular. Seyyidina Hazreti Musa, Firavun karşısında asâsını kullanarak nefeslendi. Elini koynuna koydu ve onunla hislerini ifade etti. Seyyidina Hazreti Mesih, şifalı elini hareket ettirmek suretiyle bir kısım ihtiyaçları karşıladı ve dertleri giderdi. Bunlar o gün peygamberlere muhatap olan insanlar için fevkalade olup birer mucize teşkil ediyordu. Biz ise bugün bunları sadece okuyor ve haberdar oluyoruz. Bize bunlara inanıp onları takdir etmek düşer.

Kur'ân'a gelince o, indiği günkü gibi bugün de ter ü taze elimizde bulunuyor ve o gün yaptığı gibi bugün de meydan okuyor. Ne dün ne bugün ona karşı bir nazire ortaya konabilmiş değildir. Ve kıyamete kadar da bu böyle devam edecektir. Kur'ân'ın bu mucizevî hâli bir yed-i beyzâ (Hazreti Musa'nın parlayan eli) gibi, Hazreti İsa'nın şifalı eli gibi, Hazreti İbrahim'in (aleyhümüsselam) ateşte yanmayan elbisesi gibi tesir icra edebilir. Günümüzün gelişen bilim ve teknolojisi, onu tahlil ve tetkik etme adına önümüze daha geniş imkânlar serebilir. Bu imkânlar sayesinde Kur'ân'ın bu mucizevî yönünü daha iyi anlayabilir, onun benzerini getirmenin mümkün olmadığını daha iyi görebiliriz.

Meseleye başka bir açıdan yaklaşacak olursak, aslında kâinat baştan başa bir mucizedir. Ancak mucize dediğimiz şey, insanın alışageldiği sıradan olayların dışında, harikuladelikler atmosferinde meydana gelen bir hâdisedir. Kur'ân da Yüceler Yücesi'nden fevkalade bir buutta gelen ve beşer takatinin üstünde beyanda bulunan mucize bir kitaptır. Ancak yukarıda dediğimiz gibi beşer belki bir gün teknolojiyi seferber edip telâhuk-u efkarda bulunarak, yani pek çok yetkin insanın

fikirlerini bir araya getirerek bir fikr-i küllî, bir fikr-i umumi meydana getirebilir ve Kur'ân beyanındaki sihre yakın bir tesir icra edebilir. Ondaki inceliklere benzer ince mânâlar ihtiva eden bir kelam, bir söz, bir eser ortaya koyabilir, Kur'ân'ın mucizevî sınırına yaklaşabilir. Bunu Kur'ân'a benzeme gayretiyle de yapabilir, düşmanlık hisleriyle de. Fakat onu hiçbir zaman yakalayamaz, aşamaz, eskitemez ve tesirsiz hâle getiremez. Tıpkı Hazreti Musa'nın, Hazreti İsa'nın, Hazreti Süleyman'ın mucizesini aşamadığı gibi. Dolayısıyla da Kur'ân'ın bu meydan okuyuşu, hükmünü kıyamete kadar devam ettirecektir.

Başka âyetlerde *“Endişe duyma!”*,¹⁴⁴ *“Hiç tereddüdün olmasın!”*,¹⁴⁵ *“Rabbin Seni yalnız bırakmadı.”*¹⁴⁶ şeklinde hitaplarla Peygamber Efendimiz'i (sallallâhu aleyhi ve sellem) teyit ve teselli buyuran Allah Teâlâ, burada da Kur'ân'ı eşi ve benzerinin getirilmesi mümkün olmayan bir kitap olarak ortaya koymak suretiyle, davasına güven duymasını ve itminan içinde bulunmasını telkin ediyor. Bu tarz bir meydan okuma üslubu, bir yandan Peygamber Efendimiz'i teselli ederken diğer yandan da O'nun peygamberliğinin bir delili olmaktadır. Kur'ân'ın bu âyetlerdeki üslubu yerine ve ihtiyaca göre irşat ve tebliğde kullanılabilir. Fakat aslolan yine Kur'ân'a uygun olmak kaydıyla muhatabın durumunu nazara alarak ona uygun bir usul ve üslup belirlemektir. Evet bir kez daha ifade edelim ki bir insana bir şey okumadan evvel o insanı okumak şarttır.

Cehennem Şu Anda Mevcut mu?

Ehl-i Sünnet uleması, âyetin sonundaki *أَعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ* *“Kâfirler için hazırlanmıştır.”* ifadesindeki fiilin mazi sigasıyla gelmesinden hareketle ve başka âyetleri de mülâhazaya alarak cehennemin şu anda mevcut olduğuna ve son şeklini aldığına hükmetmişlerdir.¹⁴⁷ Mutezile ise cehennemin şu anda mevcut olduğunu inkâr etmiştir.¹⁴⁸ Mutezile'nin görüşü bir inhiraftan ibarettir.

Bediüzzaman Hazretleri'nin bu konudaki mülâhazaları kanaatimizce orta bir yola işaret etmekte ve konunun makul bir zemine yerleşmesi açısından ayrı bir incelik taşımaktadır. Şöyle ki, en başta bütün varlık, ağacın çekirdekten meydana gelmesi gibi, bir çekirdekten, bir nur-u evvelden, bir ziya-i evvelden meydana gelmiştir/gelmektedir. Müşahede edilen şu âlem bu şekilde meydana geldiği gibi göremediğimiz metafizik dünya da böyle bir oluşum içerisindedir. O âlemlerin de bir çekirdek mahiyeti ve bir oluş keyfiyeti vardır.¹⁴⁹ Bu mahiyet, bu keyfiyet ve bu süreç bir hakikat-i berzahiye midir, hakikat-i misaliye midir yoksa inkişafa hazır bir icmal midir, bunun üzerinde durulabilir. Netice itibarıyla, cennetin de cehennemin de şu anda çekirdek mahiyetinde mevcut olduğu görüşü nasllara en uygun ve en makul görüştür.

Başka bir eserinde ise Bediüzzaman şöyle der: “Cehennem ikidir. Biri suğrâ (küçük), biri kübrâdır (büyük). İleride suğrâ, kübrâya inkılâb edeceği ve çekirdeği

hükmünde olduğu gibi, ileride ondan bir menzil olur.”¹⁵⁰ Devamında ise küçük cehennemin şu anda yerin altında olduğunu ve onun ahirette büyük cehenneme döküleceğini söyler. Bunları hem hadis-i şeriflere hem de bir kısım tespitlere dayandırarak özet hâlinde açıklar. Mutezile’nin cehennemin şu andaki varlığını inkâr etmesinin sebebini ise çekirdek mahiyetindeki cehennemin hâl-i hazırda görünmemesine, yeterince inkişaf etmemiş olmasına bağlar.

Dünyada yapılan her bir kötülük eğer tevbe edilmezse cehennemin büyümesine sebep olur. Böylece çekirdek mahiyetindeki cehennem kıyamete kadar inkişaf eder. Dolayısıyla âyet ve hadislerde ehl-i cehennemin tehdit edildiği, içine girecekleri yer işte o genişlemiş, büyümüş hâldeki cehennemdir. Cehennem ehli, oraya gittiklerinde yaptıklarıyla birebir karşılaşp yüzleşeceklerdir. Rahmeti Sonsuz, öyle elim bir akıbetten bizi sıyanet buyursun. Âmin.

Enes İbn Malik’in (radiyallahu anh) rivayet ettiği bir hadiste Allah Resûlü (sallallâhu aleyhi ve sellem) cehennemin kâfirler için hazırlandığını anlatan âyeti okuduktan sonra şöyle buyurur: *“Cehennem kızarıncaya kadar bin sene, sonra beyazlayıncaya kadar bin sene, sonra da simsiyah oluncaya kadar bin sene yakıldı ve yandı. Derken ateşi asla sönmeyen simsiyah bir hâl aldı.”* Bunun üzerine, Resûlullah’ın (sallallâhu aleyhi ve sellem) önünde bulunan bir siyahî adam yüksek sesle ağlar. Cebrail (aleyhisselâm) inerek: *“Önündeki bu ağlayan kimdir?”* diye sorar. Resûlullah (sallallâhu aleyhi ve sellem): *“Habeşli bir adamdır.”* der ve onu över. Cebrail (aleyhisselâm), Allah Teâlâ’nın şöyle buyurduğunu bildirir: *“İzzetim, celâlim ve arşımın üstündeki makamım hakkı için dünyada Benim korkumdan dolayı gözleri yaşaran hiçbir kul yoktur ki, cennette Benim yanımdaki gülüşünü artırmış olmayayım.”*¹⁵¹ *Efendimiz’in bu beyanı da hem cehennemin insana dehşet veren hâlini haber vermekte hem de onun şu anda bir yönüyle mevcut bulunduğuna işaret etmektedir.*

Cehennemin varlığı konusundaki yaklaşımlarımız cennet hakkında da söz konusudur. Cennet de şu anda çekirdek hâlinde mevcuttur. Cennetliklerin iman, amel ve niyetleriyle oluşup genişlemeye devam etmektedir. Misal âleminde, mevcut cennet içindeki her şey hakiki mahiyetleriyle değil berzahi hüviyetleriyle müşahede edilebilir. Hazreti Âdem’den (aleyhisselam) günümüze kadar bütün cennetlikler o misalî levhalar halinde görülebilir. Bu hâliyle cennet, semalarla irtibatlı bir şekilde bu dünyanın içinde bir yerlerde bulunabilir. Yanlış anlaşılmasın, cennete rüya âlemi demiyorum. Fakat misal âleminde müşahede edilebilen bir cennetten bahsediyorum. İşte o cennet, mevcut hâliyle çekirdek mahiyetindeki cennettir. Hiç kimse cenneti, en son inkişaf edeceği şekilde müşahede etmemiştir. Çünkü o henüz tam olarak inkişaf etmemiş, dolayısıyla onun binası tamamlanmamıştır. Oranın malzemesi, iç aksesuarı, burada yapılıp gönderilen ameller ve bu amellere karşılık Allah’ın verdiği bire on, bire bin gibi mükâfatlardan oluşur/oluşmaya devam etmektedir. Bu açıdan ulema cennetin en son inkişaf etmiş

hâliyle Şu anda mevcut bulunduğuna kâil olsa da Bediüzzaman Hazretleri, sair âlimlerden biraz farklı düşünerek, onun bir çekirdek, bir tomurcuk mahiyetinde bulunduğu ve sürekli inkişaf etmekte olduğu şeklindeki yaklaşımıyla konuya farklı bir açılım getirmiştir.

Hâsılı cennet ve cehennem Şu anda birer çekirdek hâlinde mevcuttur. Ötede insanların karşısına çıkacak olan cennet ve cehennem henüz inkişaf etmiş değildir. Yani ikisi de mahiyet-i nefsü'l-emriyesiyle (gerçek mahiyetleriyle), her şeyleriyle, bütün donanımlarıyla hazır değildir. Bunlar insanların buradaki amellerine göre inkişaf edip genişleyecektir. Burada yapılan her bir güzel amel ve ibadet cennette filizlenir, meyve verir. İnsan burada bir elhamdülillah der, orada bir meyve-i cennet yer. Burada bir oruç tutar, orada Reyyan kapısından içeriye girer ve suya öyle bir kanar ki bir daha susuzluk çekmez. Burada bir namaz kılar, orada onu bir enis ü celis, sımsıcak bir dost, güzelliğine doymayacak bir arkadaş olarak yanında bulur. Evet yürekten bir imanla, samimi niyetlerle ve ihlasla ortaya konan ibadetlerle tohumlar burada saçılır, cennet bunlarla inkişaf eder ve ahirette gerçek mahiyetiyle bulacağımız cennette ise bunların hasadı yapılır.

-
- ¹⁴² Bkz.: 1. Rûm sûresi, 30/39; 2. Nisâ sûresi, 4/160-161; 3. Âl-i İmrân sûresi, 3/130; 4. Bakara sûresi, 2/275-279.
- ¹⁴³ Bkz.: 1. Nahl sûresi, 16/67; 2. Bakara sûresi, 2/219; 3. Nisa sûresi, 4/43; 4. Mâide sûresi, 5/90-91.
- ¹⁴⁴ Tevbe sûresi, 9/40.
- ¹⁴⁵ Hûd sûresi, 11/17.
- ¹⁴⁶ Duhâ sûresi, 93/3.
- ¹⁴⁷ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s.63; Ahmed İbn Hanbel, *Usûlü's-sünne* 59/32; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/229.
- ¹⁴⁸ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/355.
- ¹⁴⁹ Bkz.: Bediüzzaman, *Sözler*, s. 630 vd. (Otuz Birinci Söz, İkinci Müşkül).
- ¹⁵⁰ Bediüzzaman, *Mektubat*, s. 5-7. (Birinci Mektup, Üçüncü Soru).
- ¹⁵¹ Tirmizî, *sıfatı cehennem* 8; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 1/499.

وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

“İman edip salih ameller yapanları müjdele: Onlara içinden ırmaklar akan cennetler vardır. Öyle cennetler ki, ne zaman meyvelerinden kendilerine bir şey ikram edilse: ‘Bu, daha önce de yediğimiz şey!’ diyecekler. Oysa bu, onların aynısı olmayıp, benzeri olarak kendilerine sunulacaktır. Orada onların tertemiz eşleri de olacak ve onlar orada devamlı kalacaklardır.”

(Bakara sûresi, 2/25)

Müjde Üstüne Müjde

Kur’ân-ı Kerim’in genel üsluplarından biri de küfür, şirk, nifak ve bunların akıbeti olan cezadan, cehennemden söz açtıktan hemen sonra imandan, salih amellerden ve cennetten bahsetmesidir. Yani inzar ve ikazdan sonra tebşir ve müjdenin gelmesidir. Bunlar genelde peş peşe gelir. Konular bazen uzun olur. O yüzden bu ikili beyanların her yerde art arda geldikleri ilk anda fark edilmeyebilir. Bu tarz beyanları kısa surelerde takip etmek daha kolaydır. Mesela, daha önce de temas edildiği gibi, Fîl Sûresi’nde bahsi geçen insanların helaki anlatıldıktan sonra hemen arkasından gelen Kureyş Sûresi’nde emn ü eman içinde yapılan ticaretten bahsedilir. Mâûn Sûresi’nde dini yalanlayanlara tehdit ve veyller gönderilirken arkadan Kevser Sûresi’yle insana Kevser tadında bir inşirah yaşatılır. Yine Kâfirûn Sûresi’nde tehdit ve meydan okuma varken ardından Allah’ın müminlere yardımı ve fetih muhtevalı Nasr Sûresi gelir.

Burada da önce kâfir ve münafıkların hakikatlere karşı kapalı kalmalarından bahsedildi. Sağır, kör ve dilsiz duruşlarından dolayı varacakları kötü akıbet zikredildi. Şimdi ise muhataba inkisar yaşatmamak için doğru ve güzel olana bir kapı aralanıyor, insanların inanmaları için bir fırsat sunuluyor; iman, salih amel ve cennet konusuna geçiş yapılıyor. Kulağını, kalbini hakikate açan, hakikati konuşan inananlara müjdeler veriliyor. Böylece âdeta kirli elbiseleri üzerinden çıkarıp üstünü başını temizledikten sonra güzel bir elbise giyen insan portresi çiziliyor.

Bu âyetle aynı zamanda sûrenin başında özellikleri anlatılan müminlerin nasıl bir mükâfata kavuşacakları da ifade buyrulmuş oluyor. Yani o iman edip namazı ikâme eden, Allah’ın kendilerine verdiklerinden veren, ahirete yakîn ile inanan

müminlerin işte böyle güzel bir akıbetle serfiraz olacakları haber veriliyor. Ayrıca bu âyetten önceki âyetlerde kâfirlerin özellikleri anlatıldıktan sonra cehennem azabı zikredilirken burada müminlere önce müjde veriliyor, sonra onların özellikleri sayılıyor. Bir önceki âyet cehennem tehdidiyle biterken bu âyet cennet müjdesiyle başlıyor. Böylece hem cehennemle cennetin farkı peş peşe vurgulanmış oluyor hem de hepsi âdeta akıbetleri açısından ele alınıyor. Kâfirlere “Siz küfrünüzün ve yaptığınız kötülüklerin karşılığı olarak cehenneme müstehak oldunuz.” tehdidi gönderilirken, iman edip salih amel işleyenlere daha yolun başında bir fazl-ı ilahî olarak cennetin bahşedileceği ifade ediliyor ve “Müjdeler olsun, ne mutlu sizlere!” şeklinde hitap ediliyor. Bu da bize bir kez daha Bediüzzaman’ın kulluğun bahşedilen nimetlerin şükrü olması, yoksa cennetin illet ve sebebi olmaması¹⁵² şeklindeki yaklaşımını hatırlatıyor.

Âyetin başında Peygamber Efendimiz’den (sallallâhu aleyhi ve sellem) müminleri müjdelemesi istenmiştir. Bu güzel haber normal bir müjdeleme kipiyle değil de çokluk ve tekrar bildiren tef’il babıyla ifade edilmiştir. Dolayısıyla müjde üstüne müjdeler verilmiş ve bu müjdelemenin aralıklı olarak tekrar edilmesi istenmiştir.

Söz konusu müjdeleme emri *ilk etapta* Allah Resûlü’ne yapılmış bir hitaptır. *İkinci* derecede ise bütün müminlere bir emirdir. Zira onlar da muhatap oldukları insanları, iman edip salih amel işleyenlere cennetin vadedildiğini haber vererek müjdelemelidirler. *Üçüncü* derecede ise insan bu emri kendi üstüne alıp “İman edip salih amelde bulunduğu takdirde senin için de cennet var. Aklına, vicdanına ve vahye dayanarak içine, ledünniyatına, gönül dünyana seslen, kendine telkinde bulun...” şeklinde anlayarak kendi kendini müjdeleyebilir. Bu son yaklaşım, insanın Kur’ân’ı kendine hitaben inmiş gibi okumasının bir neticesidir.

İmandan Sonra İkinci Şart: Salih Amel

Salihât; güzel, hayırlı ve yararlı ameller demek olup Allah’ın rızasını kazandıran, dünyada ve ahirette güzelliğe, berekete vesile olan her türlü ibadet ve fiili içine alan bir kelimedir. Namazı güzelce ikâme etmekten mütevazi ve vakarlı davranmaya, oradan da yol üstündeki küçük bir taşı gelip geçene zarar vermesin diye bir kenara koymaya kadar bütün güzel ve yararlı fiiller bu kelimenin muhtevasına dâhildir.

Öyleyse salih amel sahibini, Allah’ın rızasını gözeterek güzel, hayırlı, yararlı, arızasız iş yapan, yaptığı her işin içi dolu olan, boş ve rastgele iş yapmayan insan olarak tarif edebiliriz. Diğer yandan imandan sonra salih amelin gelmesi, baştaki müjdenin sadece imanla değil, salih amelle de irtibatlı olduğunu gösterir. Yani cennetle müjdelenen kimselerin en birinci vasfı iman, ikinci vasfı da salih amellerden oluşan kulluktur. Salih amel olmadan o müjde gerçekleşmeyebilir. Zira amel olmadan imanın korunması zordur. İman olmadan da cennete girilemez.

Salih amel, insanda ikinci bir tabiatın oluşmasına vesile olur. Nazarî olarak inanılan hususlar salih amelle pratiğe geçirilir, inkişaf eder ve zamanla insan tabiatına mâl olur. Bunu başaranların varacakları yer ise, Allah'ın inayetiyle, cennet olur. Salih amelin zıddını işleyenler de ikinci bir tabiat kazanmış olurlar. Fakat onlarınki inkişaf şeklinde değil; sukut, hüsrân ve esfel-i safileline yuvarlanma şeklinde gerçekleşir. Demek ki insan potansiyel olarak iki tarafa da müsait olarak yaratılıyor; salih amel işleyenler öyle olurken fîsk u fücür ve küfür içinde yaşayanlar da böyle oluyor.

Her Dem Yenilenen İkramlar

İbn Abbas (radiyallâhu anhümâ) وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا *“Onlara, benzer şeyler verildi.”* âyetinin tefsirini yaparken “Cennette sizin bildiğiniz nimetlerin sadece adı vardır.” der.¹⁵³ Yani tattığınız zaman tadı, lezzeti ve çeşniyle, “Bu falan nimete benziyor.” diyebilirsiniz ama kesinlikle onun aynısı değildir. Çünkü dünya nimetleri dünyanın fâniliğine uygun yaratıldığı gibi cennet nimetleri de cennetin ebedîliğine uygun yaratılmıştır. Dolayısıyla bu dünyada tadılıp yenilen nimetleri cennette aynı özellikleriyle aramamak gerekir. Orada nimetler dünyadakilere ismen, belki şeklen benzeyecektir ama tadı, rengi ve duyurduğu zevkle tamamen farklı bir keyfiyette sunulacaktır.

Âyet-i kerimede kullanılan kelime ve kipler, cennette ikram edilen nimetlerin birbirine benzeyeceğini fakat her defasında farklı bir keyfiyette ve yeni bir lezzette ihsan edileceğini anlatıyor. Mesela مِنْ قَبْلُ (önceden) ifadesi, bir şeye izafe edilmeden gelince bir saat önceyi de bin yıl önceyi de içine alır. Cennetlikler, kendilerine ne zaman meyve ikram edilse *“Bu, daha önce de yediğimiz şey!”* diyecekler. Bundan maksat sadece dünyada yedikleri meyveler değildir. Bu ifade aynı zamanda cennette daha önce hatta biraz önce, mesela bir dakika önce yedikleri meyveleri de kapsar. Yani bugün yedikleri cennet meyveleri dünkü yediklerine, şu an yedikleri de biraz önce yediklerine dış yüzüyle benzeyecektir. Böylece her an yenilenip tazelenen bir hâl ve bir keyfiyetle cennet hayatı binbir güzellik içerisinde sürüp gidecektir.

Cennetteki bu durum, müminin dünya hayatındaki kulluk seyriyle de uyum arz eder. Zira o, dünyada sürekli kullukta bulunur, âdeta her saat ibadet hâindedir. Her daim sübhanallah, elhamdülillah, Allahu ekber, estağfirullah, lâ ilâhe illallah der. Böylece bütün hayatını devamlı bir yükseliş hâlinde sürdürür. *“İman ettiler ve amel ettiler...”* fiilleri de işte bu ömür boyu yenilenmeyi ve yükselişi ifade eder. Dolayısıyla müminin bir dakika önceki hâliyle bir dakika sonraki hâli birbirine eşit değildir. İşte böyle bir hayata mükâfat olarak Cenab-ı Hak, cennette her ânı bir öncekine göre daha güzel, daha lezzetli ve daha derin olan bir gidişatı lütfedecektir.

Bununla cennetin, amellerimizin birebir karşılığı olduğunu söylemiş olmuyorum. Daha önce de geçtiği gibi cennet bizim amellerimizin karşılığı olamaz. Çünkü arada doğru orantı yoktur; sınırlı ömürde yapılan az bir amelle sonsuz cennet kazanılamaz. Dolayısıyla âyetin başındaki müjdenin amellerimizle bir irtibatı olsa da müjdelenen o ihsanların bütünüyle amellerimizin karşılığı olduğu söylenemez. Ameller bir vesiledir; fazlı ve ihsanı sonsuz Rabbimiz, o mini gayretlerimizi vesile kılarak cenneti bize Kendi kereminden lütfeder.

Cennetin her an yenilenmesi, orada hiçbir şeyin usandırmaması ve bıkkınlık hâsıl etmemesi aynı zamanda **كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ** “*O her vakit ayrı bir tecellî ile ayrı bir işteditir.*” âyetinin tecellisidir. O Zât-ı Ecell ü A'lâ, orada icraat-ı sübhaniyesini öyle gösterecektir ki her an değişik aynalarda farklı farklı görünme ve bilinmeler meydana gelecektir. Her nimet bir öncekine benzeyecek fakat aynı zamanda farklı olacak, her bir nimetin içinde kat kat dürülü zevkler bulunacak, sürekli yeni yeni zevkler tadılacak, lezzetten lezzete girilecek, her daim yeni bir harikalar kuşağında yaşanacak ve böylece ebedî hayat hayret, hayranlık ve şükür duyguları içerisinde sürüp gidecektir. Özetle söyleyecek olursak cennet sürprizler diyarı ve zevklerde derinleşme mahallidir.

Benzerlik, Orijinallik ve Tabîilik

Âyetten anladığımız diğer bir mânâ da bu dünyadaki nimetlerin cennet nimetleri hakkında bir kanaat oluşturmamasıdır. Bunun içindir ki cennetlikler, kendilerine cennet nimetleri ikram edildiğinde, “*Daha önce bununla rızıklanmıştık.*” derler. Cennette gerçekleri yendiğinde dünyadaki nimetlerin birer numune olduğu hakikati bir daha anlaşılabilir olur. Evet, cennetteki nimetler dünyadaki nimetlere benzediği gibi buradakiler de oradakileri hatırlatır. Cennetteki nimetler dünyadakilere benzemese, üzerlerinde insanın aşına olduğu şeylere ait çizgiler olmasa, insan alışık olmadığı bir şeyi yadırgayacağından onlar tam bir nimet olamazdı. Nitekim alışmadığımız bir coğrafyadan yeni bir meyve gelse, nasıl yiyeceğimizi bilemeyiz. Önce onu bilen birinin yemesini bekler sonra ona bakarak biz de kenarından köşesinden tatmaya başlarız. Cennetteki nimetler, insanın ısınıp alışması için dünyadaki nimetlere benzeyecek ve böylece insan o nimetler karşısında bir yadırgama ve yabancılaşma yaşamayacaktır.

Cennet nimetlerinin bir diğer özelliği de daima yeni ve taze olmalarıdır. Çünkü dünyada birbirine benzeyen nimetler bile zamanla insanda ülfet ve bıkkınlık meydana getirir. Oysa cennette hiçbir bıkkınlık söz konusu ol-mayacaktır. Bu yüzden benzerlikler içinde farklılık, çeşitlilik ve renklilikler de olacaktır. Dünyada bir baklavanın, bir balın beş on çeşidi olduğu gibi oradaki nimetlerin de oranın enginliği içinde farklı versiyonları bulunacaktır. Kudret-i Kâhire dediğimiz o Büyük Kudret, orada kudret-i vâsia (geniş kudret), kudret-i mültife (lütufkar kudret)

şeklinde tecelli edecektir. İşte bu çeşitlilik ve bu renklilik de cennetlikler için ayrı bir nimettir. Böylece iç içe ve peş peşe nimetler silsilesi sonsuzluk içinde devam edip gidecektir.

Cennet nimetleri her türlü tahayyülün ötesinde bir güzelliğe ve tazeliğe sahiptir. Mesela Cenab-ı Hak öyle meyveler ihsan edecektir ki biri üzüme, diğeri Hindistan cevizine benzeyecektir. Fakat bunların tadı, lezzeti, kokusu ve aroması insan kalbinin hayal edemeyeceği bir keyfiyette olacaktır. Böylece insan fıtratının yadırgamayacağı bir tabiiyet ve benzerliğin yanında orijinallik de söz konusu olacaktır. Bu özelliklere bir de devamlılığı eklemek gerekir. Cennet nimetlerinin belki de en önemli yanı ebedî olmasıdır. Zira nimet, ancak sonsuz olduğu ve zevale ermeyip hep devam edeceği bilindiği zaman gerçek mânâda nimet olur.

Esasen benzerlik içindeki farklılığın örneklerini dünyada da görmek mümkündür. Mesela şekil, desen, renk olarak birbirine benzeyen pek çok nimet vardır. Fakat bunların hepsinin tat, koku ve aroması farklıdır. İşte cennette de Allah'ın milyarlarca nimeti milyarlarca kez tekrarlanacak, bunlar birbirine benzeyecek fakat hep ayrı ayrı olacaktır. Benzemesi yadırgatmamak için, ayrı ayrı olması da bıktırmamak, ülfete sokmamak içindir.

Bu hakikati anlamak için insan şekillerine bakmak da bir fikir verebilir. Bu dünyada milyarlarca insan vardır. Bunların her biri ana unsurlarda ortak olsa bile hiçbiri diğerrinin aynısı değildir. Her biri Yüce Allah'ın ayrı bir mührü vurulmuş gibi farklı suretlere sahiptir. Hatta parmak izlerine, göz irislerine varıncaya kadar aralarında farklılıklar vardır. Yumurta izleri bile baştan şeklen fark edilemeseler bile zamanla ayırt edilebilir hâle gelirler. Şeklen farklı olmanın ötesinde ses, hareket, karakter ve düşünce ufukları farklı farklıdır. Hazreti Âdem'den itibaren milyarlarca insanın her birinin ayrı şekil ve özelliklere sahip olduğunu hesaba kattığımızda çeşitlilik hesap edemeyeceğimiz boyutlara ulaşacaktır.

Burada temas edilecek ilave bir husus da şudur: Bazı insanlar rüyalarında bazıları ise yakazaten cenneti görebilirler ve görmüşlerdir de. Fakat onlar gördüklerini berzahî ve misalî vücutla ve aynı zamanda misalî levhalar şeklinde görürler. Bahsettiğimiz çeşitlilik, tazelik, orijinallik ve tabiiliği bir anda ve asıllarına uygun şekilde tadıp yaşayamazlar. Onları asliyet planında değil, zılliyyet planında bir görmedir. Cennet nimetlerinin tam olarak gerçek mahiyette görülmesi ise ancak ölüm ötesi hayatta Cenab-ı Allah'ın lütf u keremiyle cennete alınan bahtiyar müminler için söz konusu olacaktır.

Sürprizler Diyarı

Meseleyi cennet kelimesinin lügat mânâsıyla beraber düşündüğümüzde de aynı neticeye ulaşabiliriz. Cennet kelimesi, “*cenne*” filinden gelir. *Cenne*, görme sınırının altında olan ve gizli bulunan demektir. Cin de aynı kökten gelir ve görünmeyen, gizli

varlık mânâsındadır. Dolayısıyla cennet, içine girmedikçe gerçek mahiyetiyle görülemeyecek, bilinemeyecek, anlaşılamayacak yer mânâsına gelmektedir.

Nitekim kudsi hadiste şöyle buyrulmuştur: **أَعَدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ إِشْتَمَعَتْ**, insan kalbine doğmamış ne sürprizler ne sürprizler hazırladım!"¹⁵⁴ Bu haberi veren Allah Resûlü (sallallâhu aleyhi ve sellem) bir de şu âyeti hatırlatır bize: **فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ** "İşte onların dünyada yaptıkları makbul işlere mükâfat olarak gözlerini aydın edecek, gönüllerini ferahlatacak hangi sürprizlerin, hangi nimetlerin saklandığını hiç kimse bilemez."¹⁵⁵ Bu açıdan 'benzeme' meselesini sadece dünyadaki nimetlere benzeme şeklinde anlamak hem meseleyi daraltmak olur hem de cennet nimetlerini hafif görmeye sebebiyet verir. Hâlbuki oradaki nimetlerle dünyadakiler birbirlerine kıyas bile edilemez.

Evet, insanın bu dünyada yiyip içtikleri, cennet nimetleri için birer numunedir. Orada yiyeceği şeyler bu dünyadaki nimetleri hatırlatacaktır. Bu zaviyeden bakıldığında diğer bütün nimetler de aynı şekilde yorumlanabilir. Karşılıklı oturmalar, sohbetler, gezinmeler, köşkler, saraylar, eşler, hizmetçiler... Bunların hepsi bu dünyada cenneti hatırlatır, cennette ise bunların çok farklı buutlardaki tecellileri ihsan edilir. Orada karşılıklı kanepelere kurulmuş vaziyette sohbet edenler dünyada yaptıkları sohbetleri hatırlayacaklardır. Fakat aynı zamanda çok farklı bir buutta sohbet ettiklerini de bileceklerdir. Ve bu sohbetlerin kıvam ve zevki her defasında farklı yaşanacaktır. Onun için âyet şimdikiyle bir öncekini kıyas ederken aynısı değil, benzeri diyor.

Bu dünyada hikmet dairesinde yaşıyoruz. Ahirette ise kudret dairesinde yaşayacağız. Orada her şey harikuladeliğe kuşağında cereyan edecektir. Burada her şeyin bir sonu vardır. Orada ise her şey ebedî olacaktır. Burada her zevk ve her nimetin az çok bir acı yönü, bir kederi ve bir usandırıcılığı söz konusudur. Orada ise nimet tam nimettir. Hiçbir eksiği, kusuru, kederi, acısı yoktur. Burada atomlardan, moleküllerden meydana gelen fizikî dünya, kayyûmiyet-i ilâhiyenin bu âleme mahsus tecellîleriyle, dağılıp dökülmeler, yıpranıp bozulmalarla miadını doldurur ve biter. Orada ise her şey, yine kayyûmiyet-i ilâhiye (Allah'ın devam ettirmesi) hakikatinin ahirete mahsus tecellîleriyle varlığını sürdürecektir. Mesela insan cennette yiyecek içecek fakat dünyadaki gibi ihtiyaç giderme yaşamayacaktır. Belki de ağaçların karbondioksit emip oksijen salmaları gibi bir durum tecelli edecektir.

Özetleyecek olursak, dünya ahirete ulaştıran bir güzergâhtır, bir koridordur; içindekilerle ahireti gösterir, oraya işaret eder. İçine girilen ve ebedî kalınan bir saray değildir. Ahiretin dengi, misli de değildir. O yüzden buradaki nimetler cennet nimetlerinin asla aynısı olamaz. Sadece bir benzerlik söz konusu olabilir. Âyetteki **مُتَّشَابِهًا** kelimesi buna işaret ediyor.

Bedenî ve Ruhî Zevklerin Yeri: Cennet

Cennet, her çeşit nimetin insanın hizmetine verildiği bir harikuladeliğin diyarındır; orada insanın başını döndürecek, onu mest edip kendinden geçirecek ve âdeta ne yaptığını bilemez hâle getirecek güzellikler vardır. İnsanın ruhunu, cismini, zihnini, fikrini ve hissiyatını her yönüyle tatmin edecek bütün nimetler mevcuttur. Bu dünyada, oldukça sınırlı olan görme, işitme ve tatma duyularımız, orada tamamen açılacak ve göz en güzel şeyleri en ince detaylarına kadar görebilecek, kulak en tatlı nağmeleri bütün baş döndürücü keyfiyetiyle dinleyebilecek, dil en lezzetli yiyecekleri bütün zerreleri ve türleriyle tadabilecektir.

İman edip salih amel işleyenler cennete girince, oradan Cenab-ı Hakk'ın cemalini seyredeceklerdir. Bu öyle bir seyirdir ki bütün cennet hayatı o seyrin bir anına karşılık gelmeyecektir. Hadis-i şerifte buyrulduğu üzere her cuma günü Cenab-ı Hak, Kendi mukaddes ve mübarek cemalini gösterecek, inananlar bütün cenneti âdeta unutup Allah'a teveccüh edecek ve O'nu müşahede edip seyredeceklerdir.¹⁵⁶ Bu müşahede ve seyir ise cennette ve cennetliklerde her defasında ayrı bir yeniliğe vesile olacaktır.

وَأْتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا “Onlara o nimetin benzeri verilecektir.” ifadesi pek çok tefsirde maddî nimetler üzerinden değerlendirilmiştir. Manevî haz ve zevklere yeterince temas edilmemiştir. Bu ifade mutlak olarak geldiği için maddî zevklerin yanında manevî hazları da içine alır. Evet nasıl ki cennetteki maddî nimetlerden alınan lezzetler, dünyadaki maddî lezzetlere benzeyecek ve onları hatırlatacaktır, oradaki manevî hazlar da dünyada yaşanan manevî hazları hatırlatacak ve “Biz bunun benzerini dünyada da yaşamıştık.” dedirtecektir.

Cennette hem maddî hem manevî lezzetler vardır. Allah'ın rızasından başka bir şey düşünmeyen; Allah'ı görmeyi ve Allah Resûlü ile beraber bulunmayı cennet nimetlerine tercih eder keyfiyette yaşayan ruhlar, cennette buna göre hususi bir mükâfata nail olacaklardır.

Diğer cennetliklerin maddî nimetlerden alacakları zevkin ötesinde manevî hazlarla dolup taşacaklardır. Orada her yaşadıkları zevk karşısında, “Biz bunu daha evvel tatmıştık.” diyecek ve dünyayı hatırlayacaklardır. Çünkü dünyada da o türden zevklerle sermest yaşamışlardı. Fakat dünyadaki belli bir sınırdaki kalmıştı. Cennette ise o duygular engin, sınırsız ve baş döndürücü bir keyfiyette tecelli edecektir. Elbette onlara da maddî nimetlerden olan köşkler, eşler, meyveler, bağlar ve bahçeler verilecektir. Ancak onların gözü gönlü her zaman Allah ve Resûlü'nde olacaktır. Allah'ı görmek, Allah Resûlü ile beraber yaşamak varken diğer cennet nimetleri onlar için ikinci derecede kalacaktır.

Ne var ki böyle bir nimet herkes için söz konusu değildir. Bu, yüksek ufuklu insanlara bahşedilmiş hususi bir ihsandır. Kur'ân'ın beyanlarından anlaşıldığı

üzere, cennete giren herkes maddî ve cismanî zevklerle zevklenecektir. Tertemiz eşler, arkadaşlar, villalar, köşkler, bağlar, bahçeler, her türden yiyecekler... Bütün bunlar dünyada mukteza-i beşeriyet olarak insanın en çok sevdiği şeylerdir. Bunlardan bir kısmı ise en temel ihtiyaçlardır. Bu dünyada insanları böyle yaratan Allah Teâlâ, onları cennette de bu türden nimetlerle fakat, yukarıdan beri detaylıca üzerinde durmaya çalıştığımız gibi, oraya has bir şekilde mükâfatlandıracaktır. Dolayısıyla Kur'ân'ın cennetle alâkalı âyetlerini yorumlarken meseleyi sadece ruhanî zevklere bağlayıp cismanî ve bedenî zevkleri yok saymak, dengeyi koruyamamak olur. Bu da Kur'ân'ı anlamada ayrı bir inhiraf sayılır.

Evet, bazıları Kur'ân'daki cennet tasvirlerine, özellikle oradaki cismanî zevklere itiraz ederek bunların ancak dünyada olabileceğini ve cennetin bu tür şeylerin yeri olmadığını söyler. Tevrat ve İncil'de detaylı bir cennet tasviri yoktur. Onlarda daha ziyade mücerret bir anlatım hâkimdir. Kur'ân ise detaylı olarak cennet nimetlerini tasvir eder. Diğer din mensupları kendi kitaplarında bu türlü tasvir ve izahları bulamadıklarından ve dolayısıyla sağlam bir ahiret telakkisine sahip olmadıklarından Kur'ân'daki cennet tasvirlerini kabullenemezler. Kendi kitaplarında bunlar ya icmalen zikredilip geçilmiştir ya da silinmiştir. Temel kaynakta böyle noksanlıklar olduğundan müntesipler de cenneti tamamıyeti içerisinde anlayamamışlardır. Tamamiyete muttali olmadıklarından dolayı da neyin noksan olduğunu, hangi konularda ve ne ölçüde eksik düşündüklerini fark edemezler.

Hâlbuki Kur'ân, bedenî ve ruhanî yönleri itibarıyla insanı bir bütün olarak ele alır. Onun yeme içmesinden, evlenip çoğalmasından, arzu ve isteklerini helal yolla gidermesinden bahseder. İnsanı maddeten memnun ve mutlu kılan bu üç özellik (yeme, içme ve evlilik) cennetteki nimetler olarak da zikredilir. Orada da insan, cismaniyetini ve fizikî zevklerini farklı boyutlarda yaşayacaktır. Bu yüzden insanın cismen haşrolmasını, yeniden dirilmesini ve cennette bedenlen var olmasını hafife almaya, hele hele inkâr etmeye hiç mecal yoktur.

Hâsılı, cennet rüyalarda geziyor gibi bir ruhî seyahatten ibaret değildir. Dolayısıyla konuyu tamamen manevî yönüyle ele alıp maddî zevkleri görmezlikten gelmemek gerekir. Birisi, "Benim hayalim Allah'ı hoşnut etmek, O'nu görmek, Allah Resûlü ile aynı sofrada oturup hemhâl olmak..." diyebilir. Ancak bu yüksek ufuk diğer nimetleri küçümsemeyi ve hakir görmeyi gerektirmez. Böyle biri aynı zamanda şunu da demelidir: "Allah'ım, madem Sen bu nimetleri bana lütfediyorsun, ben onları da bin can ile kabul ederim." Evet onlar da Allah'ın lütuflarıdır. Dolayısıyla meseleyi ruh ve beden beraberliği içinde ele alıp değerlendirmek gerekir. Orada ruhun yanında beden de bulunacak ve cenneti beraber yaşayacaklardır. Nitekim Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşü de hep bu şekilde olmuştur.

Bu âyette yer alan "*tertemiz eşler*" meselesi başka pek çok âyette de zikredilir. Bir nimet olarak bu mesele aslında insanın tabiî ve hayatî çok önemli bir yönüne hitap

eder. Dolayısıyla büyük bir nimettir. Bu tertemiz eşler cennet ehli insanların hâlleşeceği, sohbet edeceği müstesna varlıklardır. İnsanı yaratan ve bilen Allah Teâlâ, onun dünyadaki ihtiyaçlarını bilip karşıladığı gibi ahirette de öyle yapacaktır. Dünyada ihtiyaçları karşıladığı gibi ahirette de karşılaması O'nun sonsuz hikmetine çok münasip düşmektedir.

Cenab-ı Hak, cennette kullarının bütün istek ve arzularını karşılayacak ve her türlü zevki onlara tattıracaktır. Mesela çocuk sevgisinden onları orada mahrum bırakmayacaktır. Nitekim âyet-i kerimelerde cennet ehlinin hizmetkârları olarak bahsedilen “*gılmân*” onların bu ihtiyaçlarını karşılayacaktır.¹⁵⁷ Böyle bir nimetin özellikle dünya hayatlarında çocuk sevgisinden mahrum kalanlar için bambaşka bir huzur, bambaşka bir sevinç ve bambaşka bir göz aydınlığı olacağına şüphe yoktur.

Cennetin Müştak Oldukları

Cennet, dünya ölçüleri içinde çok akıllı, çok zeki, çok kabiliyetli ve çok beceriklilerin gideceği bir yer gibi görülmemelidir. Dolayısıyla cenneti hedefleyenler kendilerini akıl, zekâ, kabiliyet gibi dünyevî kriterlerle değerlendirmemelidirler. Elbette akıl, zekâ ve kabiliyetler cenneti kazanmada birer vesile olabilir. Ancak cennet daha ziyade saf ve duru bir imana sahip insanların yeridir. Orası, İmam Gazzâlî'nin ifadesiyle, akl-ı meaş değil, akl-ı mead sahipleriyle yani dünya değil, ahiret eksenli çalışan, kendini dünyaya değil, ahirete vermiş, o yüzden gözü dünyayı çok görmeyen, bütün dünyasını ahiret adına değerlendiren, dünyanın fâni yüzüyle değil, Allah'ın isimlerine ve ahirete bakan yüzüyle ilgilenen insanlarla dolacaktır.¹⁵⁸ Tabir-i diğerle orası şeytanî akılla değil, melekî akılla hareket edenlerin yeridir. Akıl ve mantığını gereğince çalıştırmanın yanında safderûn denecek kadar şüphelerden arınmış temiz bir kalb ve duru bir inanca sahip olanların otağıdır.

Nice cin fikirli, becerikli insanlar vardır ki bunlar akıllarının oyuncağı hâline geldiklerinden cennete giremeyebilirler. Zira mekân ile mekânin (mekânda ikâmet edenin) arasında sıkı bir ilişki vardır. Cennet saf, duru, her türlü şaibe ve gıll u gıştan arınmış bir yer olduğundan oraya girecek olanlar da bu özelliklere sahip insanlar olacaktır. Allah Resûlü'nün *“Cennet, Ali'yi, Ammar'ı, Selman'ı özlemektedir.”*¹⁵⁹ *“Cennet ehlinin ekserisi saf düşünceli insanlardır.”*¹⁶⁰ gibi hadisleri, ayrıca cennet ehlinin ekserisinin fakirler,¹⁶¹ miskinler¹⁶² olacağına dair rivayetleri bu çerçevede anlamak daha isabetli olur. Yukarıdaki hadiste *“saf düşünceli insanlar”* diye tercüme ettiğimiz kelimenin aslı *“bülh”*tür. Bunu hadis âlimleri şu şekilde açıklamıştır: Bunlar şerlere karşı kapalı, hayra meyilli, kalb selametine sahip, insanlara hüsnüzanla bakan, dünya işlerine çok dalmayan ve kendilerini ahiretle meşgul eden kimselerdir.

Kudret Tecellisi ve Sürekli Terakki

Dünya hikmet, ahiret ise kudret diyarıdır. Kudreti Sonsuz, cennette varlıkları yaratmak için dünyada olduğu gibi sebepleri bir perde yapmayacaktır. Orada varlık belli bir zaman ve süreç içerisinde değil, kudretin tecellisiyle bir anda yaratılacaktır. Bu açıdan bakıldığında, insanın yükseldiği makamın gereği olarak nelerle mükâfatlandırılması, neyi nasıl tatması gerekiyorsa, bunların her biri orada en güzel, en yüksek seviyede gerçekleşecektir. Diğer bir tabirle, Allah orada kullarını nihayetsiz kudretiyle bir anda ve her yönden tatmin edecek nimetlerle sevindirecektir.

Diğer yandan cennette teceddüt ve terakki sürekli devam edecektir ve her insan bu yenilenmeden kabiliyeti ölçüsünde istifade edecektir. *“Herkesin istidadına vâbestedir âsâr-ı feyzi.”¹⁶³ hakikati, oradaki terakkilerde de aynen tahakkuk edecektir. Dolayısıyla peygamber ile o peygamberin ümmetinden biri bir müddet sonra aynı makamda, aynı derecede buluşmayacaklardır. Mesela aynı yerde olsalar da bir peygamber kendi ufkunda, onun ümmetinden biri de kendi ufkunda yükselecektir. Böyle bir netice, elbette Allah’ın kudretinin mutlaklığına ve sonsuzluğuna bir noksanlık getirmez. Allah istese herkesi aynı dereceye yükseltir ve herkese aynı zevkleri aynı oranda tattırabilir. Ancak insanın bu dünyada ortaya koyduğu kulluğuna, imandaki derinliğine, ibadetlerdeki ihlasına, kulluk şuuruna ve hizmetlerindeki gayretine göre orada mükâfatlandırılması da Allah’ın adaletinin bir tecellisidir.*

Amellerin ahirete bakan iki yönü vardır. Bunlar ilk olarak insanı cehennemden korur, cehennemle onun arasını açar, oraya giden yolları keser, diğer yandan da insanın cennete girmesine ve orada terakki etmesine vesile olur. Hatta sadece bir kelime-i tevhidle cennete girene bile Allah, lütfundan çok engince hazlar yaşatabilir. İhlasla, kalbinin derinliklerinden gelen bir şهادette bulunmuştur ama amele vakit bulamadan ölmüştür. İşte Allah böyle birinin niyetini ameli yerine koyarak cennette ona farklı boyutlarda türlü türlü zevkler yaşatabilir. ذَلِكْ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ “Bu Allah’ın bir fazlıdır, onu dilediğine lütfeder.”¹⁶⁴

Amel-Nimet Benzerliği

Cennet ile dünya arasındaki benzerlik sadece nimetler açısından ele alınmamalıdır. Bunun ötesinde orada amel-nimet benzerlikleri de söz konusu olacaktır. Niyetler ve ameller burada birer tohum gibi ekilecek, ahirette de binbir başak ve sümbül şeklinde zuhur edecektir. Oradaki her nimet, bir açıdan dünyada yapılan bir amelin sevabı şeklinde temessül edip insanın önüne çıkacaktır. Dolayısıyla dünyadaki amellerle cennetteki nimetler arasında, tabir yerindeyse, bir iç benzeyiş vardır. İnananlar orada bir nimetle karşılaştıklarında o nimetler çok farklı şekillerde gelse de, onların neyin karşılığı olduğunu belli koordinatları değerlendirerek anlayabileceklerdir. Mesela “Bu nimet namazımın karşılığı, şu nimet orucumun mükâfatı.” şeklinde bir kanaate varmaları zor olmayacaktır.

Meseleye kudret yeri olan ahiretin kanunlarıyla baktıklarından dolayı, hangi nimetin hangi amelin neticesi olduğunu kavrayabileceklerdir.

Ne var ki bizim bu meseleyi sınırlı dünyevî aklımızla kavramamız çok zordur. Zira bizim aklımız dünya aklıdır ve daha ziyade sebep-sonuç ilişkilerine göre çalışır. Sebeplerin tesirinden bütün bütün kurtulamayan ve sınırlı olarak çalışan dünyevî akıl, dar-ı kudret olan ve tamamen harikalar kuşağında gerçekleşen ahiret yurdunun ve cennetin hâllerini tam anlayamaz. Fakat ötede aklımız uhrevî akla inkılap edecek ve her şeyin oradaki kanunlar çerçevesinde gerçekleştiğini idrak edecektir. Dolayısıyla amellerimizle nimetler arasındaki irtibatı da rahatlıkla kurup müşahede edebileceğiz.

Manevî Rızıklar

Kur'ân'da cennet nimeti olarak yeme, içme gibi cismanî zevkler öncelikli olarak zikredilir. Çünkü bunlar insanın dünyada her zaman ihtiyaç duyduğu ve alıştığı nimetlerdir. Hâlbuki Güneş de Ay da birer rızıktır. Bunlar olmadan sebepler açısından yiyeceklerimiz de içeceklerimiz de vücut bulmaz. Kur'ân yer yer Güneş, Ay, yeryüzü ve göklerden bahsetse de insan çoğunlukla bunların nimet olduğunu, rızıklarının bunlarla irtibatlı olarak kendilerine ulaştığını düşünmez. O yüzdendir ki Güneş, Ay, yeryüzü ve gökler birer cennet nimeti olarak nazara verilmez.

Cennette bunların dışında daha başka rızıklar da vardır. Mesela ölümün öldürülüp insanların ebedî cennette kalacakları müjdesi çok büyük bir rızıktır. Çünkü bunun insan vicdanında bırakacağı muazzam bir tesiri vardır. Ayrıca insanın bütün sevdikleriyle beraber bulunması, dünyadaki hatıraların anlatılması, Hamd Sancağı'nın altında toplanılması, Peygamber Efendimiz'le (sallallâhu aleyhi ve sellem) aynı sofranın paylaşılması gibi pek çok manevî rızık söz konusudur. Dahası Cenab-ı Hakk'ın mübarek cemalini seyretme, O'nun *"Ben sizden razıyım!"* sözüne muhatap olma öyle büyük rızıktır ki tasavvuru hayalimizi aşkındır.

Derinlik Ölçüsünde Duyma

Herkesin cenneti, buradaki hayatına göre yani ameline, duygu ve düşüncesine, dikkat ve titizliğine göre şekillenecektir. Takva, cenneti şekillendiren önemli bir kalb amelidir. O, insanı hem cennete götürür hem de oradaki nimetleri derince zevk etmesini sağlar. Allah, fazl u kereminden çok engince bir duyuş kabiliyeti bahşedebilir Bu öyle bir derinliktir ki onun boyutlarını biz bilemeyiz. *وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ*

*"Rabbinin huzurunda durmaktan korkan kimseye iki cennet vardır."*¹⁶⁵ âyeti de bunu anlatır. *Dünyada insan ne kadar Allah'tan korkarsa, Allah'ın huzuruna çıkıp hesap vermekten titirse elbette hayatını ona göre planlar ve O'na saygı dolu bir hayat yaşar. İşte böyle birinin ahirette göreceği mükâfat da iki kat olur. Herkes bir cennet yaşarken o iki cenneti birden yaşar. Şu madde âleminde bile üç boyut bir anda*

yaşanmaktadır. Einstein bir dördüncü boyuttan daha bahsetmiştir. Cennette bunun beşinci, altıncı, yedinci, sekizinci boyutları neden olmasın ki! Orada da ayrı ayrı buutlar vardır. Bunlar insanın gözüne, kulağına, his dünyasına tecelli eder ve insan tarafından çok farklı şekilde duyulur ve yaşanır.

Cennette herkes, dünyada manevî latifelerini inkişaf ettirdiği ölçüde duyacağını duyar, yaşayacağını yaşar. Burada kalb ve ruhun hayat derecelerine yükselenler cennetten çok farklı buutlarda istifade edeceklerdir. Daha aşağıda tadıp duyanlar, onların yaşadıklarını yaşasa ve tattıklarını tatsalar herhâlde zevkten bayılırlar. Fakat herkes, tadılacak şeyleri kendisinin en zirvede tattığını zanneder. Herkes nimetleri kendi idrak ve terakki ufkundan duyacağı için “Bundan daha ötesi olamaz!” diye düşünür. Daha ötesi kendisine açık olmadığı için orasını bilemez. Dolayısıyla da başkasının yaşadığı fevkalade zevkleri düşünüp rahatsızlık duymaz.

Bir nimetten istifade edip o nimetle nimetlenmek başkadır, yine o nimetten duyulacak zevki hissetmek daha başkadır. Herkes nimetlenir ama herkes aynı zevk ve hazzı duymaz. Duyma, hissetme, zevk etme tamamen kuvvelerin inkişafına bağlıdır. Bu dünyada ağzınızın tat alma kuvvesini beş on kat yükseltebilerseniz, yediklerinizden nasıl bir tat alacağınızı tahmin bile edemezsiniz. Buradan kıyasla anlaşılabilir ki cennette kuvveleri inkişaf etmiş insan, kim bilir o nimetlerden neler neler duyacaktır. Cennete giren sıradan bir mümin, Efendimiz’le (sallallâhu aleyhi ve sellem) aynı sofraya oturabilir ama Efendimiz’in duyacağı şeyleri duyamaz. Ama o da kendisini zirvede duyan biri olarak görür ve böylece hazzına gölge düşmez.

Meseleyi bir benzetmeyle biraz daha açalım ve küçük bir çocukla sanattan anlayan yetişkin birinin harika bir sanat eseri karşısında neler hissettiklerini düşünelim. Çocuk, onun renkleriyle, bir kısım şekilleriyle, büyüklüğüyle vs. meşgul olurken sanatkâr olan yetişkin biri onu bir bütünlük içerisinde değerlendirir ve sanat değerine, bedîî inceliklerine hayran kalır. Bazen olur ki o muhteşem eser karşısında yerinde kalakalır ve gözlerini ondan ayıramaz. Bu bir ufuk meselesidir. Kişinin ufkuna göre, görüp duyduğu şeyler farklılık arz eder.

Cennet nimetleri karşısındaki bu farklılık, diğer bütün güzellikler O’nun güzelliğinin yansımalarından ibaret olan Güzeller Güzeli Hazreti Allah’ın cemalini müşahedede de aynen söz konusudur. Dünyada sürekli O’nu görme aşkıyla yaşamış bir kutlu, cennet yamaçlarından O’nu görünce âdeta bayılır. Burada kalb ve ruhunu inkişaf ettirebilenler, ruh aynasını parlatmış ve onu çok buutlu hâle getirmiş demektir. Bu hâliyle Allah’ın cemaline mazhar olduğunda elbette O’nu çok farklı görecektir ve bu farklılık her bir görmede artarak devam edecektir. Yani Allah’ın cemalini her görüşü bir öncekinden farklı keyfiyette olacaktır. Günahlar Allah’ın cemalini görmeye layık olan ruh aynasını kirleten lekelerdir. Fakat tevbe iksiriyle o aynayı cilalayanlar, Allah’ın izniyle onu tekrar eski hâline getirebilirler. Allah, rahmetinin gereği bu kapıyı her zaman açık tutar.

İnsan dünyadayken maneî duygularını, letaifini, kabiliyetlerini ne kadar inkişaf ettirmişse ahirette o oranda bir zevk duyacak, nimetlerden o oranda istifade edecektir. Allah ona, ulaştığı makamla doğru orantılı zevkler tattıracaktır. Farklı makamlarda bulunan insanlar, aynı sofraya etrafında toplanıp nimetlenseler de o nimetleri kendi seviyelerine göre hissedip duyacaklardır. Dünyada bir hastanın yediği elmadan aldığı lezzetle, sağlıklı birinin aldığı lezzet nasıl farklı oluyorsa, cennette de buna benzer farklılıklar yaşanacaktır. Tabii bu sadece bir teşbihtir. Yoksa o ebedî âleminde hastalıklar gibi hususlar asla söz konusu olmayacaktır.

Amel olmadan inkişafın da olamayacağını ifade etmek gerekir. İman tek başına büyük bir değer olsa da onun gelişip derinleşmesi amele bağlıdır. Amel ile inkişaf etme arasında sıkı bir irtibat vardır. Kalb ve ruh durup dururken inkişaf etmez. Tabii amel derken sadece fiilî amellerden bahsetmiyoruz. Niyet, azim ve kararlılık duygusu, takip edilen yolda ısrarlı olma gibi kalbî ameller de vardır. Amellere derinlik kazandıran şeyler de işte bu kalbî amellerdir. Özellikle bu konuda ihlasın ayrı bir yeri vardır. Ruhun inkişafı da her iki çeşidiyle amellere bağlıdır.

Ruhu inkişaf ettirebilmek, kişilere göre değişir. Kimine uzun bir süre gerekirken, kimi için bu süre çok kısa olabilir. Bazen insan Rabbisiyle irtibatta öyle bir an yakalar ki bir saniyede böyle bir inkişafı gerçekleştirebilir. Burada bir tarafta şart-ı âdi olarak insan iradesi, diğer tarafta Allah'ın inayeti vardır. İnsan, iradesini ortaya koyup dolu dolu yaşadığında Allah ona bir anda çok büyük sürprizler yaşatabilir. Öyleyse insan inkişaf etme, inkişaf edip de ötede cennet nimetlerini çok çeşitli buutlarda duyma ve Hakk'ın cemalini farklı bir seviyede müşahedeye mazhar olma yolunda mutlaka iradesinin hakkını vermelidir. Vermelidir zira herkesin ibadeti, eda ettiği derinlikle orada kendisine dönecektir. Burada ne kadar derince duyuyor, kendini ibadete, duaya ne kadar engince veriyorsa orada ona münasip bir enginlikle karşılığını bulacaktır.

Bu yüzden bir ameli eda ederken Allah ve Resûlü'nün teftişine arz ediyor gibi eda etmelidir. Eğer ötede ibadet ü taatler, kendilerine has mânâlarla insan vicdanında inkişaf edecekse, bu o insanın gösterdiği hassasiyete bir mükâfat olarak tahakkuk edecektir. Hassasiyet olmazsa, insan üzerindeki gaflet ve tembellikten sıyrılıp kendini zorlamazsa Cenab-ı Hakk'ın ekstra lütufları hariç, orada inkişaf olmaz. Mesela bu dünyada namazlaşıp ötede inkişaf etmiş bir namazla müşerref olmak istiyorsak namaz öncesi hazırlıklardan başlayarak namazın her bir parçasını özenerek yerine getirmemiz gerekir.

“Cennet” Kelimesinin Nekra Gelişinin Anlattıkları

Buraya kadar anlatmaya çalıştığımız **جَنَّاتٍ** “cennetler” kelimesi âyette nekra (belirsiz isim olarak) olarak gelmiştir. Bu da cennetin/cennetlerin bu dünyada tam bilinemeyeceğini, ihata edilemeyeceğini, orada göz görmemiş, kulak duymamış,

hayalleri aşkın bir hayatın yaşanacağını anlatır. Bu açıdan cennet hakkında ne söylesek sadece birer isim ve şekil benzerliğinden ibaret kalacaktır. Onun gerçek mahiyeti ise girilip görüldüğünde anlaşılacaktır.

“Nehir” denilince bunu dünyadaki bilgilerimizle az çok bilir ve tahmin edebiliriz. “Sütten bir nehir” dendiğinde bunu Allah’ın kudret tecellisi olarak görür ve dünyada annelerin memelerinden çıkan sütün orada belki bir kaynaktan fışkırıp nehir şeklinde akacağını düşünebiliriz. Burada sütü anne vücudunda bir kısım kimyevî maddeleri karıştırarak, kaynaştırarak yaratan Allah (celle celâluhu), orada kimya ötesi bir kısım maddelerden süt yaratıp onu nehirlerde akıtabilir. Balı, şarabı ve diğer içecekleri de aynı şekilde düşünebiliriz. Fakat ne kadar düşünürsek düşünelim ne kadar yorum yaparsak yapalım onu gerçek mahiyetiyle ihata ve ifade etmiş olamayız. İşte bu meçhuliyeti, bu bilinmezliği ifade adına “*cennât*” lafzının nekra gelmesi ne kadar manidardır!

Bunun yanında bu kelimenin çoğul olarak gelmesi, farklı cennetlerin bulunduğunu ve her bir cennetin içinde farklı derecelerin olduğunu ifade eder. Kur’ân’da *firdevs*,¹⁶⁶ *adn*,¹⁶⁷ *naîm*,¹⁶⁸ *me’vâ*¹⁶⁹ gibi bazı cennet isimleri zikredilir. Bunların kendi içlerinde de farklı derecelerin olabileceği düşünüldüğünde çok geniş yelpazeli bir cennet hayatı tasavvur edilebilir. Elbette bütün bu cennetler, insanın istihkakı değil, Allah’ın o kuluna lütf u ihsanıdır. İnsan, amelleriyle bunları hak etmez; iman, amel ve niyetine karşılık Allah ona bu cennetleri tahsis eder, lütfeder.

Öyleyse ne için dünyaya saplanıp kalacağız! Elimizden kayıp giden mala mülke ne diye üzüleceğiz! Ötede bunların kat katı hem de ebedî olarak lütfedilecekse burada kaybettiklerimize üzülp kahrolmanın bir mânâsı var mı!? Bilakis “Elimden kayıp gitti ama iyi ki de öyle oldu. Çünkü büyük bir imtihanı, Allah elimden alarak beni bu imtihandan kurtardı.” demeli ve nazarları ötelere çevirmeli. Bu duygu ve düşünceyi ne kadar içselleştirirsek o derece dünya imtihanlarını aşmamız ve istikameti korumamız kolay olur. Ne var ki insan bu dünyada ebedî kalacakmış gibi düşünüp yaşayınca, hayat ona o derece zor oluyor. Bir hak dostu ne güzel söyler:

*“Çeşm-i ibretle nazar kıl, dünya bir misafirhanedir
Bir mukim âdem bulunmaz, ne acib kâşânedir
Bir kefendir âkıbet sermayesi şâh u gedâ
Bes buna mağrur olan mecnun değil de ya nedir!”*

-
- ¹⁵² Bkz.: Bediüzzaman, *Sözler*, s. 384 (Yirmi Dördüncü Söz, Beşinci Dal).
- ¹⁵³ el-Beyhakî, *el-Ba'sü ve'n-nüşûr*, s. 210
- ¹⁵⁴ Buhârî, *bed'ü'l-halk* 8, *tefsîru sûre* (32) 1, *tevhid* 35; Müslim, *imân* 312, *cennet* 2-5.
- ¹⁵⁵ Secde sûresi, 32/17.
- ¹⁵⁶ Bkz.: Müslim, *cennet* 13; Tirmizi, *Sifetü'l-Cenne* 15; Bezzar, *el-Müsned*, 13/347.
- ¹⁵⁷ Tûr sûresi, 52/24. Ayrıca bkz.: Dehr sûresi, 76/19.
- ¹⁵⁸ el-Gazzâlî, *ihyâu ulûmi'd-dîn*, 2/60-61.
- ¹⁵⁹ Tirmizî, *menâkib* 34.
- ¹⁶⁰ el-Bezzâr, *el-Müsned*, 13/32; el-Kudâî, *Müsnedü'ş-Şihâb*, 2/110.
- ¹⁶¹ Buhârî, *bed'ü'l-halk* 8, *nikâh* 88, *rikak* 16, 51; Müslim, *zikir* 94.
- ¹⁶² Buhârî, *nikâh* 87, *rikak* 51; Müslim, *zikir* 93.
- ¹⁶³ Belîğ Mehmet Emin, *Divan-ı Belîğ*, s.57-58.
- ¹⁶⁴ Mâide sûresi, 5/54; Hadîd sûresi, 57/21; Cum'a sûresi, 62/4.
- ¹⁶⁵ Rahman sûresi, 55/46.
- ¹⁶⁶ Kehf sûresi, 18/107; Mü'minûn sûresi, 23/11.
- ¹⁶⁷ Tevbe sûresi, 9/72; Ra'd sûresi, 13/23; Nahl sûresi, 16/31.
- ¹⁶⁸ Mâide sûresi, 5/65; Yûnus sûresi, 10/9; Hac sûresi, 22/56; Şuarâ sûresi, 26/85; Lokman sûresi, 31/8; Sâffât sûresi, 37/43; Vâkıa sûresi, 56/12; Kalem sûresi, 68/34.
- ¹⁶⁹ Secde sûresi, 32/19; Necm sûresi, 53/15.

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ ۝ الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ

“Allah gerçeği açıklamak için bir sivrisineği, hatta ondan da küçük bir şeyi misal getirmekten çekinmez. İman edenler onun, Rabbilerinden gelen gerçek olduğunu bilirler. Kâfirler ise ‘Allah böyle misal vermekle ne kastediyor?’ derler. Allah bu misal ile birçoklarını dalalete atar, yine onunla birçoklarını hidayete erdirir; ancak bununla fasıklardan başkasını dalalete atmaz. Bu fasıklar o kimselerdir ki, Allah’a kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönerler. Allah’ın, kurulmasını emrettiği bağları koparır ve yeryüzünde fitne ve fesat çıkarırlar. İşte bunlar ziyana uğrayanların ta kendileridir.”

(Bakara sûresi, 2/26-27)

Küçük Varlıklardan Misal Vermenin Hikmeti

Âyette geçen لَا يَسْتَحْيِي kelimesinin masdarı olan *istihyâ*, çekinmek, utanmak demektir. Bu kelimeyi, ister olumlu ister olumsuz mânâda olsun, Allah (celle celâluhu) hakkında kullanmak doğru değildir. Bu yüzden kelimenin lazımlî mânâsını esas alarak meal vermek gerekir. Buna göre Allah yarattığı mahluku çok iyi bilir ve onun misal verilmesini Kendisi vazeder. Hakikati ortaya koyma konusunda utanıp çekinmeme neyi gerektiriyorsa Allah Teâlâ şanına yaraşır şekilde onu yapar. Bu sebeple sivrisinek gibi bir hayvanı misal vermekten çekinmez çünkü onda yaratılış bakımından pek çok hikmet vardır. Bu misal inananlar için de güzel bir örnektir. Onlar da Allah’ın her türlü sanatını misal getirerek O’nun varlık, birlik ve kudretini anlatabilirler.

Allah (celle celâluhu), Kur’ân-ı Kerîm’de mücerret (soyut) konuları insanın anlayış ve idrak seviyesine yakınlaştırmak için müşahhas (somut) misaller verir. Hakikati anlatmak için verilen misaller çoğu insanın sıradan görebileceği sivrisinek, arı, karınca gibi hayvancıklardan olabilir. Çünkü insanların büyük çoğunluğu yüksek ve mücerret hakikatleri basit misallerle anlarlar. Allah, onların zihnini ve aklını okşamak maksadıyla böyle misaller verir. Böylece insanlar daha kısa yoldan hakikate ulaşmış olurlar. Bu, Rahîm ve Hakîm Rabbimizin rahmet ve hikmetinin ayrı

bir tecellisidir.

İnsanların küçük gördükleri şeyler Cenab-ı Allah nazarında büyük olabilir. Mesela cismen küçük bir hayvan, özellik ve kabiliyetleriyle büyük cüsseli hayvanları geride bırakabilir. Bediüzzaman Hazretleri'nin ifadeleriyle: “Bir sivrisineğin yaratılışı, sanatça filin hilkatinden dûn (aşağı) değildir.”¹⁷⁰ Bir ressamdan fil ile sineği resmetmesini istesiniz belki sineği çizmekte daha çok zorlanır. Çünkü sinek, küçüklüğüyle ters orantılı olarak büyük bir sanata sahiptir. O ufacık cisminin içine ince ince pek çok özellik yerleştirilmiştir. Ne var ki zihin tutulması yaşayan ve akli gözüne inmiş olanlar, küçük şeylerdeki bu incelikleri anlamaz, şeklî ve surî görünüşe takılırlar; takılır da dalalete düşer ve inkâra sürüklenirler.

Allah Teâlâ'nın küçük varlıklardan örnekler vermesinin bir hikmeti de şudur: O (celle celâluhu) bu örneklerle kâfir ve münafıkların yüzüne tokat vurur, onlara hadlerini bildirir ve şöyle der: Ufacık bir hayvanı bile yaratamazken, yakalayamazken, onunla başa çıkamazken büyük büyük iddialarda bulunuyor ve Allah'a isyan ediyorsunuz. Şu küçük hayvancık hakkındaki âcizliğinizi görün de kendinize gelin! Boyunuzu aşan iddialardan vazgeçin, kulluk adâbını takının ve Allah'a boyun eğin!

Fıskın Kategorileri

Âyette **وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ** “Allah, bununla fasıklardan başkasını dalalete atmaz.” buyrulmuştur. Fasık, bulunduğu dairenin dışına çıkan demektir. Fare, yılan, çıyan ve diğer haşerelerin hepsine, yuvasından, deliğinden çıkan mânâsına “*fevâsiku'l-büyût*” denir. İnsanın bir kul olarak durması, bulunması ve bir yuva gibi benimsemesi gereken yer, dinin onun için belirlemiş olduğu helaller dairesidir. Buna emirler dairesi de denebilir. O, otağını bu daire içerisinde kuracak ve oradan çıkmamaya çalışacaktır. Eğer o dairenin dışına çıkacak olursa Allah'a itaatten ayrılmış, bir nevi yuvasından çıkan hayvanlara benzemiş olur ve fasık olarak vasıflandırılır. Yuvasından çıkan fareyi kedinin kapması gibi Allah'ın emirleri dairesinden çıkanı da şeytanlar kapar.

Fıskın birçok çeşidi vardır. Fasık kelimesi, ister itikadî ister amelî olsun farklı günahları işleyen kişileri içine alır. Kur'ân'da yer yer kâfirler ve münafıklar için bu sıfat kullanılır.¹⁷¹ Müminlerden günah işleyenler de işledikleri günahın derecesine göre bir nevi fıskı girmiş olurlar. Eğer bir kimse günahı günah olarak kabul ettiği hâlde onu bazen işliyorsa o, mümin fasıktır. Eğer bu yaptığında ısrar ediyorsa daha ileri derecede bir fasık olur. Bunlar, işledikleri günahı helal olarak görmezlerse küfre girmez ve sadece hep içinde bulunmaları gereken itaat dairesinin dışına çıkmış olurlar. Eğer bir kimse günahı helal görerek yapıyorsa o da kâfir fasıktır. Bu tür insanların arasında münafıklar da bulunabilir. Hatta nifak ile fısk çok defa yan yana bulunurlar.

İslam tarihinde bir kısım aşırı fikirler ileri süren gruplar ortaya çıkmış ve insanları günahları yüzünden küfürle itham etmişlerdir. Haricîler bunların başında gelir. Onlar, Hazreti Ali'yi (kerremallahu vechehu) bile küfürle itham etmişlerdir. Bugün ise onların uzantıları mahiyetinde Neo-haricîler vardır. Bir kısmı Kur'ân'daki bazı mübarek kelimeleri kendilerine bir ünvan olarak yakıştıran bu aşırı gruplar, canlarını sıkan herkesi kâfir ilan etmekten çekinmezler. Küfürle itham etmek için ciddi hiçbir gerekçe ve delilleri de yoktur. Elinde tesbihle Allah'ı zikredene, bir türbenin başında dua edenlere bile kâfir diyecek kadar dengesizdirler. Bunların tek dayandıkları nokta, kendi görüşlerine, kendi yorumlarına ters düşülmesidir. Ancak gerçekte ters düşen, kendileridir. Evet, bir kimse açıkça bir nassı veya iman esaslarından birini inkâr etmedikçe, Allah'ın haram kıldığını helal, helal kıldığını da haram görmedikçe küfre girmez. Bunların dışında günah işleyen kimse, en fazla, fıska itham olunabilir.

Âyet-i kerimede Allah'ın verdiği misali küçümseyenlerin dalaletle sürüklenip fasıklar grubuna dâhil oldukları anlatılıyor. Bu kimselerin kâfir olduklarında şüphe yoktur. Zira Allah'ın kelamıyla alay etmek, O'nun verdiği misali küçümsemek, bir küfür sebebidir. Bir mümin, Allah'a inandığı hâlde böyle bir şey yapmaz, yapamaz. Yaparsa onun da küfre düşmesinden endişe edilir. Bu durumdaki bir mümine kâfir denmese de onun bir fasık olduğu âşikârdır.

Misakı Bozup Bağları Koparanlar

Âyette fasıkların Cenab-ı Allah'a vermiş oldukları misakı bozdukları ifade edilmektedir. Kuvvetli anlaşma yapmak, söz vermek mânâsına gelen misak tabiri, çok geniş yelpazede yorumlanabilir. Bu yorumlardan biri de 'elest bezmi' dediğimiz âlemde Allah'a verilen sözdür. Kur'ân'da belirtildiği üzere Allah (celle celâluhu), Hazreti Âdem'in (aleyhisselam) zürriyetine *"Ben sizin Rabbiniz değil miyim?"* diye sormuş, onlar da *"Evet, Sen bizim Rabbinizsin!"* şeklinde cevap vermişlerdir.¹⁷² Ne var ki fitratta yankılanan bu sesi, vicdanda yatan bu hakikati duyup sezebilmek oldukça zordur. Çünkü o, zaman üstü bir hâdisedir. Onu ancak fitratını koruyup vicdanını dinleyenler duyabilir.

Elest bezminin en büyük şahitlerinden biri vicdandır. İnsan içini dinlese, donanımındaki istinat (dayanma) ve istimdat (yardım isteme) noktalarını fark edebilse, Allah'a olan ihtiyacını anlayacak ve O'na dayanacak, O'ndan medet umacak, O'ndan yardım bekleyecektir. İşte onun bu hâli elest bezminde yapılan nidayı ve orada yaptığı itiraf ve kabulü duyması demektir. Zira insan fitratı Allah'ı haykırmaktadır. Bu yüzden bazı zatlar, "Fıtrat, Hakk'ın en büyük şahididir."¹⁷³ demişlerdir. Daha önce de geçtiği gibi Bergson bunu "entüisyon" olarak ifade etmiştir. Fakat herkesin vicdanını dinleyerek o derin irtibatı sezip bulması mümkün olmayabilir. Bu yüzden olsa gerek, müfessirler genelde bu âyetin tefsirinde vicdanın

Allah'la olan bağına temas etmemişlerdir.

A'râf Sûresi 172. âyette açıkça zikredilen elest bezmine başka âyetlerde ima ve işaretlerle değinilmiştir. Mesela Allah Teâlâ, Peygamber Efendimiz'i (sallallâhu aleyhi ve sellem) kabullenmeleri konusunda bütün peygamberlerden söz almıştır. Bu sözün şu şهادet âleminin dışında başka bir âlemde alındığı anlaşılıyor. Nitekim Resûl-ü Ekrem Efendimiz de bir beyanlarında bu hususu ifade eder: *"Allah, Âdem'in sırtını sıvazlayıverdi. Bütün Âdem zürriyeti döküldü. Ve Allah onlardan misak aldı."*¹⁷⁴

Elest bezminin nerede ve ne zaman yaşandığıyla alâkalı yorumlar bir tarafa, burada üzerinde durduğumuz husus, o âlemde Allah'ın insanoğluyla arasında bir bağ yaratması ve bu bağın insan tarafından itiraf ve kabul edilmiş olmasıdır. İşte açıklamakta olduğumuz âyette, insanlar tarafından kesildiği ifade edilen bağlardan belki de en önemlisi bu bağıdır. Zira insan bu bağı koparmakla kendi tabiatını bozar, fıtratına yerleştirilen ilahî bağı koparıp atar ve böylece bir tabiat deformasyonu yaşar. İslam ise tabiat reformasyonu yaparak irtibatları yerli yerine oturtur.

Âyet-i kerîmede fasıkların bir diğer vasfı olarak, Allah'ın kurulmasını emrettiği bağları kopardıklarına değinilir. Kur'ân'da üç yerde مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهٖ أَنْ يُوَصَّلَ *"Allah'ın kurulmasını emrettiği bağ"*¹⁷⁵ tabiri geçmektedir. Bu ifade anne baba hukundan yakın akrabalık, komşuluk, arkadaşlık bağlarına, insanlar ve kültürler arası diyalogdan devletlerarası ilişkilere, mahlukatın Allah'la irtibatına, oradan da yaratılan her şeyin yaratılma gayesi istikametinde kullanılmasına kadar bütün bağları kapsar. Güzel bir fikrin, bir davanın ve bir hizmetin sonraki nesillere ulaştırılması da işari olarak bu çerçevede yorumlanabilir.

Üstad Bediüzzaman Hazretleri bu âyetin tefsirini yaparken iki çeşit bağdan bahseder. Bunlar teşriî ve tekvinî bağlardır. Teşriî bağa, akrabalar ve müminler arasındaki irtibatı örnek verir. Tekvinî bağa da ilim ile amel, zekâ ile ilim, kabiliyet ile zekâ, akıl ile marifet, kudret ile çalışma, cesaret ile mücadele arasında kurulması gereken ilişkiyi misal getirir.¹⁷⁶ Bu, oldukça dikkat çekici ve üzerinde durulması gereken bir yaklaşımdır.

Âyette peş peşe iki olumsuz tavır olarak misakı bozmak ile bağları koparmaktan bahsedilir. Buradan ikisi arasında kuvvetli bir irtibatın olduğu anlaşılmaktadır. Yani anlaşmaya riayet etmeyip misakı bozan, rahatlıkla diğer bütün bağları ve anlaşmaları da bozabilir. En başta kendi tabiatını bozar ve fıtrat deformasyonu yaşar. Fıtratını bozan, Allah'la irtibatını keser. Allah'la irtibatını kesen, Kur'ân ve Peygamber'le olan bağı koparır. Ardından akrabalık ilişkilerini keser, en yakınları olan anne babasına bile ilgisiz kalır. Sıla hissiyle kucaklaması gereken bütün yakınlarıyla alâkasını bitirir. Daha geniş dairede insanlar arası ilişkileri ifsat eder. Bununla da kalmaz, tabiat-insan ilişkisine zarar verir. İnsanlar, hayvanlar, bitkiler ve cansız varlıklar arasındaki âhengi alt üst eder, çevreye hoyratça müdahalelerde

bulunur, eşyanın hukukunu hiçe sayar ve varlığa karşı sorumsuzca davranır. Kısacası insanın ne ile ve ne kadar bağlantısı varsa hepsini bozup dağıtır.

Allah Teâlâ halife olarak yarattığı insandan bütün bu bağların kurulmasını ve korunmasını ister. Dolayısıyla, kesilen ne kadar bağ varsa bunların inanan insanlar tarafından tekrar inşa edilmesi gerekir. Nitekim bir âyette akıllarını kullanan ve Allah'a karşı saygılı davranan insanların özellikleri sayılırken "Onlar Allah'ın kurulmasını emrettiği bağları kurarlar."¹⁷⁷ buyrulur.

Bağların kurulması bir yana, düşmanlığın körüklendiği, kamplaşma ve kutuplaşmaların yaşandığı, ırkçılığın her fırsatta hortlatılmaya çalışıldığı, kardeşlik bağlarının zayıflatıldığı, akrabalık ilişkilerinin gittikçe koptuğu ve toplumun temel çekirdeği sayılan ailede bile büyük krizlerin yaşandığı günümüzde, insanlar söz konusu bağların tekrar kurulması hakkında ümitsizliğe düşebilir. Bazıları Mehdi bile gelse böyle bir işin üstesinden gelemeyeceğini düşünebilir. Karamsarlığın hâkim olduğu böyle bir zamanda en önemli vazife, bu bağları yeniden kurmak ve insanlığa diriliş yollarını göstermektir. Bu yolda en önce ele alınması ve üzerinde durulması gereken hususlardan biri, şirazeden çıkmış insanlığın manevî değerlerle buluşmasıdır. Kur'ân'dan uzaklaşmış Sünnet'ten kopmuş bir milletin Kur'ân ve Sünnet'le yeniden dirilmesidir. Diğer bir ifadeyle Asr-ı Saadet duruluğu içerisinde yeniden imanla tanışma, bir kere daha sahabe ruhuyla dopdolu olma mânâsına bir bağın kurulması ve bu mânâda bir vuslatın yaşanmasıdır.

Kimlik ve Aidiyetler

Kimlik tartışmalarının yaşandığı dönemlerde üst kimlik ile alt kimlik meselesi de gündeme gelir. Tarif ve muhtevaları etrafında ileri sürülen ayrı ayrı görüşleri bir tarafa bırakırsak, bunların ikisi de insanın doğuşundan itibaren içinde büyüdüğü veya sonradan benimsediği topluluklara aidiyetini ortaya koyar. İnsanları bir arada tutan, kaynaştıran, bütünlük içerisinde yaşamalarını sağlayan ülke, ırk, coğrafya, kültür, din, mezhep gibi aidiyetler bunlardan birkaçıdır. Kimilerince bir ülkede yaşayan insanların üst kimliği o ülkenin vatandaşı olmaktır. Diğer kimlikler ise ona göre alt kimlik hüviyetinde değerlendirilir. Kimilerine göre ise bunun tam tersi söz konusudur. Bazıları bu kimliklerin zamanla yer değiştirebileceği kanaatinde dirler.

Konumuza bu açıdan bakılacak olursa, Allah'a intisabı bir müminin üst kimliğidir. Ülke, millet, mezhep, tarikat gibi bağlantılar bu üst kimliğin çatısı altında, derecesine göre, birer alt kimlikten ibarettir. Yani insanın Allah'la irtibatı, onun dünyada sonradan kazandığı kimlik ve aidiyetlerin çok daha ötesinde ve üstündedir. Zira insan henüz dünyaya gelmeden, ruhlar âleminde Cenab-ı Hak'la irtibat hâlindeydi. Nitekim o henüz hiçbir şey değilken, âyetin ifadesiyle, **لَمْ يَكُنْ شَيْئًا** "Adı anılmaz, esamesi okunmaz"¹⁷⁸ hâldeyken bile nefha-i ilahî olan bir ruha

sahipti. Bu ruh, Allah'tan gelmişti ve O'nunla irtibatlıydı. Dolayısıyla insanlar açısından illâ bir üst kimlikten bahsedilecekse o, bizce insanın daha elest bezmindeyken Allah'a verdiği sözdür, oradaki şahitlik ve kabulüdür.

Fesatçıların Kaybı

Âyet-i kerîmede, Allah'la (celle celâluhu) misaklarını bozup bütün bu bağları koparanların, bununla yetinmeyip bir de yeryüzünde fesat çıkardıkları ifade edilir. Yani yaratılış gayelerine ve fitratlarının gereklerine göre hareket etmezler, varlıktaki nizama uymazlar. Yeryüzünde düzen adına ne varsa hepsini alt üst eder ve tabiattaki âhengi bozarlar. Öyle fesat çıkarırlar ki netice itibarıyla yeryüzünde fesadın temsilcisi hâline gelirler. Bu aslında Allah'tan kopmanın ve O'nun korunmasını emrettiği bağları koparmanın tabiî bir neticesidir. Allah korusun, insan bir defa Allah'tan kopunca ardından fesadın bütün çeşitleri sökün edip gelir.

Yaratan'a karşı saygılı olan ve O'nunla güçlü bir irtibatı bulunan biri, mahlukatı da sevecektir. Öte yandan Yaratan'la münasebetini çok iyi tanzim edememiş birinin, mahlukatla iyi bir münasebet içinde bulunması çok zordur. Yaratan'la arasını bozmuş olanın, mahlukatla irtibatı da ona göre olacaktır. Onun tanıyacağı ne bir kural kalır ne de bir değer. Merhum Âkif'in sözlerini burada bir kez daha hatırlayalım:

*"Ne irfandır veren ahlâka yükseklik ne vicdandır;
Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır.
Yüreklerden çekilmiş farz edilsin havfı Yezdân'ın...
Ne irfanın kalır tesiri kat'iyyen, ne vicdanın.
Hayat artık behîmîdir... Hayır ondan da alçaktır ..."¹⁷⁹*

Öldürme, anarşi, herc ü merc, bozgunculuk ve benzeri bütün fiiller âyette ifade edilen fesat kategorisindedir. Bazıları bunları ıslah gayesiyle yaptıklarını düşünürler. Fakat niyet ve gayenin güzel olması bu fiilleri fesat olmaktan çıkarmaz. Şurası bilinmelidir ki meşru bir gayeye gayrimeşru yollarla gidilemez. Gidilirse o bir ıslah değil, ifsat olur. Dolayısıyla bunları yapanlar, kazanma düşüncesiyle çıktıkları yolda kaybederler. Ticaret yapmışlar ama kazanamamışlardır. Bir işe teşebbüs etmişler ama her şey başlarına yıkılmıştır. Biraz yol almış ama yolda yorgun düşmüşlerdir. Oysaki bakış açılarını biraz değiştirebilselerdi kazanma adına pek çok imkân ve fırsat yakalayabilirdi.

Âyetin sonundaki **أُولَئِكَ** kelimesi, uzaktakileri gösteren bir ism-i işarettir. Kazananların kârlarının büyüklüğünü gösterdiği gibi olumsuz yönde kaybedenlerin kayıplarının büyüklüğünü de gösterir. Burada ise olumsuz mânâda kullanılmıştır. Allah'la anlaşmayı bozan, bütün sılaları kesen, ardından yeryüzünde fesat çıkarırlar öyle bir hüsrân ve kayıp içindedirler ki kayıplarının boyutlarını kestirmek

insanlar açısından mümkün değildir. Ayrıca **أُولَئِكَ** ile başlayan cümle isim cümlesidir. İsim cümlesi devamlılığa delalet eder. Yani onlar burada da ötede de sürekli hüsrân yaşayacaklardır. Bir de “kaybedenler” mânâsına gelen **الْخَاسِرُونَ** kelimesinin başında **أَلْ** vardır. Bu, onların dünyada da ahirette de hüsrana uğrayanlar olarak bilineceklerini gösterir. Böylece üç tane vurgu peş peşe kullanılarak fesatçıların büyük, zincirleme ve ebedî bir kayıp içinde oldukları ifade edilmiştir.

-
- ¹⁷⁰ Bediüzzaman, *İşârâtü'l-İ'câz*, s. 161.
- ¹⁷¹ Bkz.: A'râf sûresi, 7/102; Tevbe sûresi, 9/53.
- ¹⁷² A'râf sûresi, 7/172.
- ¹⁷³ Bediüzzaman, *Mesnevî-i Nuriye*, s. 236 (Nokta, Dördüncü Burhan).
- ¹⁷⁴ Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned*, 1/272.
- ¹⁷⁵ Bakara sûresi, 2/27; Ra'd sûresi, 13/21, 25.
- ¹⁷⁶ Bkz.: Bediüzzaman, *İşârâtü'l-İ'câz*, s. 175-176.
- ¹⁷⁷ Ra'd sûresi, 13/21.
- ¹⁷⁸ Dehr sûresi, 76/1.
- ¹⁷⁹ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, s. 284.

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

“Allah’ı nasıl inkâr edebilirsiniz ki, siz ölü (mahiyetinde) iken (yokken) size hayatı veren O’dur. Şunu bilin ki, tayin ettiği vade gelince sizi öldürecek, sonra yine diriltecek ve sonunda O’nun huzuruna götürüleceksiniz.”

(Bakara sûresi, 2/28)

Nasıl İnkâr Edebilirsiniz!

Tevhid, Yüce Allah’ın Zât’ında; sıfatlarında, isimlerinde, icraatında, faaliyet ve tecellilerinde tek ve bir kabul edilmesi; O’na şirk, misil, benzer, zıd ve nid koşulmaması mânâlarına gelir. Kur’ân-ı Hakîm’in değişik yerlerinde tevhidin farklı yönlerine dair beyanlar vardır. Üzerinde durmaya çalıştığımız bu âyet-i kerimede özellikle Allah’ın inkâr edilmemesi ve O’na karşı nankörlük yapılmaması zikrediliyor. Zira değişik saik ve sebeplerle bazılarınca diğer iman esasları inkâr edilse de Allah’ın varlık ve birliğini inkâr etmek mümkün değildir. Çünkü O’nun varlığı ve birliği, kâinata bakıldığında ayan beyan anlaşılabilir bir hakikattir. Nitekim o günkü müşrikler de, onların ataları da Allah’ın varlığını belli ölçüde kabul ediyorlardı. Ayrıca Kur’ân’da belirtildiği üzere “Şunu yapan kim, bunu yapan kim!” diye sorulduğunda cevap olarak hep “Allah” diyorlardı.¹⁸⁰ Bu yüzden âyet “Hâl böyleyken nasıl olur da Allah’a karşı nankörlük yaparsınız, O’nu inkâr eden tavırlar takınırsınız!?” şeklinde sert bir ikazla başlamaktadır.

Âyetteki ثُمَّ kelimesine “belli bir süre sonra” şeklinde meal verilebilir. Bu mânâyı gözeterek ve biraz da genişleterek âyetin mealini şöyle verebiliriz: “Allah’ı nasıl inkâr edebilir, O’na karşı nasıl nankörlükte bulunabilirsiniz ki!? Bir kere siz hiçbir şey değildiniz; başlangıçta Âdem babanız itibarıyla toprak, çamur ve balçıktan, kendiniz itibarıyla de bir damla sudan ibarettiniz. Allah sizi anne karnında ihya etti ve dünya hayatına mazhar kıldı. O, bir müddet sonra sizi öldürür, yine belli bir müddet sonra tekrar ihya edip diriltir. Hayatı alan da veren de O’dur. En sonunda da O’na döndürülürsünüz.”

Bazı müfessirler, bir kısım felsefî bakış açılarının tesiriyle bu tür âyetleri ثُمَّ (sonra) kelimesine bağlı olarak, zamanda öncelik sonralık şeklinde açıklamaya çalışmışlardır. Oysaki meseleyi, o bakış açılarına hiç müracaat etmeden, doğrudan tevhid inancına bağlı olarak izah etmek gerekir. Öncelik ve sonralık insana ait bir mefhumdur. Cenab-ı Hak için bu tür hususlar söz konusu değildir. O (celle celâluhu) bütün geçmiş, şu ânı ve geleceği bir nokta gibi elinde tutar, görür ve bilir. Dolayısıyla âyetteki ثُمَّ ifadesini insanın sınırlı zaman anlayışına göre değerlendirmemek gerekir.

Abbasi halifelerinden Memun döneminde (813-833) Grek felsefesinden yapılan tercümelemlerle bazı olumsuz fikirler ve yanlış bakış açıları içimize girmiş ve bunun İslam ilimlerine olumsuz tesirleri olmuştur. Söz konusu fikir ve bakış açıları, bazı zihinleri etkilemiş, konuşup yazanlar, mülâhazalarını felsefeyle şekillenmiş zihinlerin güdümünde ifade etmişlerdir. Yine bunun bir tezahürü olarak bazıları eski ve yeni astrolojiden fazlaca etkilenecek Kur'ân'ı tefsir etmeye kalkmışlardır. Fakat onlar zaten kendi içinde pek çok hatası olan bir sahanın ölçüleri veya verileriyle doğruyu bulmaya çalışmanın yanlışlığını fark edememişlerdir. İçinde yanlışlıklar barındıran bir ölçü birimiyle doğruyu bulmaya çalışmak, elbette insanı isabetli bir neticeye götürmeyecektir. Bu yüzden, yanlışlığın her zaman muhtemel olduğu, sürekli bir doğrulama-yanlışlama sürecinin yaşandığı bilim sahalarının henüz sübut bulmamış kurallarıyla Kur'ân'ı tefsir etmeye yeltenmemek gerekir.

Bu mülâhazamız insanın yaratılışı ile alâkalı araştırmalarda bulunmaya, bu konuda fikirler ileri sürmeye karşı bir düşünce olarak algılanmamalıdır. Kur'ân ve hadis-i şerifler bütüncül bir nazarla okunsa, hatta *Risale-i Nur* gibi eserler bu nazarla irdelense bu konuda pek çok ipucu elde edilebilir. İnsanın yaratılışı henüz detaylı bir şekilde keşfedilmiş olmasa da anne karnındaki ceninin / embriyonun safhalarıyla alâkalı pek çok bilgiye ulaşılmış durumdadır. İleride kim bilir daha ne keşifler yapılacak ne derin bilgilere ulaşılabilecektir! Çok erken dönemlerde müfessirler bazı şeyler söylemişler, günümüz araştırmacıları da onları tasdik eder mahiyette tespitlerde bulunmuşlardır. Belki o müfessirlerin söyledikleri bazı şeylere henüz ulaşamamış olabilir. Belki de yeni araştırmalar, onların keşfedip söyledikleri her bir şeyin bir mahmili ve bir dayanak noktası olduğunu ortaya koyacaktır. Dolayısıyla yeni araştırmalar yapmaya, yeni yeni fikirler ileri sürmeye karşı olmamız mümkün değildir. Bizim dikkat çektiğimiz nokta sadece Kur'ân'ı, Kur'ân bütünlüğü ve Kur'ân makuliyeti içinde tefsir etmek, bir kısım düşünce akımlarının tesirinde kalarak saf tevhid inancına ve İslam'ın genel prensiplerine aykırı düşüncelere girmemektir.

Mesela bu âyetleri reenkarnasyonla izah etmeye kalkışanlar olmuştur. Bunlar, Allah'ın öldürüp diriltmesini, sonra tekrar öldürmesini ve tekrar diriltmesini ruhun bedenden bedene göç etmesi şeklinde yanlış anlamışlardır. Hâlbuki Kur'ân'ın başka âyetlerinde de izah edildiği ve yukarıda açıklandığı üzere ölümle ve dirilmeye neyin kastedildiği gayet açıktır. İnsanın adının bile anılmadığı, varlığının hayal bile edilmediği dönem itibarıyla o bir ölü olarak ifade edilmiştir. Anne karnında var edilmesi onun hayat bulup dirilmesi mânâsına gelir. Sonra dünya hayatını yaşayıp ölecek ve kıyamet gününde tekrar diriltilecek, en sonunda da Allah'a döndürülecektir. Dolayısıyla buradan reenkarnasyona delil çıkarmaya kalkmak, âyetleri açıkça çarpıtmak ve Kur'ân'ı kendi bütünlüğünden koparmak demektir.

Âyet-i kerimede *وَكُنْتُمْ أََمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ* "*Siz yokken size hayat verir.*" cümlesinde "ba's" yerine "ihya" lafzının kullanıldığını görüyoruz. Kur'ân'da ölü, ölüm, öldürme gibi

kelimelerin geçtiği yerlerde genelde diriltme, hayat verme, hayatı yaratma mânâsına “ihya” veya aynı kökten gelen kelimeler kullanılır.¹⁸¹ “Ba’s” da diriltmek demektir ancak Kur’ân’ın fesahat ve belagatı açısından burada “ihya” kelimesinin kullanılması ona göre daha uygundur. Zira ihya, öncesinde geçen *imâteye* (öldürme) karşılık olarak zikredilmektedir.

¹⁸⁰Bkz.: Mü'minûn sûresi, 23/84–89; Ankebût sûresi, 29/61, 63; Lokman sûresi, 31/25; Zümer sûresi, 39/38; Zuhruf sûresi, 43/87.

¹⁸¹Bkz.: Bakara sûresi, 2/164, 243; Âl-i İmrân sûresi, 3/169; Nahl sûresi, 16/65; Mü'min sûresi, 40/11.

هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ
سَمَوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

“O’dur ki yeryüzünde bulunan her şeyi sizin için yarattı. Sonra iradesi yukarıya yönelip orayı da yedi gök hâlinde sağlamca nizama koydu. O her şeyi hakkıyla bilir.”

(Bağara sûresi, 2/29)

Yine Sizin İçin!

Yirmi ikinci âyette yerin bir döşek, semanın da bir bina olarak insanlar için yaratıldığı ifade buyrulmuş, ardından da su ve onunla lütfedilen rızıklar nazara verilmişti. Burada bu nimetlendirme daha şümullü bir şekilde tekrar hatırlatılmaktadır. Aslında âyet öncelikle küllî cüz’î, büyük küçük, canlı cansız, ruhanî cismanî her şeyin ve her hâdisenin Yüce Allah tarafından yaratıldığını ifade etmektedir. **خَلَقَ** fiilinden sonra gelen **لَكُمْ** ifadesiyle de yeryüzündeki her şeyin insan için var edildiği hatırlatılır. Böylece insanın Allah’ın (celle celâluhu) fizikî âlemdeki icraatlarını temaşa etmesi istenir ve ondaki şükür ve minnet hislerinin çoşması hedeflenir. İnsan, kendisine bahşedilmiş olan bu nimetlerden –meşru dairede olmak kaydıyla– her yönüyle istifade edebilir.

Üstad Bediüzzaman Hazretleri dünyanın üç yüzünden bahseder: **Birincisi**, Allah’ın mübarek isimlerinin tecellilerine, **ikincisi** ahiretin tarlası olmasına, **üçüncüsü** ise insanın heva ve nefesine bakan yönüdür. Bunlardan ilk ikisinin dünyanın güzel yüzleri olduğunu ve bunlara aşk ve muhabbet nazarıyla bakılması gerektiğini belirtir. Ancak üçüncü yönünün fâni, çirkin, elemli olduğunu ve ondan uzak durulması gerektiğini söyler. Hadis-i şeriflerde dünyanın kötülünen yönünün de işte bu üçüncü yüzü olduğuna dikkatlerimizi çeker.¹⁸²

Evet, dünyanın insanı aldatan, meşru dairenin dışına sürükleyen ve yoldan çıkmasına sebep olan bu yönünden uzak durmak gerekir. Ancak âyetin umumi ifadesinden hareketle, dinin sınırları aşılmayıp meşru dairede hareket edildiği takdirde bu üçüncü yönün de insanın tekâmül ve terakkisine hizmet edebileceği hatırdan çıkarılmamalıdır. Şöyle ki insan şehvet, gazap, haset, kin, nefret, hırs, rehavet gibi duygularını kontrol altına alır ve bunları meşru dairede yaratılış gayeleri istikametinde kullanırsa, dünyanın bu duyguları cezbeden, harekete geçiren yönünden de istifade etmiş olur. Zira âyette bu nimetlerin “insan için” olduğu vurgulanmış, dolayısıyla onun bunlardan yararlanabileceğine işaret edilmiştir.

Hâsılı insan, maddî ve manevî yönleri itibarıyla yaratılanların en değerlisidir. Onda gizli olan nice âlemler, nice cihanlar vardır. O, mahiyeti ve mânâsıyla meleklerden de yukarıdadır. O, varlık âlemine çıkarılmış en güzel sanat (nüsha-i kübrâ), iç ve dış donanımı itibarıyla yaratılmışların en mükemmeli (ahsen-i takvim temsilcisi), Allah'ın varlığının en güzel aynası (mir'ât-ı ilahiye) ve O'nun tecellilerinin en güzel yansıtıcısıdır (âyine-i tecelli). Dolayısıyla yeryüzündeki her şeyin onun için yaratılmış olması gayet yerindedir.

Semaya İstivâ ve Tesviye

Âyette Allah Teâlâ'nın semaya istivâ ettiği belirtilir. "İstivâ" kelimesi, sözlükte eşit, denk olmak; düz hâle gelmek, doğrulmak; yerleşmek, kurulmak, oturmak; yukarı çıkmak ve hâkim olmak gibi mânâlara gelir.¹⁸³ Cenab-ı Hakk'ın semaya istivâsı müteşabih kavramlardan biri olup bu konuda öteden beri farklı yorumlar yapılmıştır. Selef uleması Zât-ı Ulûhiyet hakkında kullanılan bu tür müteşabih ifadeleri sözlük mânâsıyla kabul etmedikleri gibi onları tevil etmekten ve yorumlamaktan da kaçınmışlar ve bunların mânâlarını Allah'a havale etmişlerdir. İhtiyata uygun tavır da budur. Sonraki ulema ise bir kısım yanlış anlamaların önüne geçme ve zihinlere âriz olan tereddütleri izale adına bunları yorumlama ihtiyacı hissetmiş ve kelimeye çeşitli mânâlar vermişlerdir. Allâme M. Hamdi Yazır da bu tabiri tefsir etmek için farklı ifadeler kullanmıştır.¹⁸⁴ İhtiyaç ve maslahat saikiyle müteşabih tabirleri tefsir etmeye çalışmak gayet tabiî ve yerinde olsa da bunu yaparken tecsim ve teşbih gibi büyük hatalara düşmemeye dikkat etmek elzemdir.

Kur'ân'da "istivâ" tabiri Cenab-ı Allah hakkında mecazen kullanıldığından, kelimenin lügatteki mânâsını değil, lazımlî mânâyı düşünmek gerekir. Murad-ı ilahî de odur. Yani o kelimeyi ifade etmekten maksat ne ise o anlaşılır. Ayrıca Yüceler Yücesi Allah'a mekân veya şekil/cisim isnat etmeyi çağrıştıran kelimelerden de kaçınmalıdır. Mesela burada istivâyâ mânâ verirken "oturma", "kurulma", "doğrulma" gibi kelimeleri kullanmak doğru olmaz. Bunların yerine istivâ kelimesinin kendisini kullanmak daha uygundur. Böylece Allah'ın muradı ne ise o ifade edilmiş olur. Bununla beraber izah etmek gerekirse Allah'a isnadında bir beis olmayan "tecelli etmek", "teveccüh etmek", "yönelmek" "iradesini izhar etmek", "hâkimiyetini göstermek" gibi tabirler kullanılabilir.

Zât-ı Ulûhiyet mülâhazasında, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin *"Ne cism ü ne arazdır, ne mütehayyiz ne cevher / Yemez içmez, zaman geçmez, berîdir cümleden Allah."*¹⁸⁵ mısralarıyla ifade ettiği tenzih düşüncesine sadık kalmak gerekir. Diğer bir ifadeyle selbî sıfatlar, yani Allah Teâlâ'da bulunmadığı ifade edilen vasıflar, bizim Allah ile alâkalı mülâhazalarımızda sınırları belirleyicidir. Oturma, kurulma, doğrulma gibi kelimeler, Allah Teâlâ hakkında sadece mecazen kullanılabilir. Fakat hakikat varken mecaza girmemek gerekir.

Âyette “Göğü yedi sema olarak tesviye etti.” buyrulmaktadır. Burada سَوَّى fiili kullanılmıştır. Bu kelimenin masdarı “tesviye”dir. Tesviye ise yontma, düzeltme, düzleme ve düzene koyma mânâlarına gelir. Allah Teâlâ, yeri yarattıktan sonra sınırsız kudreti ve emsalsiz merhametiyle semaya teveccüh buyurmuş ve onu yedi kat hâlinde düzene sokmuştur. Kur’ân’ın farklı yerlerinde bu kelime insan hakkında, heykel gibi yontma, abidevî bir şekle büründürme, ruhî donanımı ne ise ona göre bir şekil verme mânâlarında kullanılmıştır.¹⁸⁶ Burada ise semaları bir kalıba dökme, biçime ve düzene koyma söz konusudur. Esasen yaratılan her şey, makro ve mikro bütün âlemler, Allah’ın tesviyesiyle âhenkli bir işleyişe kavuşmuştur. İnsanın vücudu gibi semalar da belli kanunlar çerçevesinde, madde ve mânâ uyumu hâlinde, düzen ve denge içerisinde işlemektedir.

Yedi Kat Sema

Yedi kat sema hakkında müfessirler çeşitli yorumlar yapmışlardır. Üstad Bediüzzaman Hazretleri de hem *İşârâtü'l-İcâz*'da hem de *Lem'alar*'da konuyla alâkalı değerlendirmelerde bulunmuş, “yedi sema” tabirinin değişik açılardan anlaşılabilceğini ifade ederek geniş bir perspektif ortaya koymuştur. Özellikle esir maddesine dikkat çekmiş, onun farklı şekillere girebileceğini ve dolayısıyla da “yedi kat sema”nın esir maddesinin çeşitli şekillerdeki tezahüründen ibaret olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yedi, yetmiş, yedi yüz gibi sayıların Arapçada kesretten kinaye olarak kullanıldığını hatırlatmış, dolayısıyla semanın katlarının daha fazla sayıda olabileceğine imada bulunmuştur.¹⁸⁷ Bununla beraber Kur’ân’da hep yedi kat sema denmesi, semaların yedi ayrı kategoride olması şeklinde de değerlendirilebilir.

Kimileri yedi kat sema ifadesini yıldız kümeleri şeklinde anlamıştır. Ancak trilyonlarca yıldızın olduğunu düşünürsek, bu biraz zorlama bir yorum olarak görülebilir. Dünya atmosferinin yedi tabakasının bulunduğu şeklinde anlaşılması daha makuldür. Hatta donanım ve kabiliyetlerine göre bu tabakaları mekân tutup oralarda yerleşen ruh, cin ve meleklerin bulunduğunu söylemek de mümkündür. Daha geniş alanlı düşünüldüğünde yıldızlarla yaldızlanmış dünya semasının birinci sema olduğu, onun üstünde altı tane daha semanın bulunduğu şeklinde de anlaşılabilir. Dahası, bütün semaların, hatta topyekûn kâinatın bir tek sema olduğu, onun verasında daha başka semaların bulunduğu, hatta ahirete ait semaların da buna dâhil olduğu mülahazaya alınabilir. Mesela berzah, melekût ve ruhlar âlemine ait ayrı ayrı semalar bulunabilir. Cennet ufku bir sema, cehennem ufku ayrı bir sema olabilir.

Bütün semaların, temel yapı taşı atom olan maddeden meydana gelmiş olması da şart değildir. Bazı semalar nuranidir. Aynı cinsten olan semaların beraber bulunup iç içe geçmesi mümkün olmaz. Fakat nuranî semalar, fizikî semalarla aynı cinsten olmadığı için onlarla iç içe olup beraber aynı yerde bulunmalarına bir mâni

yoktur. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Einstein'ın dördüncü boyutu keşfinden sonra insanlık beşinci, altıncı, yedinci boyutu da rahatlıkla düşünebilmelidir. Mesela miraç çok farklı bir boyutta gerçekleşmiştir. Seyyidina Hazreti Musa ile Hazreti Hızır'ın yolculuğu daha başka bir boyutta meydana gelmiştir. Mesela oturduğumuz salonun belli bir istiap haddi vardır ve sınırlı sayıda insan alır. Fakat bizimle aynı cinsten olmayan ruhanî varlıklardan veya meleklerden buradaki insan sayısı kadar daha gelse, bir sıkışma ve daralma yaşanmaz.

Bu son hususu şöyle de ifade edebiliriz: Esasen her şeyin bir necm-i nuranisi olduğu gibi semaların da semalardaki cisimlerin de birer necm-i nuranisi vardır. Yani her birinin bir metafizik aslı, manevî hüviyeti ve bir melekûti buudu vardır. Bu yönüyle her bir sema âdeti bir karargâhtır. Zira her biri peygamberlerin manevî şahsiyetlerini ve onların temsil ettikleri küllî hikmetleri ihtiva etmektedir.

Evet, Kur'ân-ı Kerim'in kullandığı *“yedi kat sema”* tabiri, birçok farklı anlam ve yoruma açık bir ifadedir. Bu tür tabirler, Kur'ân'ın mânâ enginliği ve geniş kapsamlı üslubu içerisinde ele alınmalıdır. Yedi kat semayı yalnızca atmosfer tabakaları, gezegenler, yıldız sistemleri veya galaksiler gibi fizikî varlıklarla sınırlamak, âyetin taşıdığı mânâ yelpazesini daraltmak olur. Dolayısıyla müşahhas bir şekilde, “Bu ifade şu anlama gelir.” diyerek kesin bir hüküm vermek yerine, “Şu şekilde anlaşılabilir, bu da muhtemeldir.” tarzında bir yaklaşımı benimsemek gerekir. Böylece hem mânâ zenginliği korunmuş hem de âyetteki kelimelerin hakiki mânâsı Allah Teâlâ'nın sınırsız ilmine havale edilmiş olur.

Böyle bir yaklaşım temkinli olmanın ifadesidir. Kur'ân'ın bilhassa ilmî meselelere dair âyetlerini yorumlamada temkin çok önemlidir. Temkin, sofilerin evvel ahir kendilerini kontrol ettikleri bir endazedir. O endaze kullanılmadan konuşulduğunda ayarsız konuşulmuş olur ve çok hatalar yapılır. Temkin insana kendi sınırlılığını hatırlatır. İnsan, ilminin sınırlı olduğunu bilirse, ele aldığı her meseleyi ona göre değerlendirir ve boyundan aşkın yorumlara girmez.

Yedi kat semadan bahsedilmesi, aynı zamanda yaratmanın Allah için ne kadar kolay olduğunu, O'nun bildiğimiz ve bilmediğimiz nice âlemleri yarattığını ve dolayısıyla ölümden sonra insanları tekrar diriltmesinin de kolaylığını ve makuliyetini ihtar eder. Evet insan, öldükten sonra yok olup gitmeyecek, hiçbir yere girip gizlenemeyecek ve başka bir âlemde başıboş bırakılmayacaktır. O, dünyada olduğu gibi ölümden sonra da Allah'ın mülkü dairesinde kalacaktır. Semaları bu muazzam hâllerıyla yaratan ve bir düzene koyan Sonsuz Kudret, elbette bir gün insanları kabirlerinden kaldıracak ve bir araya toplayacaktır. Birincisini yapan elbette ikincisini de yapacaktır. Nitekim *لَخَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ* *“Semaların ve yerin yaratılması, elbette insanların yaratılmasından daha büyüktür.”*¹⁸⁸ âyeti de bu hakikati beyan eder. Ne var ki insanların çoğu bunu bilmezler.

Tefekkürde Usul

Âyetlerde insandan semaya doğru bir açılım vardır. Önce insandan bahsedilerek onun ölüm ve dirilişine dikkat çekilir, ardından yeryüzünün insan için yaratıldığına temas edilir. Sonra da irade-i ilahiyenin semaya yönelmesinden söz edilir. Bu esasen neyin üzerinde ne kadar düşünmemiz, tefekkürümüzü hangi unsurlar üzerinde ne boyutta derinleştirmemiz gerektiği konusunda bize bir fikir verir.

Öncelikle insan üzerinde ne kadar tefekkür edilse değer. Biz buna enfüsî tefekkür diyoruz. Bu tefekkürde derinleşmek insanı tanımayı sağlar. İnsanı tanıyan, varlığı ve varlığın Yaratıcısını daha iyi tanımış olur. Dünya üzerindeki tefekkür, insan üzerindeki araştırmalar kadar yoğun ve tafsilatlı olmayabilir ancak onun üzerinde de duyular âlemimize girdiği ölçüde yoğunlaşmak ve detaylara inmek icap eder. Semalara gelince, onun üzerinde icmalen durmak gerekir. Çünkü orası çoğu itibarıyla bizim görme ve duyma alanımızın dışındadır. Aklımızı tam tatmin edebilecek kesin bilgilerimiz çok azdır. Orayla alâkalı söylediklerimiz daha ziyade ihtimaller, tahminler ve bir kısım nazariyelerden ibarettir. Kesin bilemediğimiz, sadece tahmin ve teorilerle anlamaya çalıştığımız bir âlemla alâkalı tafsilata girmenin zorluğu ise âşikârdır.

Bir diğer ifadeyle açıklayacak olursak, gözümüzle gördüğümüz, kulaklarımızla işittiğimiz yani ihsas alanımıza giren âlem –ki bu önce insandır, sonra yeryüzüdür– ile alâkalı olabildiğince derin ve engin araştırmalar yapılmalıdır. Çünkü bu iki unsur, özellikle de insan, bize en yakın olan âlemdir ve onların üzerinde derinleşebilmek bizim imkânlarımız dâhilindedir. Ayrıca bu ikisini, özellikle de insanı analiz edip çözmek ileride bütün âlemleri çözme konusunda anahtar rol oynayacaktır. Evet insanı çözen, bütün âlemleri çözebilir. Onu fizyolojisi, anatomisi, kalbi ve ruhuyla, kalbinin derinlikleriyle, sırrı, hafî, ahfâsıyla keşfeden, dünyayı da dünyanın ötesindeki semaları da keşif yoluna girmiş demektir. Birincisinden diplomasını alan, diğerini de okuyabilir. Birincisinde sınıfta kalmış biri diğerini hiç okuyamaz.

¹⁸² Bkz.: Bediüzzaman, *Sözler*, s. 369, 681; *Mektubat*, s. 329; *Mesnevî-i Nuriye*, s.70.

¹⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 14/414.

¹⁸⁴ Bkz.: Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 1/403-408.

¹⁸⁵ İbrâhim Hakkı Erzurûmî, *Marifetname*, s. 263.

¹⁸⁶ Bkz.: Hicr sûresi, 15/29; Kiyâmet sûresi, 75/4; İnfîtâr sûresi, 82/7.

¹⁸⁷ Bkz.: Bediüzzaman, *İşârâtü'l-İ'câz*, 191-192; *Lem'alar*, 82-88 (On İkinci Lem'a, İkinci Nükte).

¹⁸⁸ Mü'min sûresi, 40/57.

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّىْ جَاعِلٌ فِى الْاَرْضِ خَلِيْفَةً قَالُوْۤا اَتَجْعَلُ فِىْهَا مَنْ يُّفْسِدُ
فِىْهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَآءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ اِنِّىْ اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ

“Bir zaman Rabbin meleklere: ‘Ben yeryüzünde bir halife kılacağım.’ demişti.
Melekler (hikmetini öğrenme maksadıyla): ‘Oradaki nizamı bozacak ve
yeryüzünü kana bulayacak birini mi yaratacaksın!? Oysa biz Seni devamlı
hamd ile tesbih ve tenzih etmekteyiz.’ dediler. Allah: ‘Ben, sizin
bilmediklerinizi bilirim.’ buyurdu.”

(Bakara sûresi, 2/30)

İstişare Eden Pişman Olmaz

Cenab-ı Hakk’ın istişareye asla ihtiyacı olmadığı ve o kabil şeylerden münezze ve mualla olduğu hâlde insanı yaratma, yeryüzünde halife kılma gibi bir meselede meleklere soru sormasının hikmeti acaba ne olabilir? Bunun üzerinde duran bazı müfessirler, Yüce Rabbimizin bize meşvereti öğretmek istediğine dikkat çekerler. Evet âyet bize, danışmayı, istişare etmeyi hatırlatır. “Allah’ın ahlakıyla ahlaklanma” prensibi gereğince işlerimizi istişareyle sürdürmeye teşvik eder. Hadiste buyrulduğu üzere istişare eden kaybetmez, pişman olmaz.¹⁸⁹ O kadar ki insan yeme içme gibi günlük hayatın içindeki sıradan meselelerde dahi bir bilene danışsa zarar etmez, bilakis kazançlı çıkar.

Hangi Melekler?

Tefsirlerde âyette geçen meleklerin hangileri olduğu üzerinde durulmuş, kimileri bunların bazı hususi melekler olabileceğini söylemiş, kimileri de âyet ve hadislerde bir tahsis olmadığı için bunların umum meleklerden herhangi bir kısmı olduğunu belirtmişlerdir. Burada melâike kelimesinin başında elif-lâm vardır. *Elif-lâm*, başına geldiği kelimeye bir kısım mânâlar katar. Bunlardan biri de belirleyici olması mânâsına “ahd”dir. Yani bu kelimeyle belli bir melek grubu kastedilmiş olabilir. Buradan hareketle bunların hamele-i arş melekleri veya Cebrail, Mikail, İsrail ve Azrail başta olmak üzere mukarreb melekler ya da Kürsî’nin etrafındaki melekler olduğu düşünülebilir. Fakat hangilerinin olduğunu kesin olarak belirlemek mümkün değildir. Sahabenin çoğunluğunun dediği gibi, haklarında özel bir belirleme olmadığı için meleklerden herhangi bir grup olması daha makul görünüyor. En doğrusunu Allah bilir.

Meleklerle Alâkalı Birkaç Husus

Meleklerin varlık ve mahiyetleri üzerinde değişik münasebetlerle durulmuştur.¹⁹⁰ Kanaatimce o detaylı malumatı tekrara gerek yoktur. Dolayısıyla burada birkaç hususa temas etmek yerinde olur:

– Meleklerin varlığı ve mahiyetleriyle alâkalı bilgilerimiz vahye dayanır. Fakat bu konuda aklen de söylenebilecek şeyler vardır. Nitekim Bediüzzaman Hazretleri *Yirmi Dokuzuncu Söz*'de ruh ve bekâ-i ruh meselesini ele alırken meleklerin varlığına dair akli ikna edici yaklaşımlar ortaya koymuştur.¹⁹¹ Referans olarak verdiğimiz kaynaklardaki açıklamalara da bu nazarla bakılabilir.

– Meleklerle alâkalı öteden beri hem felsefeciler hem de farklı din mensupları bir kısım yorumlarda bulunmuşlardır. Bunlar genelde hakikatin sadece bir yanına işaret eder. Bu konuda kapsayıcı ve doyurucu bilgileri veren kaynak sadece İslam olmuştur. Zira ilahî mesaja dayanmadan, âyet ve hadisler nazara alınmadan melekler hakkında sağlam bir çerçeve belirlemek mümkün değildir.

– Yağmur damlalarından insana, atom taneciklerinden gezegenlere kadar her bir varlığa nezaret eden melekler vardır.

Melek mi Üstün İnsan mı?

Cenab-ı Hakk'ın insanı halife kılacağı zaman bunu meleklerle sorması, meleklerin insandan daha üstün olduğu fikrini verebilir. Melekler Allah Teâlâ'nın mükerrem kulları olarak önemli bir konuma sahiptirler. Mülk ve melekûtu bilmeleri açısından insandan öndedirler. Onlar nurdan yaratılmış latif varlıklardır. Öyle latiftirler ki hava bile onların letafetinin yanında kesif kalır. Bu sebeple mesela gökleri dolduran azametli Cebrail (aleyhisselam), bir hava zerreciğinin içine girebilir. Zira melekler görünen varlıklar gibi maddî değil, nuranî varlıklardır. Ayrıca meleklerin şerre kabiliyetleri yoktur. Âyetin ifadesiyle, onlar hiçbir konuda Allah'a isyan etmez, O'nun bütün emirlerine boyun eğler.¹⁹² Bütün bunlara rağmen insan, melekleri geçebilecek bir potansiyelde yaratılmıştır. Çünkü insanın istidat ve kabiliyetlerine belirli bir sınır konmamıştır. Oysaki meleklerin makamları sabittir, onlarda inkişaf yoktur. İnsan ise irade ve ihtiyar sahibi bir varlık olması itibarıyla şeytanı dahi geride bırakacak derekelere, melekleri kendine gıpta ettirecek derecelere kadar pek çok âleme açık bir varlıktır. Dereke, derecenin zıddı olup aşağıya doğru inen basamak demektir.

İnsan, hakiki insan-ı kâmil olma liyakatiyle serfiraz kılınmış, yani ahsen-i takvime mazhar olmuş ve ona kendisini semalara çıkaracak kabiliyetler lütfedilmiştir. Ancak onun gerçek kıymeti, bu donanımını inkişaf ettirmesine bağlanmıştır. İnsan bunu iyi kullanıp iradesinin hakkını verdiğinde melekleri geçebilir ve onların bilmediğini bilebilir. Nitekim daha sonra geleceği üzere Allah Teâlâ, sorduğu sorularla melaikeyi imtihan etmiş, onlara bilgilerinin sınırlarını ve Hazreti Âdem'in üstünlüğünü göstermiştir.

Diğer yandan insanlar arasında dereceler olduğu gibi melekler arasında da dereceler vardır. Bu iki cins varlıktan birbirine yakın derecelere sahip olanlar, aynı kategoride bulunanlar birbirlerini geçebilirler. Başka bir tabirle ortada bir yarış vardır ve bu yarışta herkesin derecesine göre geçeceği melekler olacaktır. Mesela insan nevinin en müstesnası olan Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem), melek cinsinin en önde gelenlerinden Cebrail'i (aleyhisselam) geçmiştir. Şöyle ki Re-sûlullah Efendimiz'in hakikati, imkân mertebesinde ilk taayyündür. Bu taayyüne akl-ı evvel, ilk nur, Hakikat-i Muhammediye de denir. Yani imkân mertebesinde ilk varlık sahasına çıkan, Efendimiz'in hakikatidir. Buna binaen O'na, tayyün-ü evvel kahramanı da denebilir. Tabir yerindeyse Hazreti Âdem beşerin babası olmasına mukabil Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) bütün kâinatın, topyekûn varlığın babasıdır. Buna karşılık Hazreti Cebrail'in (aleyhisselam) hakikati, Efendimiz'e göre, taayyün-ü sânidir. Yani belirme, ortaya çıkma (taayyün) açısından Cebrail (aleyhisselam), Peygamber Efendimiz'den (aleyhi efdalüssalavât ve ekmelütta-hiyyât) sonra gelir.

Efendimiz'in (aleyhissalatü vesselam), *“Benim gökteki iki vezirim, Cebrail ile Mikail'dir. Yerdeki iki vezirim ise Ebû Bekir ile Ömer'dir.”*¹⁹³ beyanından da Hazreti Ebû Bekir ile Hazreti Ömer'in Cebrail (aleyhisselam) ile Mikail'e (aleyhisselam) denk olduğu neticesini çıkarabiliriz. Onlar ortaya koydukları ince kulluk performansı ve imrendirici hayatlarıyla diğer melekleri geride bırakmışlardır.

*Ehl-i keşif ve müşahedenin de bu konuda söylediği sözler vardır. Bunlardan İbrahim Hakkı Hazretleri, insanların avamının, meleklerin avamını geçtiğini söyler.*¹⁹⁴ Demek ki avamlığın hakkını verip dinini yaşayan ve Allah'a tam kulluk yapan insanlar, meleklerin avam tabakasını geçebilirler. Neden olmasın ki melekler nurdan yaratıldığı için yaptıklarının kıymeti ona göre olur. İnsan ise gazap, şehvet, akıl, hırs, haset ve daha pek çok duygu bulamacından oluşmuş bir varlıktır. Onun bütün bu duygu ve donanımın olumsuz yönlerini aşması, onları birer insanlık fazileti hâline getirmesi yani kendini yenmesi ve yüce mertebelere ulaşması çok ciddi bir mücahedeyi gerektirir. İradesinin hakkını verip bu çetin mücahedeyi başarabilenler, avam bile olsalar, meleklerin avamını geçebilirler.

Netice itibarıyla, insan yeryüzüne halife olma, eşyaya müdahale etme şerefiyle serfiraz kılınmıştır. İnsan-ı kâmil derecesini kazanma liyakatiyle lütuflandırılmış ve bütün mahlukat ona musahhar kılınmış, onun hizmetine verilmiştir. O, bu yönleriyle meleklerle râcihtir ve onların önüne geçer. Melekler de hem mülk hem melekût âlemini bilmeleri yani hem maddî dünyaya hem de maddenin ötesine nüfuz etmeleri açısından ayrı bir özellik taşırlar ve bu yönden insandan öndedirler. Ancak insan, söz konusu potansiyelini inkişaf ettiremezse bırakın melekleri geçmeyi onun insan olarak kalması bile çok zordur. Nitekim Kur'ân'da “Doğrusu onlar yolu şaşkırmada hayvanlar gibi, hatta daha da şaşkıncıdır.”¹⁹⁵ denilerek insanların hayvanların dahi aşağısına

düşebilecekleri haber verilir.

Makamı Sabit Melek ve Ömrü Mücahedeyle Geçen İnsan

Meleklerin tabiatları ibadet ü taatle bütünleşmiştir. Bu yüzden onlardan bazıları Allah huzurunda sürekli el pençe divan durur, bazıları ömrünü secdede geçirir, bazıları da rükuda.¹⁹⁶ Bu durum onların Allah katındaki değer ve konumlarını gösterir. Onların vazifeleri sürekli Allah'ı takdis ve tenzih ederek O'na olan itaat ve saygılarını çeşitli şekillerde izhar etmektir. Bunun için âyette, tahsis ifade eden lâm harfini kullanarak **وَنُقَدِّسُ لَكَ** demişlerdir. Bunun mânâsı, *“Biz Seni yüceltip dururken, Seni her türlü eksiklikten tenzih ederken, büyüklüğü sadece Sana has kılarken...”* demektir.

Bir tarafta kendilerini böyle Allah'a vermiş, tamamen vazifelerini edaya kilitlenmiş melekler varken diğer tarafta tabiatındaki olumsuz duygularla yaka paça olarak istikamet kazanmaya ve kazandığı istikameti korumaya çalışan insan vardır. Mesela o, zihnini dünyevî şeylerden tahliye edip arındırarak Allah'ın huzurunda durmaya çalışır. İbadete niyet ederken kendini tamamen nefyedip silmeye gayret eder. Zira namaza başladığında ona elli türlü menfi duygu birden hücum eder. Taşdığı hülyalar, irtibatlı olduğu dünyalar ona çeşitli çağrışımlar yaptırır. Dört cepheden taarruza maruz kalır. İbadetin içerisinde kaç defa kendisiyle çarpışır. Bu arada o, namazda söylediği her kelimeyi hissederek söylemeye, her hareketi duyarak yapmaya çalışır. Nazarını Hakk'a tahsis eder. Dünyadan ve kendinden tecerrüt edip sıyrılır ve tamamen namazla bütünleşir. Namazda aklına gelen, hayaline çarpan bir kısım olumsuz şeyleri cinayet işlemiş gibi ızdırapla karşılar.

Bütün bunlar öyle büyük mücadelelerdir ki insan bunların üstesinden gelebildiği zaman âdeta zafer kazanmış bir komutan edasıyla sevinir. Böyle sevinen kulunu Allah da sever. İşte insanın potansiyel olarak böyle bir tabiatı vardır. Tabii herkes o tabiatı bu ölçüde geliştiremez, olumlu yönlerini bu kadar derin inkişaf ettiremez ve bir insan-ı kâmil olarak ispat-ı vücut edemez, bu ayrı meseledir. Fakat unutmamak gerekir ki insanın tabiatında, yücelmenin, yücelip melekleri geçebilmenin tohumları ekilmiştir.

Meleklerle gelince onlar, şer fiillere kabiliyetleri olmadığı için böyle bir mücadele yürütmek zorunda değillerdir. Onların iradeleri tamamen hayra kilitlenmiştir. Yaratılıştan kendilerine verilen kabiliyet ölçüsünde bilgi sahibidirler. Bilgileri, kendi mahiyetleriyle sınırlıdır. Bu özelliklere sahip bir varlık, insanın yaşadığı beşerî hâlleri anlamayabilir; ağrı nedir, sancı nedir, izdivaç nedir, doğum nedir, vesvese nedir, şeytanın aldatma yolları nelerdir, açlık, susuzluk ve bunlara sabır nasıldır, bela ve musibetlere karşı dayanma nasıl olur, mal mülk karşısında duygular nasıl frenlenir, dünyanın lüks ve debdebesi karşısında nasıl bir duruş sergilenir... Bunları melekler bilemeyebilir. Belki nazarî olarak bilir fakat hakikatini idrak edemez. Bu

yüzdendir ki beşere, beşer cinsinden peygamber gelmiştir. Eğer melek cinsinden gelseydi onlara tam olarak ve her yönüyle örnek olamazdı. Zira acıkmayanın, açlığın zorluğunu bilmesi düşünülemez. Hiç ağrı sancı yaşamayan, evlenip çocuk sahibi olmayan, yemeyen içmeyen bir varlık, bunları yaşayan birine tam örnek olamaz. Sürekli namaz kılan, devamlı rükuda veya secdede duran, hiç yorulmayan, dinlenmeye ihtiyaç duymadan ibadete devam eden, abdesti bozulmayan, ihtiyaç giderip abdest almanın zorluklarını yaşamayan biri, bütün bunları yapmak zorunda olan beşere imamlik yapamaz. Beşer böyle birinin arkasında dökülür ve yollarda kalır.

Diğer yandan beşer de böyle bir varlığı tam olarak anlayamaz. O, kendini ne kadar zorlarsa zorlasın, bazı meleklerin milyonlarca sene Allah'ın huzurunda el pençe divan durmasını, milyonlarca sene secdeye kapanmış vaziyette bulunmasını idrak edemez. Çünkü bu özellikler, melekler mahsustur. Melekler has bu keyfiyeti ve bu vasıfları başkalarında görmeye imkân yoktur. Çünkü başkalarının tabiatı o işe müsait yaratılmamıştır. Dolayısıyla insan, meleği; melek de insanı tam olarak anlayamaz.

Asaleten Değil, Niyabeten Görevlendirilme: Halifelik

Allah Teâlâ'nın Hazreti Âdem'i yaratıp halife kılması, onun için en büyük paye olmanın yanında apaçık bir vazifelendirmedir. Hilafet ismi verilen bu vazife, ruh ve iradesiyle Allah'ın varlığına ayna olma, O'nun izni dairesinde ve O'nun adına bütün varlık üzerinde icraatta bulunma, eşya ve hâdiselere Allah adına müdahale etme yetkisi şeklinde tecelli edecektir. İnsanın bu vazifeyi anlaması ve onun şuurunda olarak yaşaması ise onun Allah'la münasebetine bağlıdır. Bu konuda her insanın ortaya koyacağı performans farklı farklı olacaktır. Bu işin en başında peygamberler ve bilhassa da Peygamber Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) gelir. Dolayısıyla halifeliğin ne olduğunu, nasıl icra edilmesi gerektiğini anlamak isteyen, Resûl-ü Ekrem Efendimiz'e (aleyhissalâtü vesselam) bakmalı, O'nu örnek almalıdır.

Allah Teâlâ âyette “yaratana” mânâsına gelen **خَالِقٌ** ism-i şerifini değil, “kılan, yapan” mânâsına **جَاعِلٌ** kelimesini kullanmıştır. Çünkü halk (yaratma), bir şeyi atomlarıyla, molekülleriyle bir araya getirip terkip etme, ona son şeklini verme ve onu ahsen-i takvime mazhar kılma demektir. Âyette yaratılma merhalesinden sonraki bir tayin ve vazifelendirme söz konusu olduğundan **جَاعِلٌ** kelimesi kullanılmıştır. Allah Teâlâ, önce varlığı ve insanı yaratmış sonra da onu vazifeli kılmıştır. Dolayısıyla insanın yeryüzündeki hilafeti zatî değil, ca'lîdir (zatî olmayan). Hilafetin mânâsı, Allah tarafından yaratılıp insanın emrine verilen kâinat üzerinde O'nun adına ve O'nun belirlediği yetkiler çerçevesinde iş yapmak demektir. Dolayısıyla bu paye insanın kendi malı değildir, ona emaneten verilmiştir.

Peki insan bu hilafeti nasıl kullanacaktır? O, aklıyla, iradesiyle, muhakemesiyle, mantığıyla, elinin ulaştığı her yerde Allah adına tasarrufta bulunacaktır. O'nun adıyla başlayacak, O'nun adına hareket edecek, O'nun namına işleyecek ve âdeta O'nun bir çırağı, kalfası gibi çalışacaktır. Nitekim çırak da kalfa da ustasının gözüne bakar, onun emirleri çerçevesinde ve kendisine verdiği müdahale alanında hareket eder. Dahası insan, halifelik ünvanı altında bugünü, yarını ve öbür günü bir arada mütalaa ederek varlığı Allah'ın istediği istikamette şekillendirecek, nizama sokacak ve ekosisteme hizmet edecektir. Âdeta yeryüzünde bir peyzaj çalışması yapacaktır. Dolayısıyla o, varlık üzerinde asaleten değil, Yüce Allah adına vekaleten tasarrufta bulunacaktır. Yani kendi aklına, keyfine, zevkine, arzusuna göre değil de Allah (celle celâluhu) adına, O'nun istekleri istikametinde hareket edecektir. Onu halife olarak yaratan Allah, ona bu vazifenin üstesinden gelebileceği irade dâhil bütün donanımı vermiştir. Dahası ona bu vazifeyi yerine getirebileceği imkân ve zemini de hazırlamıştır. Eğer bütün bunlara rağmen o, kendi keyfine göre hareket edecek, egosunu tatmin peşine düşecek olursa ne ekosistem kalır ne düzen ne de huzur! Bugün olduğu gibi yeryüzünü fesada verir, varlığın dengesini bozar, her şeyi alt üst eder.

Buradan hareketle insanın vazifesi, kâinat kitabını çok iyi okuyarak, canlı-cansız varlıklar üzerinde araştırmalarda bulunmak, böylece bir yandan Allah hakkındaki marifetini artırırken diğer yandan insanlığın ve bütün varlığın hayır ve salâhına hizmet edecek çalışmalar yapmak, Allah'ın yarattığı şekliyle tabiatı muhafaza etmek ve insanlığın maslahatına olacak icraatlarda bulunmaktır. Eğer insan, vazifesini eda ederken Allah'ın kâinata koyduğu kurallara dikkat etmez, yaratılış kanunlarını göz önünde bulundurmazsa yetki sınırlarını aşmış, meşruiyet sınırlarının dışına çıkmış ve Allah'ın vazettiği "fitrat"ı değiştirmek gibi büyük bir cürümlerle karşı karşıya kalmış olur. Bir başka ifadeyle onun vazifesi fitrat kanunlarıyla sınırlıdır.

Mesela biyokimya, genetik mühendisliği gibi alanlarda yapılan araştırmalar, deneyler ve testler şayet insanlığın faydasına olacak şekilde istihdam edilirse; bazı hastalıkları tedavi etme, insanlığın bugüne kadar aşamadığı bir kısım problemlere çözümler bulma yolunda kullanılırsa bunda dinen hiçbir mahzur yoktur. Mahzur olması şöyle dursun, bu türlü çalışmaları yapanlar, eğer Allah'a inanıyorlarsa, büyük sevaplar kazanırlar. Neden olmasın ki dinimiz, insanlık için yaratılan kâinat üzerinde düşünmeyi, araştırmayı, insanlığa faydalı olacak keşifler yapmayı teşvik eder. Nitekim peygamber mucizeleri de bize bazı konularda teknolojinin ulaşabileceği son sınırları işaretler ve o sınırları yakalama, en azından o sınırlara yaklaşma konusunda aşk u şevkimizi kamçılar.

Halifelik vazifesinin edasında dikkat edilmesi gereken çok mühim bir husus, insan aklının ve duyularının sınırlı olduğunu bilerek hareket etmek; tabiatın dar çerçevesiyle sınırlı kalmamak, kalbi ve ruhu da işleterek maddenin ötesine geçmeye

çalışmaktır. Diğer bir ifadeyle, her şeyi Allah'a bağlı değerlendirmek, eşya ve hâdiselere O'nun ilmi, iradesi ve kudreti nazarıyla bakabilmektir. Eğer laboratuvarlarda üretilen, deney ve gözlemlerle ulaşılan bilginin ötesine geçilemiyor, varlığın Allah'la irtibatı kurulamıyor, tabiatın sınırları aşıp Allah'a ulaşamıyorsa, halifelik vazifesi yerine getirilemiyor demektir. Nihai noktada halifelik, varlığın her köşesinden, her bir parçasından ötelere menfezler açmayı, maddeyi aşp metafizikle buluşmayı ve nihayet insan benliğini Allah marifetiyle eritip O'na (celle celâluhu) ulaşmayı gerektirir.

İnsana halifelik vazifesi veren Allah (celle celâluhu), ona irade, his, şuur, kalb gibi gerekli istidat ve donanımı bahşetmiş, diğer yandan vazifesini hakkıyla eda edebileceği zemini de hazır etmiştir. Dolayısıyla insan Hak karşısındaki ve varlık içindeki konumunu bilerek hareket etmelidir. Yani iradesinin hakkını vermeli; Allah adına başlayıp çalışmalı, didinmeli, yeryüzünde Allah'ın şahidi olmalı, hakkı tutup kaldırmalı, adaleti temin etmeli ve varlığı didik didik ederek marifet çiçekleri dermelidir.

Meleklerin Hikmet Sorusu ve İnsanın Fesadı

Daha sonraki âyetlerde görüleceği üzere şeytan, insandaki zaaf ve boşlukları görmüş, ona hangi taraftan nasıl yaklaşabileceğini, onu nasıl aldatabileceğini kestirmiş ve bu niyetini Yüce Allah'a karşı küstahça dile getirmişti. Nihayet kendisine tanınan mühleti kullanarak insandaki bütün boşlukları değerlendirdi, ondaki kin, nefret, haset, düşmanlık gibi zaaf ve boşlukları birer tünel, kanal, damar gibi kullandı ve insanlığın başına ne gaileler ne gaileler açtı.

Şeytan, insanı okur da melek okuyamaz mı! Elbette okurdu. Onlar da insana ruhanî bir nazarla bakmış ve ondaki potansiyel boşlukları görmüşlerdi. Peki melekler insanı nasıl okumuşlardı? Allah'ın bildirmesiyle mi, levh-i mahfuza muttali olarak mı yoksa içtihatla bulunarak mı? Bun-ların hepsi de olabilir. Bazı tefsirlerde temas edilse de genellikle üzerinde çok durulmayan üçüncü şık bana daha makul geliyor. Zira melekler, karşılardaki mahiyeti okuyabilen varlıklardır. İnsanın mahiyetine bakmışlar, ahlakçılardın yaklaşımıyla, ondaki üç ana damar olan şehvet, gazap ve akli görmüşlerdi. Hatta bunların dışında kibir, hırs, haset, tamah, tûl-i emel gibi daha farklı duygu ve kuvveleri de görmüş ve bunların kötüye kullanıldığında nasıl bir tahrip gücüne sahip olduğunu an-lamışlardı. Bu, meleklerin insanı nazarî planda okuyuşundan ibarettir. Elbette onun yaşadığı pratik hayatı tecrübe etme imkanları olmadığından onu beşerî yönüyle bilemezler ama bu durum onu nazari olarak keşfedemeyecekleri manasına gelmez.

Kur'ân'da ifade buyrulduğu üzere, insanın *"salsal"* (kurutulmuş balçık),¹⁹⁷ *"hame-i mesnun"* (şekillendirilmiş balçık),¹⁹⁸ *"tyn"* (yumuşak, yapışkan çamur)¹⁹⁹ gibi temel maddelerden yaratılacağını öğrenmiş, bunların insana ne türlü negatif duygular,

hayvanî hisler katacağını sezmişlerdi. Arzın negatif özellikleri balçık, çamur ve kirli su karışımından yaratılan insana da sirayet edecekti. Zira daha önce aynı yeryüzü, cinleri baştan çıkarmış, şeytanların cirit attığı bir yer hâline gelmişti. Görünüş itibarıyla çok da hoş gitmeyen bir bulamaçtan yaratılacak olan insan, mahiyetindeki olumsuz duyguların tesiriyle öyle çekişmelere girer, kendi hemcinsine öyle çelmeler atar, öyle kötülükler yapardı ki sınırı tahmin edilemezdi. Dolayısıyla melekler, onun halifelik vazifesini unutup haddi aşacağından, cinlerin yaptığı gibi Cenab-ı Allah'a karşı saygısızlık yapacağından, Allah'ın emirlerini bırakıp kendi arzuları yönünde hareket edeceğinden endişe duymuşlardı. Endişeleri gerçekleşirse, yeryüzü bu kez de insanın eliyle fesada boğulacak ve kan dökülecekti.

Bazı müfessirler insanın mayasının kara, kızıl ve beyaz topraktan alındığını, ırkların buradan kaynaklandığını belirtirler.²⁰⁰ Toprağın mahiyetinin insanın mizacına tesir ettiği gibi onun şekil ve rengine de tesir etmiş olduğuna imada bulunurlar. Meselenin kritiği yapılabilir; tabiatın, coğrafi özelliklerin ve hatta yenilip içilen şeylerin dahi insanın genlerine tesir etme ihtimalinden bahsedilebilir. Fakat bunların hepsinin Cenab-ı Hakk'ın meşiet-i sübhaniyesi ile olduğu unutmamalı ve her şey götürülüp maddeye dayandırılmamalıdır.

İnsanın yaratılmasıyla alâkalı olarak meleklerin Cenab-ı Allah'a sordukları soruyu bir itiraz gibi değerlendirip bunun onların masumiyetine zarar vereceğini düşünmemek gerekir. Çünkü en başta onlar, isyandan ve isyan mânâsına gelecek sözlerden uzaktırlar. Nitekim *“Onlar Allah'a, Allah'ın emrettiği şeylere asla ve kat'a başkaldırmazlar ve kendilerine verilen bütün emirleri yerine getirirler.”*²⁰¹ âyeti de onların masumiyetini beyan eden naslardan biridir. Hakikat şu ki meleklerin sorusu, insanın halife olarak görevlendirilmesinin hikmetini anlama gayeli bir açıklama talebinden ibarettir. Zira onlar, insandan önce ve bir yönüyle insana benzer donanımla yaratılan cinlerin yeryüzünde fesat çıkardıklarını biliyorlardı. Buradan hareketle insanın da cinler gibi hareket edebileceğini düşünüyorlardı. Nasıl bir insana baktığınızda, paçasının yukarıya kalkmış olması, bir düğmesinin yanlış iliklenmesi gözünüze batar! İşte melekler de âdeta böyle bir his yaşamışlardı.

Onlar insanın nasıl kan dökeceğini, özellikle ahir zamanda, Muhbir-i Sadık Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) beyan buyurduğu üzere, öldürenin niçin öldürdüğünü, ölenin niçin öldüğünü bilmeyeceği bir dönemde²⁰² dünya sathında nasıl toplu katliamlar yapacağını, bir savaşta nasıl milyonlarca insanı öldüreceğini, nasıl insanlığı bozup çığırından çıkaracağını, hâsılı insanın en azgın hâlini tasavvur ederek konuşmuşlardı. Belki de bu yüzden bazıları meleklerin Yüce Allah'a sordukları bu sorunun bir itiraz olabileceğini zannetmişlerdir. Ancak melekler Allah'a isyandan korunmuş olduklarından O'na itiraz da etmezler. Bu yüzden onların bu sorusu insanın yaratılış hikmetini anlamaya yönelik bir sorudur. Bir

tefsir ve izah talebidir.

Âyetlerde anlatılan sahneleri görmek ve yaşamak bir buut meselesidir. İnsan üzerinde yapacağımız psikolojik tahlillerden ve insanoğlunun bugüne kadar işleye geldiği cürümlerden de yola çıkarak azıcık gözümüzü kulağımızı açsak, birazcık kendimizi versek cennetteki o yaşananları görebilir, konuşmaları duyabiliriz. Meleklerin insan hakkındaki endişelerini ve o endişelerini titreyerek nasıl seslendirdiklerini, buna karşılık şeytanın insandaki boşlukları görünce nasıl sevindiğini, âdeta şıkır şıkır oynadığını anlayabiliriz. Goethe'nin *Faust*'ta anlattıkları işte böyle bir anlamanın neticesidir. Bunları görüp anlayamıyorsak bu bizim problemimizdir. Nitekim o âlemleri gören duyan pek çok zat olmuştur. Onlar orada yaşananları bizzat yaşamış gibi ruhlarında duymuşlardır.

Melekler insan hakkında yaptıkları tespitite haklı mıydılar? Esasında insan dünyayı imar edecek, düzene koyacak, güzelleştirecek ve orayı cennete çevirecek bir potansiyel ve kabiliyette yaratılmıştır. Ancak o bu potansiyelini Allah için, Allah yolunda ve Allah'ın koyduğu kurallar çerçevesinde kullanmayınca ilaç iken zehir hâline gelir, derman iken dert üretir ve bütün varlıkta kaoslara sebebiyet verir. Nitekim tarih bunun örnekleriyle doludur. Günümüzde de maalesef insanın işlediği cürümlere, toplumları ifsat edici fiillerine bakınca onun söz konusu potansiyelini çok da olumlu yönde kullanmadığını görürüz. Ne yazık ki geçmişten bugüne insan yeryüzünde pek çok defa düzeni bozmuş, nesilleri ifsat etmiş, barış ve huzuru bozmak için elinden geleni yapmış, fitne ve savaşlar çıkarmış ve çok büyük acılara sebep olmuştur. İşte âyette geçen **يُفْسِدُ** fiili de insanın bu yıkıcı yönüne dikkat çeker. Buradaki fiilin geniş zaman (muzari) kipinde gelmesi bu fesadın dün olduğu gibi bugün de yarın da devam edeceğine işaret eder.

Kur'ân'ın tablolaştırdığı bu sahnede meleklerin insanda potansiyel olarak var olan iyilik ve hayır yönünü görmedikleri veya bunu dile getirmediği anlaşılmaktadır. Hâlbuki insanlık âleminden, içlerindeki olumsuz duyguları bastırıp terbiye etmiş, meleklik yönlerini inkişaf ettirmiş kalb ve ruh insanları gelecekti. Bunlar başta peygamberler olmak üzere asfiya, evliya ve diğer salih kullardı. Maddî âlemde yaşadıkları hâlde maddenin ötesiyle irtibata geçen ve büyük ölçüde melekûtla irtibat hâlinde bulunan insanlardı. Onlar kâinat ve insanın yaratılmasındaki gayeyi temsil ediyorlardı. Kâinatın mânâsı onlarla anlaşılacak, insanlık onlarla kıymetlenecekti. İşte melekler bardağın dolu kısmı olan bu tarafını görememiş, insana bahşedilen bu yüksek istidat ve özellikleri tespit edememişlerdi. İlmi her şeyi kuşatan Allah Teâlâ da *"Ben sizin bilmediğinizi bilirim."* buyurmuştu.

İnsanda olumsuz ve yıkıcı özelliklerin yanında ıslah, tamir ve ikmal yönü de vardır. Dolayısıyla bozguncuların ortalığı fesada verdiği aynı anda bir kısım ıslahçılar da olacak ve onlar ışığın karanlığa karşı mücadelesinde kendilerine düşen

vazifeyi eda edeceklerdir. Yeryüzünde genel âhengi korumaya, bozulan düzeni yeniden tesis etmeye, barışı, güveni ve iyiliği toplumda hâkim kılmaya çalışacaklardır. Kimi zaman şeytan ve şeytanlaşmış insanlar yeryüzünde galip gelecek, kimi zaman da ıslahçılar iradelerinin hakkını vererek yeryüzünün emniyeti adına büyük bir performans ortaya koyacak ve Allah'ın tevfik ve inayetiyle fesat hareketlerini ıslah hamleleriyle tesirsiz hâle getirip barış ve huzura tebdil edeceklerdir. Yeryüzünde az ya da çok ıslahçı bir cemaat, topluluk ya da millet her zaman olacaktır. Onların güçlü, aktif ve istikamette olduğu zamanlarda ışık gelip karanlığı boğacak, insanlar rahat bir nefes alacaklardır. Onların güçsüz kalıp mağlup olduğu dönemlerde ise insanlık karanlıklar içinde kalacak ve maalesef bunalımlar yaşayacaktır.

Üzerinde durulması gereken önemli bir husus da şudur: İnsanın yeryüzüne halife kılınacağı ifade edildiği yerde, Rab ism-i şerifinin zikredilmesi meleklere cevap niteliğinde bir ima taşır. Melekler, kendilerine has bir bakış açısıyla insandaki zaaf ve boşlukları görerek onun hakkında olumsuz bir hükme varmışlardı. Evet, insan her ne kadar zaafarla yaratılmış olsa da Rab isminin gölgesinde iradesini kullanarak bu zaafalarını yönetebilir ve şeytanî eğilimlere açık tabiatını melekliğe yükselme fırsatına çevirebilirdi. Böylece kaybetme gibi görünen bir kuşakta iç içe kazançlar elde edebilirdi. İhtimal, melekler ondaki bu hakikati görememişlerdi. İşte Hazreti Âdem'e (aleyhisselam) isimlerin öğretilmesi neticesinde onun, rubûbiyetin tecellisine mazhar olan yönünü görüp idrak etmiş ve sonra da kendi nezih tabiatlarını, tertemiz fitratlarını ortaya koyarak o nezahetlerine en çok yakışan *"Sübhanেকে; Seni her türlü noksan sıfattan tenzih ederiz!"* ifadesiyle mukabelede bulunmuşlardır.

Varlık Âlemine Dair Bilgimiz

Bir hadiste yedi arzdan bahsedilir ve her birinde bizdeki gibi bir Âdem'in, Nuh'un.. yaratıldığı ifade edilir.²⁰³ Bu rivayeti nazara aldığımızda içinde yaşadığımız yerkürenin dışında başka yerküreler tasavvur edilebileceği gibi Hazreti Âdem'den önce yeryüzünde bazı devirlerin açılıp kapandığı gibi bir mânâ da anlaşılabilir. Yani bir Âdem gelmiş, onun üzerinden uzun bir zaman geçmiş, bütün yeryüzü değişmiş, kuzey-güney birbirine karışmış olabilir. Daha sonra bir devir kapanmış yeni bir devir açılmış, her şey yeniden başlamış olabilir. Hadisin metni zayıf görülse ve hatta İsrailiyat kaynaklı olduğu söylene de²⁰⁴ insanla alâkalı bir kısım mülahazalara kapı aralamaktadır. Fakat bu konuda Peygamber Efendimiz'den (sallallâhu aleyhi ve sellem) gelen sarîh bir bilgi olmadığından, o kapı arkasına kadar açılmaz ve kesin bir şey söylenemez.

Yedi kat sema konusunda zikrettiğimiz üzere, yerküreye benzer farklı küreler olabileceği gibi o kürelerde insana benzer varlıklar da bulunabilir. Fakat ne insanın

yaratılışı, ne onun benzerlerinin varlığı ne de yerkürenin dışında başka yerkürelerin bulunması konusunda kesin bir şey söylemek mümkündür. Bu konuda meseleyi tamamen fizikî âleme bağlı götürmekten kaçınmak gerekir. Fizikî âlem, milyonlarca, milyarlarca sene geriye götürülebilir. Fakat ne kadar geriye giderse gitsin onun da bir sonu vardır.

Peki fizikî âlemden önce ne vardı? Belki nurdan bir âlem vardı. Fizikî değil, belki ruhî de değil, nurun farklı bir tezahürü olan âlemler vardı. Orada latif ve nuranî vücuda sahip varlıklar bulunabilir. Pek tabiidir ki o âlemin varlıkları, aileleri, evleri, şehirleri de kendine göre olacaktır. Dolayısıyla meseleyi sadece fizikî alanla sınırlandırmamak gerekir. Bu konuda ortaya konulan yorum ve ihtimalleri de katî hüküm gibi kabul etmemek lazım. Çünkü bizim bildiğimiz doğruların dışında başka doğrular da vardır. En iyisi doğrularımızı, her şeyin en doğrusunu bilip en doğrusunu söyleyen Zât'ın (celle celâluhu) doğrularına bağlamak ve Kur'ân ve Sünnet neye doğru diyorsa onu doğru kabul etmektir.

Evet, nelerin doğru, nelerin yanlış olduğunu tespit için evvel âhir Kur'ân ve Sünnet'e müracaat etmek gerekir. Fakat varlık âlemiyle alâkalı ezelden beri olup biten her şey Kur'ân ve Sünnet'te bize teferruatıyla bildirilmemiştir. Bunu Resûl-ü Ekrem Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) Allah'ın o güzel isimlerini vesile ederek yaptığı duadaki *أَوْ اسْتَأْثَرْتُ بِهِ فِي عِلْمِ الْغَيْبِ عِنْدَكَ* "*Katındaki gayb ilminde yalnız Kendine mahsus kıldığın isimlerinle Senden istiyorum...*"²⁰⁵ ifadelerinden de anlıyoruz. Demek ki Allah'ın ilminde olup da bizim bilmediğimiz nice isimler, dolayısıyla da nice âlemler vardır.

İnsanın görmesi, işitmesi, akletmesi, sezmesi oldukça sınırlıdır. Sınırları biraz daha geniş olan nuranî varlıklar ve ruhaniler bile belli bir sınırı aşamazlar. Sınırlarımızın ötesinde neler olduğunu bilmiyoruz. Konuştuğumuz şeyler sadece tahminlerden, ihtimallerden ibarettir. Buna binaen diyebiliriz ki, bilmediklerimize nispetle bildiklerimiz deryada damla kalır. Özellikle metafizikle veya gaybla alâkalı malumatımız varlık âlemine nispetle bir zerre bile değildir. Onları ancak zaman ve mekânın yaratıcısından gelen vahiyle ve vahyi bize nakleden Allah Resûlü (sallallâhu aleyhi ve sellem) yoluyla bilebiliriz.

Metafizikle alâkalı olarak âyet ve hadislerden yola çıkarak bir kısım tahminlerde bulunmak mümkün görünüyor. Mesela cennet denilen yer, başlangıçta yeryüzünden ayrı bir mekân olmayabilir. İkiyi beraber bir yerde bulunuyor olabilir. Daha sonra cennet dünyada işlenen güzel amellerle inkişaf ederek kendine has bir hüviyete kavuşma sürecine girmiştir. İnsan burada bir "elhamdülillah" der, orada bir meyve yer. Burada bir "Allahu ekber" der, orada bir bahçeye girer. Dolayısıyla onun buradaki her bir ameli orada nimete dönüşerek önüne gelir. Cehennemi de aynı şekilde düşünebiliriz. Buradaki bir zulüm veya iftira, orada bir çeşit azap

şeklinde insanın karşısına çıkar. Ayrıca cennetten iniş nedir, oraya yükseliş nasıl olacak, yitirilen cennet nasıl elde edilecek.. bütün bunlar, ilahî vahiy veya peygamber beyanı olmadan sırf insan aklıyla ulaşılabilecek neticeler değildir.

Meseleyi bir âyet çerçevesinde de değerlendirebiliriz. Cenab-ı Hak şöyle buyuruyor: *مَا أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَا خَلْقَ أَنْفُسِهِمْ* “Ben onları ne göklerin ve yerin yaratılışına ne de kendi yaratılışlarına şahit kılmadım.”²⁰⁶ Allah göklerin, yerin ve insanların yaratılışları hakkında insanı şahit tutmamışsa, insanın bilmediği âlemlerle alâkalı kesin hükümler vermesi, bir nevi yalan yere şهادette bulunması demek olur. Çünkü şهادet, insanın gözüyle gördüğü konuda söz konusudur. Görmediği bir şey hakkında insan şهادette bulunamaz. Dolayısıyla kesin bir hükme de varamaz.

Bu ifadelerimizle, varlık üzerindeki araştırma ve bilimsel çalışmaların aleyhinde olduğumuz düşünülmemelidir. Demek istediğimiz şey, görmediğimiz, bilmediğimiz konularda kesin hükümlere varmamak ve başka ihtimallerin de olabileceği mülâhazasını hep hatırdâ tutmak gerektiğidir. Bir konuda hakikate birazcık kapı aralama çabasında bulunmak, hakikate yakın noktalarda kapıyı daha da açmaya çalışmak başkadır, konu henüz tamamıyla açıklığa kavuşmadan kestirip atmak suretiyle hüküm vermek daha başkadır. Bazıları bencilce davranıyor, her şeyi biliyormuş gibi konuşuyor ve bilmedikleri sahalarda hadlerini aşarak kesin hükümlerde bulunuyorlar. İhtimallere kapıyı açık bırakmak, tefekkür ufkunu geniş tutmanın ve düşünme sistemini işletmenin ifadesidir. Kestirip atmak ise her şeyi bildiğini iddia etmenin bir tezahürüdür. Fizik âlemde bile her şey gördüğümüz veya zannettiğimiz gibi değilken metafizik âlemlerle alâkalı kesin hükümlere nasıl varılabilir!

Her şeyin en doğrusunu, bütün gaybların sahibi Allah Teâlâ bilir.

-
- ¹⁸⁹ et-Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr* 6/365; el-Kudâî, *Müsnedü’ş-Şihâb* 2/7.
- ¹⁹⁰ Bkz.: M. Fethullah Gülen, *Varlığın Metafizik Boyutu*, s. 141-238; *İnancın Gölgesinde 1*, s. 77-89, 162-176.
- ¹⁹¹ Bkz.: Bediüzzaman, *Sözler*, s. 549-560.
- ¹⁹² Tahrîm sûresi, 66/6.
- ¹⁹³ Tirmizi, *menâkib* 46; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/290.
- ¹⁹⁴ Bkz.: İbrâhim Hakkı Erzurûmî, *Marifetname*, s.263.
- ¹⁹⁵ A’râf sûresi, 7/179; Furkan sûresi, 25/44.
- ¹⁹⁶ Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ* 8/36; Tirmizî, *zühd* 9; İbn Mâce, *zühd* 19.
- ¹⁹⁷ Hicr sûresi, 15/26, 28, 33.
- ¹⁹⁸ Hicr sûresi, 15/26, 28, 33; Rahman sûresi, 55/14.
- ¹⁹⁹ En’âm sûresi, 6/2; A’râf sûresi, 7/12; Mü’minûn sûresi, 23/12; Secde sûresi, 32/7; Sâffât sûresi, 37/11; Saf sûresi, 61/71, 76.
- ²⁰⁰ Bkz.: et-Taberî, *el-Câmiu’l-beyan* 1/203, 214; İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr* 5/1143; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân* 1/77.
- ²⁰¹ Tahrîm sûresi, 66/6.
- ²⁰² Bkz.: Müslim, *fiten* 56.
- ²⁰³ el-Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/535.
- ²⁰⁴ Bkz.: es-Sehâvî, *el-Makâsidü’l-hasene*, s.102-103 (90); el-Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, 1/113 -114 (316).
- ²⁰⁵ Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned* 1/391; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef* 1/223.
- ²⁰⁶ Kehf sûresi, 18/51.

وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ۖ قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ ۖ قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ

“Ve Âdem’e bütün isimleri öğretti. Müteakiben önce onları meleklere göstererek: ‘Sadık iseniz haydi Bana şunları isimleriyle bir bildirin bakalım!’ dedi. ‘Sübhansın ya Rab! Senin bize bildirdiğinden başka ne bilebiliriz ki? Her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan Sensin.’ dediler. Allah: ‘Ey Âdem! Eşyanın isimlerini onlara sen bildir.’ dedi. O da isimleriyle onları bildirince Allah (şöyle) buyurdu: ‘Ben size demedim mi ki, göklerin ve yerin sırlarını Ben bilirim! Ve Ben sizin açığa vurduklarınızı da gizlediklerinizi de bilirim!’”

(Bakara sûresi, 2/31-33)

Bilgi Nakli Mucizesi

Varlığa dair bütün esmânın, müsemmalarıyla, yani isme esas teşkil eden zat, mânâ ve muhtevalarıyla beraber Hazreti Âdem’e (aleyhisselam) öğretilmesi ona has bir mucizedir. Diğer peygamberler için böyle bir mucize bilmiyoruz. Onlar vahiy almışlardır ama kısa bir zamanda, belki de bir anda bütün varlığın bilgisine sahip olma gibi bir mucizeye mazhar olmamışlardır. İhtimal Hazreti Âdem (aleyhisselam) böyle bir bilgi aktarımına mazhar olmuştur. Buna ifâza (boşaltma) da diyebiliriz. Allah (celle celâluhu) varlığın bilgisini Hazreti Âdem’in (aleyhisselam) zihnine, kalbine bir anda ifâza etmiş olabilir.

Diğer peygamberlere gelen vahiy ile evliyaullahaya gelen ilham da benzer şekilde kabul edilebilir. Onlarda da birden meydana gelen bir ilka ve bir yükleme söz konusudur. Bu yüklemenin süresi hakkında kesin bir şey diyemsek de oldukça kısa bir zamanda gerçekleştiğini tahmin edebiliriz. Nitekim tarihte ve günümüzde başta veliler olmak üzere bazı zatların kalbine bilgi ve marifet dolu pek çok ilham gelmiş ve bazen bu ilhamlar, önemli gelişmelere ve açılımlara vesile olmuştur. Bazı Allah dostları eskiden kendilerine ilham geldiğini açıktan söylemekte bir beis görmezlerdi. Son dönemlerde materyalizmin ve maneviyata yabancılaşmanın artması sebebiyle insanların hücumuna hedef olmamak ve tenkitleri üzerlerine çekmemek için bazı büyükler kendilerine gelen ilhamları ifade etmekten çekinir hâle

gelmişlerdir. Bazıları ise ilham demek yerine başka kelimeler kullanarak maksatlarını ifade yolunu tercih etmişlerdir. Mesela Üstad Bediüzzaman Hazretleri kendisine gelen ilhamlara yer yer “Hutur etti.”,²⁰⁷ “İhtar edildi.”,²⁰⁸ “Perde açıldı.”,²⁰⁹ “Hadsen sabit oldu.”²¹⁰ gibi ifadelerle işaret eder. Onun bahsettiği bu yollar aslında ilhamın farklı ifadeleridir ve bu yollarla pek çok bilgi, Allah tarafından bir anda velinin kalbine yüklenebilir. Elbette Hazreti Üstad’ın bu kelimeleri tercih etmesinde farklı sebep ve hikmetler de bulunmaktadır.

Bilgiler Hazreti Âdem’in kalbine vahiy veya ilham gibi bir anda mı yoksa zamana yayılarak belli bir vetire (süreç) içinde mi aktarıldı? Ayrıca bütün eşyanın isimleri mi öğretildi yoksa belli başlı şeylerin bilgisi mi verildi? Bu konuda net bir şey demek zor görünüyor. Özellikle insanın fizikî âleme dair bildiklerini göz önünde bulundurursak bu meçhuliyet daha da derinleşir. Zira insan hiçbir zaman bilmesi gerekenleri tamamen bilememiş, duyması gerekenleri tamamen duyamamıştır. Eskiden insanın varlığa dair bildiklerinin ne kadar az, bilmediklerinin ise çok fazla olduğunu ifade için yüzde, binde oranları kullanılıyordu. Pek çok şeyin detaylarıyla bilindiği günümüzde ise zannediyorum bu artık milyonlarla ifade edilecektir. Mesela “Hayvanlar âlemine dair bilgimiz, bilmediklerimize oranla milyonda şu kadar, bu kadar.” denilecektir. Demek bilgi arttıkça insanoglu bilmediği alanın büyüklüğünü daha iyi görmektedir.

İnsan, bildiği şeylerin dışındaki malumatın, mesela bir kitabın, bir ansiklopedinin bir gecede zihnine aktarılmasını arzu edebilir. Böyle bir şeyin teknolojik yollarla mümkün olup olmadığını zaman gösterecektir. Günümüzde insan beynine dışarıdan bilgi yüklemesi yapılabileceğinden ve nöronlara yüklenen bilginin okunabileceğinden bahsediliyor. Bunları hafife almamak gerekir. İnsan anatomisi ve insan beyniyle ilgili olarak ileride ne tür keşiflerin olacağını henüz bilemiyoruz. Bize düşen, her yeni gelişme ve keşif ışığında temel kaynaklarımızı yeniden anlamaya ve yorumlamaya çalışmaktır. İnanıyor ve ümit ediyoruz ki bütün bu gelişmeler Allah’ın varlığını, birliğini ve icraatlarının muhteşemliğini daha açık şekilde gösterecektir. Ne var ki belki o zaman bile bazıları ona bir isim koyar, bir kulp takar ve inkârlarında devam ederler. Tevhide dair apaçık güneşleri söndürmeye çalışarak kendilerine ve başkalarına karanlık yaşatırlar.

Ayrı bir husus da şudur: İsimler Hazreti Âdem’e icmalî şekilde, fihrist mahiyetinde öğretilmiştir. Yani ona, varlığın özeti mahiyetindeki bilgiler, temel prensipler ve ilimlerin hülasası verilmiştir. Bir diğer ifadeyle, ona öğretilen şeylerin, bütün ilimlere ait çekirdekler mahiyetinde olduğu söylenebilir. Daha sonra bu çekirdek mahiyetindeki bilgiler farklı dönemlerdeki insanlar tarafından geliştirilmiş ve yeni terkiplere ulaşılmıştır. Mesela başta insanların konuştuğu dil bir tane iken daha sonra pek çok dil oluşmuştur. Bunlar birden ortaya çıkmamış, ağacın büyümesi gibi zamana bağlı olarak gerçekleşmiştir. Âdeta bir kelimedenden başka kelimelerin

türetilmesi gibi bir gelişim söz konusu olmuştur.

Hazreti Âdem'e öğretilen icmalî bilgiler o dönemde onun hayatını devam ettirebileceği kadar bir genişliğe sahiptir. Ancak fihrist mahiyetindeki bu bilgilerde, gelecekte açılıp gelişmeye vesile olacak uçlar vardır. Âdemoğlu işte bu açık uçlardan yürüyerek zaman içinde ilimde tafsile ulaşmış ve bu şekilde günümüze kadar gelinmiştir. Şüphesiz bu tafsil devam edecektir. Dolayısıyla denebilir ki ilimlerin zamanla terâküm etmesi, inkişaf edip gelişmesi tıpkı toprağın altında bir fihrist şeklinde saklanan çekirdeğin inkişaf edip ağaç olması gibi Allah tarafından tabiatın bağrına konulan ve tarih boyunca işleyip duran bir kanunun keşfedilmesinden ibarettir.

Fizikî âlemin sadece fizikî çekirdeği yoktur. Onun bir de manevî çekirdeği vardır. Resûl-ü Ekrem Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) hakikati olan Hakikat-i Ahmediye'ye bu nazarla bakılabilir. Hakikat-i Ahmediye, bütün âlemlerin bir çekirdeği mahiyetindedir. Bütün varlık O'nun nurundan yaratılmıştır. En sonda O, doğrudan kendi zâtıyla varlığı şereflendirmiş ve insanlara ebediyet yolunda rehberlik yapmıştır. Varlık hakkında en geniş ve en doğru bilgiler vahiy vasıtasıyla Peygamber Efendimiz'e (sallallâhu aleyhi ve sellem) ve O'nun ümmetine bahşedilmiştir. Hazreti Âdem'e verilen icmalî bilgi kademeli olarak açıla açıla, tekâmül ede ede Hâtemü'l-Enbiya olan Efendimiz'e kadar gelmiş ve O'nda en geniş hâline ulaşmıştır.

Allah insana cami bir istidat, geniş bir kabiliyet vermiştir. O bu kabiliyetiyle ilimde, fende ve sanatta terakki eder. Her bir ilmin, fennin ve sanatın bir zirvesi vardır ve her biri gider Allah'ın bir mübarek ismine dayanır. Dolayısıyla insan, ayrı ayrı ilim, fen ve sanata dair terakkisini o sahanın gidip dayandığı ism-i şerifin gölgesinde sürdürür/sürdüremelidir. Kelamullah olan Kur'ân Allah'ın bütün isimlerine mazhar olduğu gibi Efendimiz de (*sallallâhu aleyhi ve sellem*) Allah'ın (*celle celâluhu*) bütün isimlerinin mazharıdır ve onları temsil eder. Netice itibarıyla O, Kur'ân-ı Azîmüşşan gibi isimlerin ve ilimlerin en tafsilatlısına mazhar olmuştur.

Bu tespitimizle, bilinebilecek her şeyin Efendimiz (*sallallâhu aleyhi ve sellem*) zamanında ortaya konup sürecin tamamlandığını ve Efendimiz'den sonra artık ilimlerin gelişmeyeceğini iddia etmiş olmuyoruz. Elbette Efendimiz'den sonra da ilimler gelişmeye devam etmiştir ve kıyamete kadar da devam edecektir. Bazı bilim adamlarının da dediği gibi bugün bilinenler, nice bilinmeyen ve bilinmeyi bekleyen âlemlerin kapısını açmıştır. Hazreti Âdem'deki icmal inkişaf ede ede bugüne kadar gelmiştir. Bizim burada söz konusu tafsilattan maksadımız, Kur'ân ve Sünnet'in varlığa dair ortaya koyduğu bilgiler, prensipler, bakış açıları ve bunların insanlık için birer hedef olarak belirlediği ufuklardır.

Hazreti Âdem'in şahsına lütfedilen bu mucizenin tezahürleri, onun evlatları için de kabiliyetlerine ve derecelerine göre söz konusudur. Bilgisayara yüklenen

bilgilerin bir tuşa basmakla birden ekrana çıkması gibi, bazı insanlar birden veya kısa bir zamanda bir dili konuşmaya, bir sahada genel bilgiler vermeye, prensipler koymaya başlayabilir. Bu mucize Hazreti Âdem’de, Safiyyullah olması itibarıyla ve yoktan yaratılan, yaratıldığı andan itibaren akli faaliyette olan yani aklının yetkinleşmesi için belli bir yaşa gelmesi gerekmeyen bir insan olarak onun derecesine göre gerçekleşmiştir. Bir anne-babadan doğan insanlarda ise bu mesele biraz da onların tabiat ve kabiliyetlerine göre, belli bir süre içerisinde gerçekleşir. Yani Allah Teâlâ, insana bir kısım kabiliyetlerle beraber ihtiyaç hissi verir, kabiliyetlerini kullanıp ihtiyaçlarını giderebileceği zeminler hazırlar ve ona belli bir süre tanır. İnsan da kendisine bahşedilen nimetleri yerli yerince kullanarak zaman içerisinde öğrenmesi gereken şeyleri öğrenir. Hatta bazen kabiliyetlerini geliştirmek suretiyle fevkalade şekilde bir ilme mazhar olabilir. Dolayısıyla mesele katı natüralist bir anlayışla ortaya konan “İnsanın içinden ağaca ‘ağaç’ demek geldi, ‘ağaç’ dedi, yağmurun sesine baktı ‘şırırtı’ dedi, yaprakların rüzgârda çıkardığı sese baktı ‘hışırtı’ dedi.” şeklinde değildir. Kabiliyetle beraber her zaman bir öğrenme süreci söz konusudur.

Âyette sadece Hazreti Âdem’e isimlerin öğretildiği belirtilmiş, Hazreti Havva validemizden bahsedilmemiştir. Sadece Hazreti Âdem’in zikredilmesinin sebebi, insanın yaratılışında ilk sebep olarak onun var edilmesidir. İnsanlığın babası olarak ilk yaratılan o olmuş, dolayısıyla isimler de ilk olarak ona öğretilmiştir. Daha sonra ilimler, ondan Havva validemize ve evlatlarına intikal etmiştir.

Meleklerin Eşya Bilgisi

Cenab-ı Allah, melekleri eşyanın isimleri hakkında imtihan ettiğinde onların ikrarları *سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا* “*Sübhansın yâ Rab, Senin bize bildirdiklerinin dışında bir bilgimiz yoktur.*” şeklinde olmuştur. Buradan hareketle onların eşyanın isim ve müsemmalarını hiç bilmedikleri söylenemez. Onlar mutlaka pek çok şey biliyorlardır. Fakat onların bazı bilgileri, bizim cennette nehirlerin olduğunu bilmemiz gibi nazarî bir bilgidir. Onu yaşamayınca gerçek mahiyetleriyle bilmek mümkün değildir. Meleklerin mahiyeti, bazı şeylerin tecrübe edilip bilinmesine mânidir. Nuranî bir mahiyete sahip olduklarından fizikî âlemin kesif yapısını tam bilemezler. Nitekim melekler, acziyetlerini ilan edip “*Senin bize bildirdiklerinin dışında bir bilgimiz yoktur.*” demiş ve fitratlarıyla beraber bilgi ufuklarını da ortaya koymuşlardır. Kim bilir, bidayette olduğu gibi insan bundan sonra da nice defa ilim, irfan, ahlak ve iyilikleriyle, güzellikleri temsili, fenalık ve çirkinlikleri aşmasıyla öylesine ciddi, öylesine azimli ve kararlı bir duruş ortaya koyacak ki meleklerle atbaşı hâle gelecek, belki zaman zaman onların önüne geçecek ve her defasında onlara *سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا* dedirtecektir.

Âyette dikkat çeken diğer bir husus da Cenab-ı Hakk’ın, meleklerle hitaben “*Ben*

sizin gizli açık yapmakta olduğunuz her şeyi bilirim!” buyurmasıdır. Bu hitaptan meleklerin ciddi düşünme kabiliyetlerinin olduğu, insanı görünce onun yapısı hakkında istinbatta (çıkarımda) buldukları, elde ettikleri neticeyi kendi aralarında müzakere ve muhakeme ettikleri anlaşılıyor. Yani onlar, Allah’a itaate kilitlenmiş varlıklar olsalar da bu, fizikî âlemin itaati gibi şuursuz bir itaat değildir. Onlar şuurlu bir şekilde insanı süzdüler, onu anlamaya çalıştılar, muhakeme ettiler ve ulaştıkları neticeyi sadece bir cümleyle Allah Teâlâ’ya arz ettiler. Fakat arz etmedikleri daha başka şeyler de vardı, onları içlerinde tuttular.

Yaratılış ve İlim

Hazreti Âdem’in yaratılışından bahsedilirken ona isimlerin öğretilmesi, meleklerin imtihan edilmesi ve her şeyi kuşatan Allah’ın sonsuz ilmi de zikredilir. Bu, şüphesiz yaratılışın başında ilmin önemine yapılan bir vurgudur. Nitekim bizim en temel disiplinlerimizden biri de ilimdir, ilmin esas alınmasıdır. Cehaletin giderilmesi, teşriî ve tekvinî emirlerin doğru okunup doğru anlaşılması, iman rükünlerinin iyi hazmedilmesi, dahası insanlarla uzlaşma, ihtilafları bertaraf etme, problemleri çözme ve insanca yaşama adına ilim, hayatımızın ışık kaynağı mahiyetindedir.

İlim üzerinde detaylı olarak durulabilir. Nitekim daha önce farklı münasebetlerle bu konu ele alınmıştı.²¹¹ Detaylarını onlara havale ederek kısaca diyebiliriz ki ilim, gerçeğe mutabık bilgidir veya bir şeyi olduğu gibi kavramanın ünvanıdır. Bu bilgi ya akılla ya duyu organlarıyla ya da Allah’ın vahiy veya ilham yoluyla bildirmesiyle hâsıl olur. İnsanın halifeliğini ifa edebilmesi, Allah adına iş yapabilmesi, Allah’ın kanunlarını tatbik edebilmesi tamamıyla ilme bağlıdır. İlim olmadan halifelik makamı temsil edilemez. Ayrıca ilmin derecesine göre halifeliğin kıvamı da değişir.

Melekler, Allah’ın bildirmesi olmadan bilemeyeceklerini söylemişlerdir. İlimde esas olan da budur. Yani ilim; öğrenme, bilme, talim ve taallüm etme yoluyla hâsıl olur. İlim tasniflerinden birine göre, bu şekilde elde edilen ilme vasıtalı veya kesbî ilim denir. Bunun dışında bir de keşif, ilham, müşahede gibi yollarla elde edilen ilim vardır ki buna da vasıtasız veya vehbî ilim denir. Vasıtasız şekilde gelen, birden kalbe doğan bu çeşit ilim objektif değildir. Onun şahsın kendisi açısından makbul olması da dinin muhkematına uygun olmasına bağlıdır.

İlim ve Edeb

Melekler, tam bir edeple bilmediklerini, bildiklerinin de Allah’ın öğretmesine bağlı olduğunu itiraf ederek *سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ* “*Sübhansın ya Rab! Senin bize bildirdiğinden başka ne bilebiliriz ki? Her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan Sensin.*” diyorlar. Meleklerle çok yakışan bu melekçe ifadeler, aslında bizim için de geçerlidir. Esasında bizler de sınırlı varlıklarız. Sınırlı özelliklerimize bakarak sınırsız olan O Zât’ı tanımaya ve O’nun icraatlarını,

eserlerini anlamaya çalışıyoruz. Sadece elimizin ulaşabildiği yerlerde tasarrufta bulunabiliyoruz. Elimizin ulaşamadığı yerlerle alâkalı o Zât'ın nasıl tasarrufta bulunduğu dair tahminlerde bulunmaya, onlara muttali olmaya ve onları anlamaya çalışıyoruz. Mutlak ve sınırsız olanı kısmen de olsa anlamanın yollarından biri, ona hayalî bir hat çizmektir. Biz de kendi sınırlı ve vehmî kabiliyetlerimizi birer hayalî hat olarak kullanıp bununla Allah'ın sonsuz kudret ve ilmini anlamaya çalışıyoruz.

Fakat ne kadar okusak, düşünsük, bilsek, anlasak, allâme olsak, uzman olduğumuz sahayı çok iyi kavrasak, kıyaslar yaparak bazı şeylere muttali olmaya çalışsak hatta uzmanlığımızın dışındaki sahalara onlar hakkında konuşabilecek kadar vâkıf olsak da netice itibarıyla Allah Teâlâ bunları bildirmese, bilme imkânları bahşetmese biz katiyen bilemeyiz. O (celle celâluhu) bize anlatmasa, anlama kabiliyeti vermese biz anlayamayız. O'nun bildirmesi olmasa, biz sırlı âlemleri keşfedip tanıma bir yana kendimizi bile doğru şekilde bilemeyiz. Dolayısıyla bütün ilimlerin, marifetlerin, muhabbetlerin, aşk ve şevklerin kaynağı O'dur (celle celâluhu). İşte bütün bu mânâları kastederek veya mülâhazaya alarak, bilme-bildirme, öğrenme-öğretme meclisleri olan vaaz, ders ve sohbetlerin başında öteden beri hep bu cümle okuna gelmiştir. Biz buna bir cümle daha ilave ediyor ve diyoruz ki *سُبْحَانَكَ لَا فَهْمَ لَنَا إِلَّا مَا فَهَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْجَوَادُ الْكَرِيمُ* *“Sübhansın ya Rab! Senin bize idrak ettirdiğinden başka ne idrak edebiliriz ki? Sen çok cömert, çok kerimsin.”*

²⁰⁷ Bediüzzaman, *Sözler*, s. 232, 241; *Lem'alar*, s. 422.

²⁰⁸ Bediüzzaman, *Sözler*, s. 161, 163, *Mektubât*, s. 539, *Lem'alar*, s. 11, 55, 290, 292, 316, 317, 318.

²⁰⁹ Bediüzzaman, *Mektubat*, s. 442, 461; *Lem'alar*, s. 258; *Şualar*, s. 321.

²¹⁰ Bediüzzaman, *Lem'alar*, s. 86 (On İkinci Lem'a, İkinci Mes'ele-i Mühimme).

²¹¹ Bkz.: M. Fethullah Gülen, *Kalbin Zümrüt Tepeleri*, "İlim", 2/26; *Buhranlar Anaforunda İnsan*, "İlim"; s. 128-131; *Yeşeren Düşünceler*, "İlim Düşüncesi", s. 185-191, "İlim Aşkır", s. 192-196.

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

“O vakit meleklerle: ‘Âdem’e secde edin!’ dedik. Bütün melekler secde ettiler, ancak İblis etmedi. O, bundan yüz çevirdi, (secde etmeyi) kibrine yediremedi ve kâfirlerden oldu.”

(Bağara sûresi, 2/34)

Hazreti Âdem’e Secdenin Mahiyeti

Secde, sözlükte eğilme, boyun eğme, alını yere koyma demektir. Dinde ise eller, dizler ve ayaklar yere değecek şekilde, alını ve burnu Allah huzurunda tevazu ile yere koyma ve kapanma mânâsına gelir. Bu anlamının yanında secde, bir kişinin karşısında saygı inhinası, yani saygıyla eğilme anlamını da kapsar. Dolayısıyla meleklerin Hazreti Âdem’e (aleyhisselam) secde ile emredilmesini de bu anlamda ele almak gerekir. Çünkü Allah’tan başkasına hakiki mânâda secde edilmez. Bu husus, tevhid dini olan İslam’ın kesin hükümlerinden biridir. Eğer secde kelimesini şerî mânâsıyla ele alacak ve gerçek secde olarak düşünecek olursak, o zaman da şu şekilde yorumlayabiliriz: Melekler, Hazreti Âdem’i âdeta bir mihrap gibi görmüş ve onun önünde Allah’a secde etmişlerdir.

Hazreti Âdem’e Secdenin Hikmeti

Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Melekler masum oldukları hâlde neden günaha açık mahiyette yaratılan, zellesi sabit olan ve üstelik fesada açık yönlerini gördükleri insana secdeyle emrolundular? Böyle bir varlığa secdenin hikmeti ne olabilir?

En başta şunu diyebiliriz ki beden ve ruha ait mânâ ve meziyetler ancak insan sayesinde anlaşılacaktır. *İkincisi*, insana eşyayla alâkalı bütün isimler ve o isimlerin muhtevaları öğretilmiştir. Halifelik ünvanıyla o, eşyaya müdahale edebilecektir. *Üçüncüsü*, insan madde ve mânâsıyla Allah’ın isimlerine ayna olacak, bütün isimler onda tecelli edecek ve o, esmâ-i hüsnânın odak noktası olacaktır. *Dördüncüsü*, o bu özellikleriyle bütün varlığın fihristi hâline gelecektir.

Melekler Arasında Kibirli Bir Varlık: İblis

Hazreti Âdem’e (aleyhisselam) secde ile emredilmeden yani imtihana tabi tutulmadan önce şeytanın ismi “İblis” idi. O, Allah’ın Hazreti Âdem’e secde emrine karşı gelmiş ve böylece Allah’ın rahmetinden kovularak “şeytan” ismini almıştır.

Nitekim Kur'ân'da İblis ismi çoğunlukla şeytanın imtihan edilmesi esnasında zikredilir.²¹² İblis, sözlükte ümit kesmek, elinde delili olmadığı için susmak anlamlarının yanında karışmak, karıştırmak, karışık hâle getirmek mânâlarına da gelir. Şeytana, insana karışan ve onun zihnini karıştıran mânâsında bu isim takdir edilmiş olabilir.

Her ne kadar melekler arasında bulunsa ve mahluk olma yönüyle onlardan biri gibi sayılsa da şeytan, melek değil, bir cindir. Bu husus Kehf Sûresi'nde **كَانَ مِنَ الْجِنَّ** "O, cinlerdendi..."²¹³ şeklinde açıkça belirtilir. Bu sebeple âyetteki **إِلَّا** istisna edatının, nahiv ilmindeki ifadesiyle söylenecek olursa, munkatı' olması daha uygundur. Bu takdirde "O onlardan değil, sadece şeklen onlardan görünüyor." demek olur. Melekler zaten mahiyet ve özellikleri itibarıyla cinlerden tamamen farklıdır. Bu farklılık Kur'ân'da ve hadis-i şeriflerde ortaya konmuştur. Buna göre melekler nurdan yaratılmışlardır, doğmaz ve doğurmazlar, yemez ve içmezler. Allah'a isyan etmez, O'nun emirlerini derhâl yerine getirirler. Cinler ise ateşten yaratılmış olmanın dışında insanla aynı özellikleri paylaşırlar. Yani onlar da evlenir, çoğalır, yer, içer, iman eder ve inkâr ederler. Hâsılı, şeytan, farklı mahiyetine rağmen, şeklen meleklerin arasında bulunuyordu ve mahluk ve mükellef olma yönüyle onlarla aynı paydada buluşuyordu. Melek gibi bir hayat yaşıyor görünse de içinde küfür tohumu saklıyordu. Hazreti Âdem'e secde meselesi bardağı taşıran son damla olmuş; içindeki bu tohum âdeta birden çatlayıp zehirli meyveler, zakkumlar veren bir ağaca dönüşmüş ve bastırıp durduğu duyguları da hortlayıvermişti.

Âyet-i kerimede şeytanın kibirlendiği de belirtilmiştir. Şeytanın secde etmemesinin ardında yatan sebep, kibirdir. Büyükleme, kendini büyük görmek mânâsına gelen kibir Allah'ın, kulları hakkında hiç sevmediği vasıflardan biridir. Zira büyük O'dur (celle celâluhu). O'ndan başka büyük yoktur. Büyüklükte O'nunla rekabete kalkışan, hüsrana uğrar, O'nun gazabına uğrar. Bu sebeple Allah Teâlâ, bir kudsi hadiste meseleyi bir teşbihle anlatır ve şöyle buyurur: "Büyüklük Benim ridâmdır, azamet Benim izârımdır. Kim bu ikisinden biri hakkında Benimle yarışa kalkışıp çekişecek olursa onu cehenneme atarım."²¹⁴ Kibir cennete girmeye de mânidir. Bu hususu Allah Resûlü şöyle ifade buyurur: "Kalbinde zerre kadar kibir olan cennete giremez."²¹⁵ Hadis, kalbdeki kibir temizlenmeden cennete girilemeyeceği şeklinde anlaşılabilir. Evet kibir, insanın Allah'a inanmasına, dinin hükümlerine boyun eğmesine bir mâni olduğu gibi, dinden çıkmaya bir sebep de olabilir. Kibrinden dolayı insan iman dairesinden çıkabilir, iman dairesinden çıkan ise cennete giremez. Şeytan, kibrini yenememiş, kibirden kaynaklanan haset, hazımsızlık ve kininin kurbanı olmuştur.

İmtihanla Ortaya Çıkan Karakterler

Şeytanın ruhunda büyüklük duygusu vardı. Hazreti Âdem'e (aleyhisselam) secde

ile test edilince onun bu özelliği dışa vurdu. İçindeki kin ve haset doğru düşünüp doğru karar vermesine mâni oldu. O menhus duygulardan birazcık sıyrılabilseydi hakikati görebilecekti ama bunu yapamadı. Zira o mahiyeti itibarıyla tamamen kine, kibire ve nefrete kilitlenmişti.

Hazreti Âdem (aleyhisselam) emre itaatteki inceliği anlayıp tevbe etti ve Allah'a döndü. Şeytan ise enaniyetine yenildi, isyan etti, Allah'la (celle celâluhu) münakaşaya girişti ve kaybetti. O, meseleye bencilce yaklaştı ve kendi yaratılış maddesi olan ateşi Âdem'in (aleyhisselam) yaratıldığı topraktan üstün gördü. Ona göre ateş, yakan, temizleyen, ısıtan ve ışıtan bir madde olması itibarıyla çok vazifeler görüyordu. Toprak ise ayak altında ezilen, hor görülen bir şeydi. Şeytan işte bunlara takılıp kaldı. Mânâyı, hikmeti ve takvayı unuttu, üstünlüğü tamamen maddeye bağladı. Hâlbuki mânâ, hikmet ve takva, varlığa ve insana yönelik değerlendirmelerde en önemli kriterlerdir. Kaldı ki meseleyi madde açısından ele aldığımızda da şeytanın iddiasının bir dayanak noktası ve mantığı yoktur. Çünkü toprak olmadan insan olmaz, hayvanlar yaşayamaz, bitkiler bitmez. Hava, su, ışık bir mânâda sebepler açısından onun sayesinde ve onun için vardır. O, bütün varlık için bir hayat kaynağıdır. Pek çok kimyevî işlemin meydana geldiği bir kimyahane, sayısız hayat faaliyetinin yaşandığı bir biyoloji serası, binbir fizikî hâdisenin yer aldığı bir fizik laboratuvarı gibi çalışır. Ne var ki şeytan bunları görememiştir. Görememiş, maddecilere ve ırkçılara öncülük yaparcasına kendi maddesine üstünlük atfetmiştir.

Esasen test edilmeden, mihenge vurulmadan bakırın, demirin ve altının kalite ve derecesi anlaşılmayacağı gibi insanın özellikleri de imtihan olmadan anlaşılamaz. Şeytanda olduğu gibi insanda da kibir vardır. Bu kibir imtihana tabi tutulduğunda ortaya çıkar. İmtihan olmadan, gururuna dokunan bir şey yaşamadan insan gayet ılımlı, uyumlu, mütevazi görünebilir. Madalyalar, plaketer alırken bir şey demez, hatta bunlardan gayet memnun olur. Fakat bulunduğu makamdan birazcık aşağı bir yere konulduğunda, konumuna uygun itibar görmediğini düşündüğünde, tenkit edildiğinde, konum olarak kendinden altta olan birinin altına çekildiğinde içindeki kibir hortlayabilir. Esasen bu hortlama insanın kendi içinde kendini yenememesinin, kendini bulamamasının, dolayısıyla da asıl karakterini ortaya koymasının ifadesidir. Nitekim herkes, kendi karakterinin gereğini sergiler. Bu da daha ziyade imtihanlarla belli olur.

Şeytanın kibir ve inkârcılığı, onun içinde gizli bir özellik olarak bulunuyordu. O bu özelliğini secde emri karşısında isyan ederek harice çıkarmış oldu. Bir kez daha ifade edelim ki aslında bütün cinler ve insanlarda potansiyel olarak kibir vardır. Onlar biraz da iradeleriyle onu benimser, besler ve büyütürler. Yoksa Allah –hâşâ– insan ve cinlere doğrudan fiilî bir kibir verip onların baştan çıkmasını murad etmiş değildir. Eğer insan, iradesinin hakkını verip dengeli davranırsa, tevazu ve vakarıyla

yeryüzünde bir muvazene ortaya koyarsa cinler de bu konuda dengeli olur ve muvazeneli davranırlar. Çünkü cinler insanlara tabidir. Onların Cin Sûresi'nde zikredilen konuşmalarında bu açıkça görünmektedir. Hem onların idrak ufukları insanınki kadar geniş değildir. Çünkü fizikî varlıkları ve cismaniyetleri itibarıyla insandan geridedirler. Her şeyi insanın okuduğu gibi okuyamazlar. İşte bu yetersizliklerinden dolayı insanı taklit eder ve ona tabi olurlar.

İnsan potansiyel üstünlüklerini iyi yönde kullanıp geliştirirse, kendisini taklit ve takip eden cinlerin dünyasına hâkim olabilir hatta melaik ve ruhanilerin yardımlarına açık hâle gelebilir. Bu açıdan insanın üstünlüğü sadece insan dünyası açısından düşünülmemeli, insana tabi olan cinler âlemi, cinlerin yaşadığı yerler, dolayısıyla belli bir yere kadar bütün semalar hesaba katılmalıdır. İnsan, melaik ve ruhanilerin yardımlarını, ilhamlarını da yanına alabilirse, onun için bütün bir kâinat hâkimiyetinden bahsetmek mümkündür. Elbette böyle bir netice, insanın insanlığını idrak etmesi, kibrine yenik düşmemesi, Allah'a kul olduğu ve O'nun adına yeryüzünde icraatta bulunduğu şuuruyla yaşaması ile doğru orantılı olarak gerçekleşecektir. Diğer bir ifadeyle insan, Allah'a inanıp salih amellerle yeryüzünü imar ettiği ölçüde bu hülya tahakkuk edecektir.

²¹² Bkz.: Bakara sûresi, 2/34; A'râf sûresi, 7/11; Hicr sûresi, 15/29-34; İsrâ sûresi, 17/61; Kehf sûresi, 18/50; Tâhâ sûresi, 20/116; Sâd sûresi, 38/74-75.

²¹³ Kehf sûresi, 18/50.

²¹⁴ Müslim, *birr* 136; Ebû Dâvûd, *libâs* 26.

²¹⁵ Müslim, *imân* 147, 149; Tirmizî, *birr* 61; Ebû Dâvûd, *libâs* 26.

وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ
الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿٢٠﴾ فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا
اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ ﴿٢١﴾

“Ve dedik ki: ‘Âdem! Eşinle birlikte cennete yerleşin, oradaki nimetlerden istediğiniz şekilde bol bol yiyin, sadece şu ağaca yaklaşmayın. Böyle yaparsanız haddini aşanlardan olursunuz.’ Derken şeytan onların ayaklarını kaydırarak içinde buldukları nimet yurdundan çıkardı. Biz de: ‘Haydi, dedik, birbirinize düşman olarak yeryüzüne inin! Siz orada belirli bir süre (muvakkaten) ikamet edip yararlanacaksınız.’”

(Bakara sûresi, 2/35-36)

Cennetten Çıkışın Sebebi

Âyetlerden, şeytanın Hazreti Âdem’e cennetteyken yaklaştığı anlaşılıyor. Ancak biliyoruz ki şeytan, Hazreti Âdem’e secde emrine isyan ettikten sonra cennetten çıkarılmıştı. Onun Hazret-i Âdem’le nasıl konuştuğu ve ona nasıl yaklaştığı konusunda müfessirler farklı yorumlar ortaya koymuşlardır. Taberî’nin tefsirine aldığı bir rivayette onun önce cennetten çıkarıldığı sonra Âdem’e (aleyhisselam) temessül ederek onu zelleğe maruz bıraktığı ifade ediliyor.²¹⁶ Fakat tefsirlerde zikredilen bu rivayet tenkit edilmiş ve zayıf görülmüştür. Naslarda konuyla alakalı sahih ve sarih bir bilgi yer almadığından net bir şey söylemek zor görünmektedir. Muhakkak olan bir şey varsa o da Kur’ân’ın haber verdiği gibi şeytanın Hazreti Âdem ve Hazreti Havva’ya vesvese ile yaklaşmış ve onlara bir zelle yaşatmış olmasıdır. Bu türlü sarih ve sahih olmayan konularda en iyisi işin doğrusunu Allah’a havale etmektir.

Yaklaşılması emredilen ağacın ne olduğu ve yaklaşmanın keyfiyetiyle alakalı da farklı görüşler ortaya konmuştur. Kesin olarak beyan edilmeyen, hakkında açık bir nas bulunmayan mevzularda mülahaza dairesini geniş tutmak ve kesin bir hükme varmamak gerekir. Tefsir kitaplarında bu konuda genelde zayıf rivayetlere dayanarak yorumlar yapılmıştır. Bazı rivayetler de İsrailiyata dayanır. Mutlaka bir şey denmesi gerekiyorsa kanaatimce iki husus söz konusu olabilir: *Birincisi*, yenilen meyvenin şehvî hisleri tetikleyici özellikte olmasıdır. Her ikisi de ondan yemiş ve birbirlerine yaklaşmış olabilirler. *İkincisi*, Allah onları birbirlerine eş olarak yaratmıştır fakat birbirlerine yaklaşma hususunda bir vakit tayin etmiştir. Ancak

onlar vaktinden evvel iftar etmişlerdir. Esasen insanda şehvî his, yeme içmeden daha kuvvetlidir. Bu his insanın en zayıf damarı olup onun en çok zaaf göstereceği, nefesine yenileceği yönüdür. İnsan ilk olarak bu boşluğuyla imtihan edilmiş ve neticesinde büyük bir imtihan sahasının açılmasına vesile olmuştur. İşin en doğrusunu Allah bilir.

Âyette Hazreti Âdem ile Hazreti Havva'yı cennetten çıkaran failin şeytan olduğu beyan ediliyor. Gerçekte onun böyle bir gücü yoktur. Şeytan bir sebep olarak zikredilmiştir. Sebebi de neticeyi de yaratan Allah'tır. Bunu böyle kabul etmekle beraber Rabbimize saygımızın gereği, olumsuz şeyleri O'na nispet etmez, aradaki sebeplere veririz. Şeytan onların cennetten çıkmasına sebep olmuş, Allah Teâlâ da neticeyi yaratmıştır. Ayrıca Hazreti Âdem'in cennetten çıkış sebebi bir zelle olarak isimlendirilebilir ve bunun ötesine geçilmesi doğru değildir. Allah (celle celâluhu), peygamberi olması itibarıyla ona *عَصَى* "İsyan etti."²¹⁷ veya burada olduğu gibi *فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ* "Şeytan onların ayaklarını kaydırды." diyebilir. Fakat biz müminler olarak Safiyyullah olarak nitelendirilen bir peygambere karşı edebimizi korur, değil "İsyan etti." gibi cümlelerle onu anlatmak, "Hırs gösterdi." ve benzeri ifadelerle dahi onu tavsif etmez, saygılı ifadeler kullanırız. Kaldı ki bu hâdise, Hazreti Âdem henüz peygamber olmadan önce meydana gelmiştir. Daha sonra Rabbisi hemen onu peygamber olarak seçti, tevbesini kabul etti ve onu hidayetine mazhar kıldı.

Hazreti Âdem (aleyhisselam) cennette iradî, kastî bir muhalefete girmedir. O sadece tabiatını ve fitrî temayülünü ortaya koydu. Cennetteki umumi âhenge uymayan bir tercihte bulundu. Safiyyullah olan bir zâtın kasten muhalefet etmesi düşünülemez. Biz buna "iftar vaktini belirleyememe" de diyebiliriz. Ona verilen bir süre, tayin edilen bir vakit vardı; onun da o vakti gözetmesi icab ediyordu. Fakat bu zor bir imtihandır. Biz normal hayatımızda günde kaç defa herhangi bir şeyi belirleyememenin sıkıntısını yaşıyoruz. Yaşıyoruz da kaç defa karar değiştiriyoruz. Tabii burada daha sonra peygamber olarak seçilecek bir zâttan bahsediyoruz. Ne var ki o, bununla beraber, fitrî olarak insanlığını yaşayan bir beşerdir. Beşeriyetin gereği bir acelecilik, bir kararsızlık yaşamış olabilir. Bu aynı zamanda onun durması gereken yerde duramaması ve konumunu koruyamaması, dolayısıyla da kendi ufku göre bir tegayyür, bir değişim yaşamaması demektir.

Neticede bir zelle meydana geldi ve Âdem (aleyhisselam) yasak meyveyi yedikten sonra semalar ötesinden yere iniverdi. Allah da ona vermiş olduğu nimeti değiştirmiş oldu. Orada Allah'ın yedirmesiyle yiyor, Allah'ın giydirmesiyle giyiyor, Allah'ın hareket ettirmesiyle hareket ediyordu. Her şey kudret dairesinde meydana geliyordu. Bütün o semavîlikler bir içtihat hatasıyla arzîliğe dönüşüverdi. Bir diğer yaklaşımla, o kastî olarak günaha yönelmedi. Tabiatının gereği olarak unuttu ve hata etti. Unutma da hata etme de insan tabiatının bir neticesidir. Ve insan

bunlardan mesul tutulmaz. Başka bir âyette de ifade buyrulduğu gibi Hazreti Âdem (aleyhisselam) o zellesinde ısrar etmedi.²¹⁸

Konuyla alâkalı akla gelebilecek hususlardan biri de günahlardan masum olduğu hâlde bir peygambere şeytanın nasıl musallat olabildiğidir. *Öncelikle* insanlığın ve imtihan dünyasının başlaması için Cenab-ı Hak, böyle bir olayın yaşanmasını takdir etmiştir. *İkincisi*, Hazreti Âdem'e henüz peygamberlik verilmemişti. O bir peygamber namzediydi. Ayrıca İsmet Abidesi Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem), her insanın bir şeytanı olduğu gibi kendisinin de bir şeytanı bulunduğunu, ancak onun kendisine teslim olduğunu beyan eder.²¹⁹ Hatta dünya ona dünyalık yönüyle temessül edip kendini kabul ettirmek istemiş fakat Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) kabul etmemiştir.²²⁰ Yani Efendimiz, kendi şeytanının bütün oyunlarını bozmuş, onu teslim-i silaha mecbur etmiştir. Demek ki şeytanın diğer peygamberlerde şöyle ya da böyle fakat katiyen sıradan bir insana olan tesiri gibi değil, hep peygamber ufkunda, mukarrabîn seviyesinde bir kısım tesirleri söz konusudur.

Kur'ân'da ve hadislerde belirtildiği üzere şeytan tezyin ve tesvil yapar; bir kısım şeyleri süslü gösterir, onlara karşı içimizi gıcıklar, arzumuzu kabartır. Şeytan latif bir varlık olduğundan biz farkına varmadan, bir yerde durup pek çok parlak aynada oynayabilir. Biz onun insana nereden yaklaştığını, neleri süslediğini her zaman bilemeyebiliriz. Ancak âyette açıkça belirtildiği üzere o, bazen bir kısım dünyalıkları insana süslü göstererek göz alıcı hâle getirir. Tabii herkes kendi seviyesine göre böyle bir süslemeden nasibini alır. Şeytan, mukarrabin seviyesindeki bir zâta da onun seviyesine göre yaklaşır. Nitekim Kur'ân kıssalarında nazarlarımıza sunulan peygamberlerin (alâ nebiyyinâ ve aleyhimüsselam) benzer şekillerde imtihana tabi tutulduklarını görüyoruz.

İnsan Tabiatındaki Düşmanlık

Âyet-i kerimede *“Birbirinize düşman olarak yeryüzüne inin!”* buyrulmuştur. Burada iki varlığın tabiatında bulunan düşmanlık duygusuna işaret edilmektedir. Allah Teâlâ, şeytanın tabiatına da insanın tabiatına da düşmanlık hissi koymuş, onları cibilli olarak düşmanlığa açık yaratmıştır. Şeytan bu hissini ortaya koyarak insana olan düşmanlığını açıkça ilan etmişti. Hatta orada durmamış, Cenab-ı Allah karşısında küstahça konuşmuş ve O'na düşmanlığını ilan etmişti. Neticede o, bütün hile ve oyunları insana bir zelle yaşattı ve bu olay insanoğlunun yeryüzüne inmesine sebebiyet verdi. Bundan sonra da şeytan, insanın en büyük düşmanı olarak kalacaktı. Şehvet, kibir, nefret, kin, şöhret, mal hırsı, dünya tutkusu ve benzeri duygular şeytanın insanı vuracağı en önemli noktalar olacaktı. Buna karşılık insanın yapması gereken şey içindeki düşmanlık duygusunu sadece şeytana, onun avenelerine ve şeytanca düşüncelere yönlendirmektir. Düşmanlık duygularının en

amansız düşmana yönlendirilmesinden daha tabî ne olabilirdi ki! Ne var ki insan, içindeki bu duyguları şeytana karşı kullanmayıp, ona karşı tedbire vesile yapmadı ve kendi hemcinsine karşı zulüm yolunda kullandı. Şeytan da onun bu damarı üzerinde büyük oyunlar oynadı. Bütün bir tarih boyunca adavet duygularına yenik düşen insanoğlunun işlediği nice zulümler, vahşetler, katliamlar, savaşlar işte bu oyunun şahididir.

Allah Resûlü (sallallâhu aleyhi ve sellem), insanların Bahreyn'den gelen mallara rağbetini görünce şu ikazda bulunmuştu: *“Ben sizin hakkınızda fakirlikten korkmuyorum. Korktuğum şey dünyalık şeylerin sizi rekabete sevk etmesi ve birbirinize düşürmesidir.”*²²¹ Dünya malı, insanların birbirine düşmesi için sadece bir faktördür. Bunun gibi daha nice faktörler vardır. İnsanın içindeki garîzeler, cismanî duygular bu faktörler karşısında onu her an farklı mecralara sürükleyebilir. Dünya karşısında yenilmemek, şeytanın bir vakum gibi çektiği çukurlara sürüklenmemek için, birer çekirdek mahiyetinde ve bir hikmete binaen bünyemize konulan bu olumsuz duyguları terbiye etmemiz şarttır. Nitekim cennette bu türlü olumsuz duygularımız olmayacaktır. Orada insan gayrimeşru bir isteğe, bir arzuya kapılmayacaktır. Dolayısıyla orada düşmanlık, çekememezlik ve haset kaynaklı olaylar yaşanmayacaktır.

İstikrar Nerede?

Âyetin sonunda dünyanın müstakar olduğu ifade buyrulur. Müstakar, istikrar kılınan ve iyice yerleşilen yer mânâsına gelir. Fakat ardından da belli bir süreye kadar orada faydalanılacağından bahsedilir. Demek ki dünya hayatı bir önceki hayata nispeten karar kılınan bir yerleşme yeri olsa da daimî yaşanılacak, ebedî kalınacak bir yer olmayacaktır.

Şöyle bir misalle konuyu açabiliriz: Sperm yumurta ile birleşmek için bir yolculuk yapar. Bu buluşmadan sonraki safhalar insan için artık birer geçici duraktır. Mesela anne rahmi, önceki yolculuğa göre bir yerleşme yeri iken, insan vücudu tamamlanıp doğduğunda ise orası artık geçici bir yer olmuştur. Bu safhada insan için müstakar olan yer, dünyadır. Ne var ki dünya hayatı da geçicidir, bir gün bitecektir. İnsan için bu defa müstakar, kabir ve berzah hayatı olacaktır. Fakat kıyametin kopmasıyla bu hayat da sona erecektir. Dolayısıyla ahirete ulaşıncaya kadar geçilen durakların, merhalelerin her biri geçici veya bir başka ifadeyle izafî müstakar mahiyetindedir. Hakikatte ise oralar birer müstevdâdan ibarettir. Kur’ân, müstekarrın zıddı olarak müstevdâ kelimesini kullanır.²²² Müstevdâ, geçici olarak durulan yer mânâsına gelir. Dünya, esas mahiyeti itibarıyla bütünüyle müstevdâdır, ahiret ise cennet ve cehennemle müstakardır, ebedî yerleşim yeridir.

Neden Dünya Sürgünü?

İnsanlık serüveninin dünya sürgünü şeklinde başlamasının bir kısım hikmetleri vardır. Eğer insan yeryüzüne inmeseydi, varlık esas mânâsını bulamazdı. Bütün varlık esas mânâsını insanla buldu. Aslında insan yerine insan-ı kâmil demek daha yerinde olur. Zaten insan denince yetkin insan demek olan insan-ı kâmil akla gelir. İnsan-ı kâmil denince ilk akla gelen ise Hazreti Muhammed'dir (sallallâhu aleyhi ve sellem). On binlerce peygamber ve yüz binlerce evliya ve asfiya da derecelerine göre birer insan-ı kâmildirler. Yaratılışın, hayatın ve insanlığın mânâsı bu rehberlerle anlaşılmıştır. İnsandaki potansiyel güzellikler onlar sayesinde ortaya çıkmış, dolayısıyla insan yaratılış hikmetine uygun bir vaziyet almıştır. İçindeki zenginlikleri inkişaf ettirip hakkın hakikatin sesi soluğu olmuştur. Bu da şeytanla olan mücadelesi vesilesiyle ortaya çıkmıştır.

İnsan, şeytan gibi bir düşmanla beraber yeryüzüne indi. Şeytan, bir yandan içindeki haset ve düşmanlık duygularının kısılcacında kıvrım kıvrım kıvrılırken diğer yandan aynı duygulara sahip insanlardan ve cinlerden kendine bir ordu kurup insana karşı savaş açtı. Kalbinin ve vicdanının sesini dinleyen insan da ona yenilip yem olmamak için peygamberlerin arkasında yerini alarak ona karşı mücadele etti. Bu mücadelede o, gerçek insanî özelliklerini inkişaf ettirdi. Yine bu mücadelede milyonlarca insan-ı kâmil yetişti. Mesele böyle başladı ve kıyamete kadar da böyle sürecektir. Bu mücadelede peygamberlerin ve onların arkasında yerlerini alanların en büyük yardımcısı Hazreti Allah olmuştur ve olacaktır. Onlar da her zaman Cenab-ı Allah'a sığınacaklar, Kur'ân'da sıkça örneklerini gördüğümüz gibi, her türlü talep ve arzularını, dert ve sıkıntılarını hep O'na arz edecekler ve her türlü yardımı yalnız O'ndan bekleyeceklerdir. Şeytanın ise kendi avnesinden başka yardımcısı olmayacaktır. Dahası onlar, menfaatin olduğu yerde birbirlerine yardım etseler de menfaatin kesildiği veya bir azabın gelip çattığı demlerde birbirlerinden kaçacaklardır.

Âyette şeytanın hem Hazreti Âdem'in (aleyhisselam) hem de Havva validemizin ayağını kaydıracağı ifade buyruluyor. İkisinin birden ayağı kaydığına göre burada ikisinden birini suçlu görme gibi bir düşünce inhirafına girmemek gerekir. Dolayısıyla yaşanan olayda tamamen kadını suçlu gören ve "Havva, Âdem'i baştan çıkardı." gibi laflarla ortaya konulan anlayış yanlıştır. Kaldı ki biz inancımız gereği hiçbirini suçlamıyoruz. "Bu bir zelledir, hikmeti vardır, Allah'ın takdiriyle gerçekleşmiştir." diyor ve olayın arkasındaki hikmetleri okumaya çalışıyoruz.

Hazreti Âdem Nerede Yaratıldı?

Hazreti Âdem'in (aleyhisselam) cennette mi yoksa yeryüzünde mi yaratıldığı ile ilgili iki görüş ortaya atılmıştır. Bir kısım ulemaya göre o yeryüzünde yaratılmıştır. Dayandıkları delil Tâhâ Sûresi'ndeki *"Sizi yerden yarattık. Yine oraya iade edeceğiz ve oradan tekrar çıkaracağız."*²²³ âyetidir. *Çoğunluk âlimler ise onun cennette*

yaratıldığını söylemiştir. Onların delili, sadedinde olduğumuz âyet ile buna benzer diğer âyetler ve pek çok hadis-i şeriftir. Üzerinde durduğumuz âyet bir bakıma cennet ile yeryüzünün farkını ortaya koymaktadır. Zira cennet, masumların yaşadığı bir yerdir. Dünya ise düşmanlık dâhil bütün günahların yaşanacağı yerdir. Bütün insanlığın babasının hiçbir günahın söz konusu olmadığı bir yerde yaratılmış olması daha makul görünmektedir. Bu görüşü savunanlar, Tâhâ Sûresi'ndeki âyeti insanın aslî unsurlarının yeryüzü toprağından alındığı ve yaratılmasının cennette gerçekleştiği şeklinde yorumlamışlardır. Burasının Peygamber Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) miraçta gezip gördüğü fakat farklı bir buut ve derinlikte yaşadığı cennet olduğu da söylenebilir.

Kanaat-i âcizanemce, Hazreti Âdem'in dünyanın dışında bir yerde, cennette yaratılmış olması daha isabetli ve kuvvetli bir yaklaşımdır. Çünkü konuyla alâkalı bazı âyetler ve ayrıca pek çok hadis-i şerif buna işaret etmektedir. Diğer yandan ruhumuzda, vicdanımızda cennete karşı duyduğumuz arzu ve iştihak da bu görüşü destekleyici mahiyettedir. Bu dünya bütün cazibesine ve cennet gibi bağlarına bahçelerine rağmen içimizi tatmin etmiyor. Ruhumuz, ait olduğu ötelere arzuluyor. Kalbimiz, sonsuz cennet ve cemalullah iştihakıyla atıyor. Vicdanımız bu dünyayla tatmin olmuyor, sonsuzluğu istiyor. Bu hâlimiz bize, babamızın ilk yaratılıp yaşadığı yerin bu dünya değil, daha başka bir yer olduğu kanaatini veriyor.

Bu mesele temel imanî mevzulardan olmadığından dolayı Hazreti Âdem'in (aleyhisselam) yeryüzünde yaratıldığı görüşüne sahip olanların dalalet veya bidat ehli olarak görülmesi katıyen yanlış olur. Ne var ki bu görüşün bir kısım yanlış yorumlara, bâtil inanışlara yol açabileceği yönündeki endişemi de ifade etmekte fayda mülhaza ediyorum.

²¹⁶ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/229.

²¹⁷ Tâhâ sûresi, 20/121.

²¹⁸ Bkz.: Tâhâ sûresi, 20/115.

²¹⁹ Bkz.: Müslim, *sifâtü'l-münâfikîn* 69; Tirmizî, *radâ* 17; Dârimî, *rikak* 66.

²²⁰ el-Bezzâr, *el-Müsned* 1/106, 196; el-Hâkim, *el-Müstedrek* 4/344; el-Beyhakî, *Suabü'l-îmân* 7/343, 345.

²²¹ Buhârî, *cizye* 1, *meğâzî* 12; Müslim, *zühd* 6.

²²² En'âm sûresi, 6/98; Hûd sûresi, 11/6.

²²³ Tâhâ sûresi, 20/55.

فَتَلَقَىٰ آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿٢٣٧﴾

“Bunun üzerine Âdem, Rabbinden birtakım kelimeler alıp onlara göre hareket etti, Rabbine yalvardı. Allah da tevbesini kabul etti. Zaten O, tevbeleri çokça kabul eden, merhameti bol olandır.”

(Bakara sûresi, 2/37)

Tevbeyle Başlayan Yeni Bir Hayat

Âyette geçen تَلَقَىٰ kelimesi, büyük bir istek ve arzuyla bir şeyi almayı ifade eder. Burada, عَلَّمْنَا “öğrettik” veya أَوْحَيْنَا “vahyettik” yerine تَلَقَىٰ آدَمُ buyrulması, Hazreti Âdem’in, iradî olarak affedilme yollarını aradığını ve ısrarla tevbe kapısına yöneldiğini ima ediyor. Hazreti Âdem, yaşadığı zelleden sonra çok pişman olmuş, *“Senin hâlimi bilmen, benim Senden bir şey istememe ihtiyaç bırakmıyor.”* edasıyla “İşte hâlim bu!” demiş ve büyük bir iştihakla Rabbisinden bir kısım kelimeler, sözler, dualar beklemişti. Allah Teâlâ ona A’raf Sûresi’ndeki رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا “Rabbimiz, biz nefsimize zulmettik.”²²⁴ duasını lütfetti. O da hâlini arz etmek, içini dökmek için bu duayla Rabbisine yalvarıp yakardı.

Buradan alacağımız bir ders şudur: İnsan bir günah işlediğinde affedilmeyi umarak tevbe peşinde olmalıdır. Buna “Tevbe peşinde koşmalıdır.” da diyebiliriz. Allah insana bir kısım kelimeler, dualar, zikirler vermişse, bu O’nun kulunu affetmek istediğinin bir işaretidir. Kul, o dua ve kelimelerle Allah’a iltica eder, Allah da onun yürekten pişmanlığını ve samimi yakarışlarını görür ve tevbesini kabul eder. Çünkü O (celle celâluhu) Tevvâb’dır; tevbeleri çokça kabul eder. Aynı zamanda O, Rahîm’dir; hem tevbeyi nasip edip affederek hem de cennette sonsuz ikramlarda bulunarak hususi rahmetini gösterir.

Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Hadiste ifade buyrulduğu üzere, tevbenin esasının “pişmanlık” olduğu²²⁵ düşünülürse, Allah’tan alınmış hazır kelimelerle tevbe ederken pişmanlık, gerektiği şekilde ortaya konabilir mi? Çünkü hazır alınmış kelimeler, insanın içinin sesi olmayabilir, kendine ait olmayan cümlelerle insan kendi kalbinin pişmanlığını tam seslendiremeyebilir. Diğer bir ifadeyle, öğretilmiş olan cümlelerle pişmanlık duyarak çeşitli mertebelerde tevbe nasıl yapılabilir?

Evvela pişmanlık duymak ayrı, Allah’a teveccüh etme gayretinde bulunmak ayrı, kulluk çerçevesine bağlı kalarak üslubu yakalayabilmek daha ayrı bir meseledir. İster tevbe, ister inâbe, isterse de evbe olsun yani hangi mertebede tevbe edilirse edilsin, Zât-ı Ulûhiyet’e yakışan kelime ve cümlelerle dua etmek esastır. Bu esası korumaya çalışmak, pişmanlık izharına da tam bir teveccühle tevbe etmeye de

mâni değildir. Bunların hepsi bir arada yapılabilir.

İkinci olarak da peygamberler sürekli Cenab-ı Allah'la beraber olduklarından onların tevbesi, sıradan bir insanın tevbesi gibi değildir. Onların tevbesi, inâbe ve evbe mertebesinde bir iç döküştür. O mertebelerde gördüğümüz adap ve üslup baş döndürücüdür ve bizim için de bir örnek oluşturur. Fakat o mertebelerin de bir adâbı ve usulü vardır. Bunu hem Hazreti Âdem'in hem de diğer peygamberlerin dualarından öğreniyoruz. Hazreti Âdem söz konusu kelimeleri Rabbisinden aldıktan sonra duasına رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا “Rabbimiz, biz nefsimize zulmettik!” diye başlıyor. Hazreti Yunus اِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ “Ben zalimlerden oldum!”²²⁶ diye inliyor. Hazreti Musa, رَبِّ اِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي “Rabbim ben nefsimi zulmettim.”²²⁷ diye içini döküyor. Müminler de genel bir eda ve üslup ile رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ “Rabbim affet, merhamet buyur, Sen merhamet edenlerin en hayırlısısın.”²²⁸ diyorlar. Bu duaların özüne ve üslubuna bakıldığında, kulluğunu idrak etmiş, Zât-ı Ulûhiyet karşısında konumunun yani acz u fakr ve küçüklüğünün farkında, aynı zamanda O Yüceler Yücesi'ne karşı saygı, huşu, hürmet ve tazimini ifade eden bir insanın pişmanlık içerisindeki iç döküşleri müşahede edilebilir.

Burada şu önemli hususu da hatırlatmamız gerekir: Peygamberlerin tevbeleri, o seçkin zâtların bir günah işledikleri şeklinde anlaşılmalıdır. Onlar için söz konusu olan şey, bizim bildiğimiz ve işlediğimiz mânâda bir günah değildir. Peygamber Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) اِنَّهُ لَيُغَانُ عَلَى قَلْبِي وَاِنِّي لَأَسْتَغْفِرُ اللّٰهَ فِي الْيَوْمِ مِائَةً مَّرَّةً “Kalbime gelen ğayndan dolayı günde yüz defa istiğfar ediyorum.”²²⁹ sözünde buyurduğu gibi o bir “gayn”dır. Gayn, bulutumsu bir şey gibi gelip kalbe dokunan ve onu rahatsız eden hâldir. Bu tamamen içte olan ve bir anda belki bir ân-ı seyyalede olup biten bir histir. Sıradan insanlarda olan, yaptığı ameli başkalarına gösterme, duyurma gibi bulanıklıklar, Allah'ın o güzide kullarında yoktur. Belki hayal ve tasavvurlarına bir anlık gelip çarpan şeyler oluyordur. Mesela ilahî takdir karşısında hafiften bir sızlanma hissi gelip kalbe dokunabilir, anlık bir hüsuf ve küsuf yaşatabilir, Allah'la irtibata hafif bir gölge düşmüş gibi olabilir. İşte onlar kalbdeki bu türlü buğulanmalar için istiğfar ediyorlardır. Onların bu istiğfarlarına biz tevbe değil, evbe diyoruz.²³⁰ Bu gerçekten dolayıdır ki حَسَنَاتُ الْأَبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُقْرَبِينَ denmiştir.²³¹ Yani Allah'ın bir kısım iyi kullarının güzel görüp hasene diye işledikleri ameller için Allah'ın en yakın kulları olan peygamberler tevbe ve istiğfar ederler.

Hazret-i Âdem'in (aleyhisselam) hangi kelimelerle dua ettiği konusunda bazı görüşler ileri sürülmüştür. *Şifâ-i Şerif*'te, Hazreti Âdem'in dua ederken Peygamber Efendimiz'i (sallallâhu aleyhi ve sellem) şefaatçi yaptığı yönünde bir rivayet yer alır. Allah Teâlâ “Sen Muhammed'i nereden biliyorsun?” dediğinde de “Cennette Senin isminin yanında onun da ismi yazılıydı.” şeklinde cevap verdiği nakledilir.²³² *el-Kulûbü'd-dâria* ve benzer dua kitaplarında Hazreti Âdem'e nispet edilen başka dualar da

vardır.²³³ Bu rivayetlerin kritiği yapılabilir. Tefsirlerde ise onun A'raf Sûresi'ndeki cümlelerle²³⁴ dua ettiği rivayet edilir. Bu, kanaatimce daha kuvvetli bir görüştür.

Hazreti Âdem ile Hazreti Havva beraber cennetten çıktıktan sonra sadece Âdem'in (aleyhisselam) tevbesinden bahsedilmesi tağlib tarikinin bir neticesidir. Yani Hazreti Âdem zikredilmiş, Havva validemiz de o zikre dâhil edilmiştir. Buna göre mânâ "Âdem tevbe etti, Havva da tevbe etti." veya "Âdem, Havva ile birlikte tevbe etti." şeklinde anlaşılır. İkinci bir mânâ olarak şu da düşünülebilir: O meselede memnu meyveye ilk el uzatan fail Hazreti Âdem idi. "Sebeup olan, yapan gibidir."²³⁵ sırrınca, önce onun tevbe etmesi gerekiyordu. Tevbe etmek için Allah'tan gelen kelimeleri alan Hazreti Âdem'in kendisidir. Havva validemiz, o kelimeleri Hazreti Âdem'den öğrenmiştir.

²²⁴ A'râf sûresi, 7/23.

²²⁵ İbn Mâce, *zühd* 30; et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 22/41, 306..

²²⁶ Enbiyâ sûresi, 21/87.

²²⁷ Kasas sûresi, 28/16.

²²⁸ Mü'minûn sûresi, 23/118.

²²⁹ Müslim, *zîkr* 41; Tirmizî, *tefsîru sûre (47)* 1; İbn Mâce, *edeb* 57.

²³⁰ Bkz.: M. Fethullah Gülen, *Kalbin Zümrüt Tepeleri*, 1/56 (Tevbe, İnabe ve Evbe).

²³¹ Bkz.: el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 1/428.

²³² Kâdî İyaz, *eş-Şifâ*, 223 (425).

²³³ Bkz.: M. Fethullah Gülen, *el-Kulûbü'd-dâria*, s. 673-674.

²³⁴ A'râf sûresi, 7/23.

²³⁵ Bkz.: Müslim, *imâret* 133; Tirmizî, *ilim* 14; Ebû Dâvûd, *edeb* 115.

قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبَعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ
وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٣٨﴾ وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا

خَالِدُونَ ﴿٣٩﴾

“Dedik ki: ‘İnin oradan hepiniz! Artık ne zaman Benden size bir hidayet gelir de kim ona tabi olursa onlara hiçbir korku olmayacak, hiç üzülmeyecekler de. İnkâr edip âyetlerimizi yalanlayanlar ise ateşin arkadaşlarıdır, hem de orada ebedî kalacaklardır.”

(Bakara sûresi, 2/38-39)

İkinci İne Emri

Otuz altıncı âyette gelen *“İnin oradan!”* emri bu âyette tekrar edilmiştir. Bu, tekit için yapılmış bir tekrardır. İhtimal, Âdem babamız ve Havva anamız tevbe ettikten sonra affedilmeyi beklediler. Fakat Allah Teâlâ, hükmünü vermiştir artık ve onları yeryüzüne indirecektir. Bunu ifade için tekrar *“İnin!”* buyurmuştur. Bu ikinci inme emrinde şöyle bir fark da vardır: İki emir de çoğul gelmiştir. Bundan Hazreti Âdem, Hazreti Havva (aleyhimesselem) ve şeytanın yeryüzüne inmesi anlaşılır. Ancak bu âyette emirden sonra Allah tarafından gönderilecek olan hidayet ve rehberlere tabi olmaktan bahsedilmektedir. Hazreti Âdem’in kendisi zaten hidayet rehberi olduğuna göre burada *“İnin!”* emrine muhatap olan, Hazreti Âdem’le beraber onun sulbüdür yani gelecek nesilleridir. O nesillerin, Hazreti Âdem’in ve diğer peygamberlerin rehberliğinde hareket etmeleri istenmektedir.

Onlar yeryüzüne inerken şeytan da onlarla beraber indi. Böylece bir imtihan meydanı açılmış ve insanın şeytanla mücadelesi başlamış oldu. Onları yeryüzüne indiren Cenab-ı Hak (celle celâluhu), imtihan sırrı gereği hidayet ve dalaleti de yarattı. Hidayete tabi olup doğru yolu seçenler kurtularak cennet yurduna dönecek ve bir daha çıkmadan orada ebediyen yaşayacaklardır. Onlar için ne bir korku ne de bir hüznün söz konusu olacaktır. Dalalete sapıp küfrü tercih edenler ise ebedî olarak cehennemde kalacaklardır.

Ashab kelimesi arkadaşlar, dostlar mânâsına gelip olumlu ve olumsuz iki yönde de kullanılır. Cennetin ashabı olduğu gibi cehennemin de ashabı vardır. Bunlara yârân, yoldaş, yol arkadaşı denebilir. Cehennemin ashabı, girecekleri yerde beraber bulunmaya mahkûm edilmiş kimseler olarak da düşünülebilir.

Kaynakların Tespitinde Faydalanılan Eserler

- el-Aclûnî**, İsmail İbn Muhammed el-Cerrâhî (v. 1162 h.); *Keşfü'l-hafâ ve müzilü'l-ilbâs*, I-II, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1405 h.
- Ahmed İbn Hanbel**, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî (164-241 h.); *el-Müsned*, I-VI, Müessesetü Kurtuba, Mısır, tsz.
- Ali el-Müttakî**; Alaaddin (v. 975 h.); *Kenzu'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'lef'âl*, XVIII, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1986.
- Aliyyülkârî**, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed (v. 1014/ 1606); *er-Raddü ale'l-kâilîn bi vahdeti'l-vücûd*, [Tahkik: Ali Rıza b. Abdillâh b. Ali Rıza], Dâru'l-Me'mun li't-türâs, Dimaşk, 1415/1995.
- el-Âmidî**, Ebu'l-Hasan Seyfüddin Ali b. Muhammed b. Salim (551-631 h.) *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, IV, Dâru'l-kikabil-Arabî, Beyrut, 1404 h.
- Bediüzzaman**, Said Nursî; *İşâratü'l-İcâz*, Şahdamar Yay., İstanbul, 2010.
_____ ; *Kastamonu Lahikası*, Şahdamar Yay., İstanbul, 2010.
_____ ; *Lem'alar*, Şahdamar Yay., İstanbul, 2010.
_____ ; *Mektubat*, Şahdamar Yay., İstanbul, 2010.
_____ ; *Mesnevî-i Nûriye*, Şahdamar Yay., İstanbul, 2010.
_____ ; *Muhakemât*, Şahdamar Yay., İstanbul, 2010.
_____ ; *Sözler*, Şahdamar Yay., İstanbul, 2010.
_____ ; *Şualar*, Şahdamar Yay., İstanbul, 2010.
- Beliğ Mehmet Emin**, *Divan-ı Beliğ*, Takvimhane-i Amire, İstanbul 1258.
- el-Beyhakî**, Ebû Bekir Ahmed İbnu'l-Hüseyn (384-458 h.); *el-Ba'sü ve'n-nüşûr*, I, [eş-Şeyh Âmir Ahmed Haydar], Merkezü'l-hidemât ve'l-ebhâsi's-sekâfiyye, Beyrut, 1406-1986.
_____ ; *es-Sünenü's-Suğrâ*, I, [Tahkik: Muhammed Ziyâu'r-Rahman ed-Dimyâtî], Mektebetü'd-dâr, Mekke, 1410-1989.
_____ ; *Şuabü'l-îmân*, I-IX, [Tahkik: Muhammed es-Saîd Besyûnî ez-Zağlûl], Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1410/ 1990.
- el-Bezzâr**, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlık (215-292 h.); *el-Müsned*, I-IX, [Tahkik: Mahfûzurrahman Zeynullah], Müessesetü ulûmi'l-Kur'ân/Müessesetü'l-ulûmi ve'l-hikem, Beyrut/Medine, 1409 h.;
- el-Buhârî**, Ebû Abdillâh, Muhammed İbn İsmail (v. 256 h.); *Sahîhu'l-Buhârî*, I-VIII, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, 1979.
- el-Cürcânî**, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf (v. 816 h.); *et-Ta'rîfât*, [Tahkik: İbrahim el-Ebyârî], Dâru'l-kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1405 h.
- Dârekutnî**, Ali b. Amr Ebu'l-Hasen, *es-Sünen*, I-IV, Dâru'l-ma'rifet, Beyrut, 1966.
- ed-Dârimî**, Abdullah b. Abdirrahmân (181-255 h.); *es-Sünen*, I-II, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1407/1987.
- Ebû Dâvûd**, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (202-275 h.); *es-Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1413/1992.
- Ebû Hayyân**, Esîrüddin Muhammed b. Yusuf Ceyyanî el-Endelûsî (745/1344); *el-Bahru'l-muhîd*, I-VIII, [Tahkik: Adil Ahmed, Ali Muhammed], Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1422/2001.

- Ersoy, Mehmet Akif (1873-1936), **Safahat: Safahat'ı Teşkil Eden Yedi Kitabın Tam Metni ile Safahat Dışında Kalmış Bir Kısım Şiirleri**, [Yay. hz.: M. Ertuğrul Düzdağ], Fide Yayınları, İstanbul 2007.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Alî İbn İsmâil; **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-musallîn**, (Nşr.: Helmut Ritter), I-III, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (450-505 h.); **İhyâu ulûmi'd-din**, I-IV, Dâru'l-mârifet, Beyrut, tsz.
- Gülen, M. Fethullah; **İşğın Göründüğü Ufuk**, Nil Yayınları, İstanbul, 2011.
- _____; **İnancın Gölgesinde 1**, Nil Yayınları, İstanbul, 2011.
- _____; **Kalbin Zümrüt Tepeleri**, Nil Yayınları, İstanbul, 2011.
- _____; **Varlığın Metafizik Boyutu**, Nil Yayınları, İstanbul, 2011.
- _____; **Yeşeren Düşünceler**, Nil Yayınları, İstanbul, 2011.
- el-Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbûrî (v. 405 h.); **el-Müstedrek ale's-Sahîhayn**, I-IV, [Tahkik: Mustafa Abdülkadir Atâ], Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1990.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris (v. 327 h.), **Tefsîru'l-Kur'ân**, I-X, [Tahkik: Esad Muhammed] Mektebetü'l-asriyye, Sayda, tsz.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed (v. 235 h.); **el-Musanef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr**, I-VII, [Tahkik: Kemal Yusuf el-Hût], Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409 h.
- İbn Ebî'l-İzz, Ali İbn Ali Muhammed (v.792 h.); **Şerhu Akîdeti't-Tahâviyye**, [Tahkik: Abdullâh İbn AbdiMuhsin et-Türkî], I-II, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1996.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (773-852 h.); **Telhîsu'l-habîr**, [Tahkik: Abdullâh Hâşim el-Yemânî], Medine, 1384/1964.
- İbn Hişâm, Abdülmelik İbn Hişâm İbn Eyyûb el-Himyerî (v. 213/ 828); **es-Sîratü'n-Nebeviyye**, I-IV, Dâru'l-Kalem, Beyrut, tsz.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dimaşkî (v. 774 h.); **Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm**, I-IV, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1401 h..
- _____; **Tuhfetü't-tâlib**, Dâru Hirâ, Mekke, 1406 h.
- İbn Kudâme, Abdullâh b. Ahmed el-Makdîsî (541-620 h.); **el-Muğni**, I-XII, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1405 h.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (207-275 h.); **es-Sünen**, I-II, Çağrı Yay., 2. baskı, İstanbul, 1413/1992.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Zekeriyâ (v. 711/1311); **Lisânü'l-Arab**, I-XV, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1414/1994.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd ez-Zührî (v. 230 h.), **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, I-VIII, Dâru sâdir, Beyrut, tsz.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (v. 630/1233); **Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe**, I-VII, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1414/1993.
- İbrâhim Hakkı Erzurumî (1194/1780), **Marifetname**, (Nşr.: Yusuf Ziya Kırımî), Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul 1330.
- el-İsfahânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Rağîb(v. 425 h.); **Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân**, Dâru'l-kalem, Dimeşk, 2002.
- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz İbn Musa İbn İyâz el-Yahsubî (v. 544/1149); **eş-Şifâ bi ta'rifî hukûki'l-Mustafa (sallallâhu aleyhi ve sellem)**, [Tahkik: Hüseyin Abdulhamid Nil], Dâru'l-erkam, Beyrut, 1415/1995.
- el-Kudâî, Muhammed b. Selâme b. Ca'fer (v. 454 h.); **Müsnedü's-Şihâb**, I-II, Müessesetü'r-risale, Beyrut, 1407/1986.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Haccâc en-Neysâbûrî (206-261 h.); **Sahîhu Müslim**, I-V, [Tahkik: Muhammed Fuad Abdülhakî], Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (215-303 h.); **es-Sünen**, I-VIII, Çağrı Yay., 2. baskı, İstanbul, 1413-1992.
- _____; **es-Sünenü'l-kübrâ**, I-VI, [Tahkik: Abdülğaffâr Süleyman el-Bündârî], Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1411/ 1991.
- en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya İbn Şeref (631-676 h.); **el-Mecmû'**, I-IX, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1997.

- er-Râzî**, Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin (v. 606/1210); *el-Mahsûl*, I-V, Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad, 1400 h.
- _____ ; *Mefâtihu'l-gayb*, I-XXXII, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1421/2000.
- es-Sehâvî**, Ebu'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman (v. 902/1497); *el-Makâsîdü'l-hasene*, [Tahkik: Muhammed Osman] Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985.
- es-Semerkandî**, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed (v. 373/ 983); *Tefsîru'l-Kur'ân (Bahru'l-ülûm)*, I-III, Dâru'l-fikr, Beyrut, tsz.
- es-Serâhsî**, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl (v. 483/1090); *el-Mebsût*, I-XXX, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1406 h.
- es-Süyûtî**, Abdurrahman b. el-Kemal Celâlüddîn (849-911 h.); *ed-Dürü'l-mensûr*, I-VIII, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1993 h.
- et-Taberânî**, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed (260-360 h.); *el-Mu'cemü'l-kebîr*, I-XXV, [Tahkik: Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefi], Mektebetü'z-Zehra, Musul, 1404/1983.
- et-Taberî**, Muhammed İbn Cerir İbn Yezid İbn Halid (224-310 h.); *Câmiu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, I-XXX, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1405 h.
- et-Tirmizî**, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (209-279 h.); *el-Câmiu's-Sahih*, I-V, Çağrı Yay., 2. baskı, İstanbul (1413-1992).
- ez-Zebîdî**, Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (v. 1205/1790); *Tâcü'l-arûs min cevhereti'l-kâmûs*, I-XX, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1394/1974.
- Yazır**, Elmalılı Muhammed Hamdi (1361/1942); *Hak Dini Kur'an Dili* (Tahkikli Baskı), Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2021.